

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ

Ж. КАБИРОВ

САРМИШСОЙНИНГ
ЎОЯ ТОШЛАРИДАГИ
РАСМЛАР

ЎЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЁТИ. ТОШКЕНТ—1976

9(C52)
К 12

Навой шаҳридан узоқ бўлмаган Қоратоғ бағрида жойлашган Сармишсой дарасининг қоя тошларида қадим замонларда яшаган аجدодларимиз ҳаёти, туриш-турмуши, меҳнат фаолияти, санъати ва ғоявий қарашлари акс этган сон-саноқсиз расмлар мавжуд.

Мазкур монографияда Сармишсойнинг физик-географик хarakterистикаси баён этилади, қоя тошларидаги расмларга изоҳлар берилади ва ушбу тасвирлар ишланиш техникасининг стилистик хусусиятлари тадқиқ этилади.

Монография археологлар, тарихчилар, санъатшунослар, этнографлар ва инсоният ўтмиши билан қизиқувчи китобхонларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир
тарих фанлари кандидати Т. МИРСОАТОВ.

К $\frac{10602-525}{355(06)-76}$ 104-76

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1976 й.

КИРИШ

Ўзбекистон кишилик маданияти тарихининг қадимий ўчоқларидан бири ҳисобланади. Республика территориясида мавжуд бўлган аجدодларимиз қолдирган кўҳна обидалар — тош даври маконлари ва манзилгоҳлари, қадимги мазорлар ва суғориш иншоотларининг қолдиқлари, кўҳна қишлоқ ва шаҳар харобаларидир. Бундай обидалар орасида республикамизнинг тоғ олди ва тоғлик жойларида кенг тарқалган қоя тош ёдгорликлари — тоғ тошларига ишланган одам, ҳайвон, қурол-яроғ, уй-рўзғор, кийим-бош ва бошқа буюмларнинг тасвирлари ҳам алоҳида ўринни эгаллайди. Одатда бундай суратларнинг аксарияти қаттиқ буюмлар ёрдами билан уриб-чўкичлаб, айримлари эса табиий бўёқ-ангоб билан ишланган бўлади. Бундай расмлар Қоржонтоғ, Угом, Пском, Кўксув, Сандалаш, Чотқол, Қурама, Қатронтоғ, Моргузар, Нурота, Оқтоғ, Қоратоғ, Овминзатоғ, Букантоғ, Оҳаклик, Зирабулоқ, Боботоғ ва Қўҳитантоғларида ҳамда улар орасидаги сой, дара тошларида, ғор, унгур, камарларнинг девор ва шипларида кўп учрайди.

Ўзбекистоннинг тоғлик районларидан ҳозирга қадар 100 дан ортиқ қадимий қоя тош суратлари бўлган жойлар топилган. Бироқ, ҳанузгача қанчадан-қанча жойлар текширилмаганки, қайсики келгусида бу райондан кўплаб қоя тош ёдгорликларининг топилиши муқаррардир.

Биздаги А. Ю. Рогинская¹ ва Г. В. Шацкийларнинг² оммавий характердаги китобларини ҳамда баъзи мақолаларни ҳисобга олмаганда, республикамизнинг бу ноёб обидалари ҳақида илмий аҳамиятга эга бўлган бирорта ҳам йирик монография яратилгани йўқ. Шу жиҳатдан олганда, мазкур ишимиз республикамиз қоя тош ёдгорликларини ўрганиш, улар ҳақида илмий ва оммабоп китоблар яратиб, кенг жамоатчиликка тортиқ қилиш олға қўйилган дастлабки қадам бўлади, деган умиддамиз.

Республикамизда маълум бўлган қоя тош ёдгорликлари орасида Сармишсой суратлари алоҳида ўринни эгаллайди. Бу ноёб қоя тош ёдгорлиги ўзининг мазмуни, мавзуси, услуб хусусиятлари ва тузилиши жиҳатидан ранг-баранг бўлиб, иттифоқимизда машҳур бўлган Саймали-тош, Ангара, Лена, Байкалорти, Амур, Урал, Карелия, Қобистон, шу-

¹ А. Ю. Рогинская. Зараут-сай, М.—Л., Детгиз, 1950.

² Г. В. Шацкий. Рисунки на камне, Ташкент, Изд-во «Укитувчи», 1973.

нингдек, Африканинг Сахройи Кабир, Испания ва Франциядаги қоя тошларга, унгур, гор деворларига ишланган қоя тош суратларидан қолишмайди.

Ўз бағрида кўп сонли қадимий суратларни сақлаб келаётган Сармишсой дараси Зарафшон дарёси ўрта оқимининг ўнг томонида яслашиб ётган, унча баланд бўлмаган Қоратоғнинг жанубий ён бағрида жойлашган бўлиб, Навоий шаҳридан 40—45 км шимолий шарқдадир. Бу ноёб обиданинг кенг жамоатчиликка маълум бўлганига ҳеч қанча вақт ўтгани йўқ. Сармишсой суратлари ҳақидаги қисқача маълумот 1958 йили «Қизил Ўзбекистон» газетасида эълон қилиниб, бу хабар Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Тарих ва археология институтининг илмий ходими Х. Муҳаммедов томонидан ёзилган эди. Х. Муҳаммедов Бухоро воҳасини ўраган «Кампир девор» харобаларини излаш вақтида, маҳаллий аҳолидан Сармишсой ва Қоронғиунгурсой дараларида суратлар борлигини эшитиб, мазкур дараларга борган ва суратлардан баъзи намуналар кўчирган.

Кейинги йилларда Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги Я. Ф. Фуломов раҳбарлигидаги Мохондарё экспедициясининг аъзолари А. Муҳаммаджонов, М. Қосимов, У. Исломов, Н. Тошканбоев ва бошқалар ҳам Сармишсой билан Қоронғиунгурсойда бўлиб, баъзи кузатиш ишларини олиб борганлар. Ана шу кузатишлар натижасида 1964 йили Н. Тошканбоевнинг бу дара суратлари ҳақидаги мақоласи эълон қилинди³.

1968 йили ленинградлик биолог В. Танасийчук ҳам Сармишсой қояларидаги тасвирларнинг баъзиларини суратга олган ва Сармишсой ҳақида мақола эълон қилган⁴.

1966—1967 йилларда ушбу сатрлар муаллифи Сармишсой дараси қояларидан 2000 дан ортиқ ранг-баранг суратлар топишга муяссар бўлди.

1969 йили Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих ва археология институти қошида Я. Ф. Фуломов ташаббуси билан республика қоя тошларидаги суратларни ўрганувчи махсус отряд тузилди. 1969—1972 йиллар мобайнида мазкур отряд муаллиф раҳбарлигида республикадаги, хусусан Сармишсой суратлари устида илмий тадқиқот ва қидирув ишлари олиб борилди. Дала ишлари вақтида Қоратоғ ораларидаги Тонготар, Бирон, Ғўртут, Қиличлик, Тойтуёқ, Қорачарвоқ, Умартол, Отчопкан ва Найманчаликсой дараларидан қадимий суратларнинг янги-

³ Н. Х. Ташканбаев. Наскальные изображения Сармича и Карангурсая. В сб. «История материальной культуры Узбекистана», № 7, Изд-во «Фан» УзССР, 1966, стр. 36—39.

⁴ В. Танасийчук. Ущелье волшебных зеркал. «Наука и жизнь», 1969, № 8, стр. 98—100.

янги нуқталари топиб, текширилди ва ўрганила бошланди⁵. Биз Сармишсой расмларига кўпроқ эътибор бердик. Бинобарин, Сармишсой дарасининг 5,5—6 км масофадаги кенг майдонида уч ярим мингдан ортиқ қадимий расмлар тўпланган экан, уларни калькалаш, ёзиш ва ҳисобга олиш анча мураккаб ва масъулиятли вазифа эди. Дала ишларини енгиллаштириш мақсадида мазкур даранинг хусусиятларини ҳисобга олиб, уни Сармишсой I, Сармишсой II, Сармишсой III... ҳамда Самишсой IV тарзида 15 қисмга ажратилди. Бу қисмлардаги расмлар кўздан кечириб чиқилгач, ҳар бир расмли тошга тартиб билан рақамлар қўйиб чиқилди. Рақамлар тартиби сойнинг ўнг қирғоғидаги расмли қояларга ўнгдан чапга, чап қирғоқдагиларга эса чапдан ўнгга қараб қўйила берди. Айни вақтда ҳар бир қоя тош сиртидаги расм ҳисобга олинди, улар ҳам чапдан ўнгга ёки юқоридан паст томон тартиб билан рақамланди. Расмларни тартиб билан рақамлашни ҳам бир йўла калькалаш вақтида бажариш мумкин. Қоя тошлардаги расмлардан юпқа қоғоз — калькага нусха кўчириш суратларни ўрганишнинг илк босқичи саналиб, дала ишларининг энг нозик ва мураккаб томонларидан бири ҳисобланади. У ҳар бир ўрганувчидан ўта синчковликни ва нозикликни талаб қилади.

Тошдаги расмларнинг нусхасини кўчириш учун нафис қоғоз (калька), қайчи, қаламтарош, ўчиргич, оддий лейкопластир, қора ва рангли қалам керак бўлади. Тошдаги расмлар синчиклаб текширилгач, улардан нусха олишга киришилади. Расмлар нафис қоғоз остидан яхши кўринмаслиги туфайли, уларнинг четларини оқ ёки сариқ рангли қалам билан чизиб чиқилади. Сўнг калька лейкопластир билан расмли тош сатҳига ёпиштирилади ва тасвирларнинг ҳаммаси энг майда белгиларигача чизиб олинади.

Расмларни аниқ чизиб олишда қўлнинг бармоқ учларидаги нозик сезгилар калька остидаги расм контурининг қирғоқларини аниқлашга ёрдам беради. Тошдаги расмлар қоғозга кўчириб бўлингач, асл нусха ва қоғоздаги расмлар ўзаро солиштириб чиқилади, камчиликлари тuzатилади, қолиб кетган жойлари тўлдирилади. Даланинг ўзида калькадаги тасвирлар қора тушь билан бўялади ва расмлар тартиб билан рақамлаб чиқилади, айни вақтда расмли тошларнинг Сармишсой комплексининг қайси қисмига тааллуқли эканлиги қайд қилинади.

⁵ Ж. Кабиров. Ибтидоий давр беҳодлари, «Фан ва турмуш», 1970, 1-сон, 9—11-бетлар; Д.ж. Кабиров. Древние наскальные изображения Каратау. В сб. «Археологические открытия 1970», М., Изд-во «Наука», 1971; Он же. Наскальные изображения Сармичая. В сб. «История материальной культуры Узбекистана», № 9, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1972; Он же. К датировке петроглифов Узбекистана III—II тыс. л. до н. э. «Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований 1972 года в СССР», Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1973.

Қоя тошлардаги расмлардан нусха кўчириб бўлингач, расмли тошлар, расмлар ҳисобга олиб борилади ва кундалик дафтарга ёзиб олинади.

Дала шароитида суратларни сўзма-сўз ёзиб, баён қилиш жуда кўп вақт талаб қилади. Шунинг учун ҳам биз расмларни ёзиб олишда биринчи марта жадвал системасидан фойдаланишни афзал кўрдик. Чунки, бу система расмларни қисқа вақт ичида батафсил ёзиб олиш учун жуда кўп қулайликларга эгадир.

Авалло, расмли тошнинг рақами белгиланиб, унинг катта-кичиклиги, сақланиши, ранги ва қайси томондалиги аниқланиб ёзилади. Сўнг-ра расмнинг номи, рақами, қайси томондалиги, сақланиши, ранги, ишланиш услуби ва техникаси қайд қилинади. Қадимий расмларнинг сўнгги давр суратлари билан устма-уст жойланиши ҳам алоҳида ҳисобга олиниб, кундалик дафтарга ёзиб борилади.

Қоя тош тасвирларини қандай бўлса шундайлигича фото суратга олиш муҳим илмий аҳамиятга эгадир. Бу, суратларни ўрганишнинг аҳамиятга молик иккинчи босқичи ҳисобланади.

Лекин, баъзи мутахассислар ва ҳаваскорлар қоя тошдаги тасвирларни суратга олишда аҳамиятини йўқотган эски услублардан фойдаланадилар. Яъни, улар расмларни бўр, тиш пастаси, рангли клей билан бўяб, сўнг суратга оладилар. Бу эса расмларнинг асл нусхасини бузади, унинг мазмунига путур етказди, техникасини текширишга ҳалал берилади, оқибат натижада қоя тош суратларни ўрганиш ишига зарар келтиради, ҳатто баъзи суратларни сафдан чиқаради. Бундай ҳолни Г. Парфёнов, Г. Шацкий ва бошқаларнинг ишларида кўриш мумкин. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, қоялардаги уриб-ўйиб ишланган тасвирлардан калькага нусха кўчиришда расмларни ювиб ташлаш мумкин бўлган ҳар хил кимёвий моддалар, рангли қалам, бўр, тиш пастаси билан бўяш мумкин. Чунки, шундай қилинмаса калька остидаги расм кўринмайди. Лекин, расмларнинг нусхаси қоғозга кўчириб бўлингач, уларга суртилган нарсаларнинг ҳаммаси ювиб ташланиши шарт.

Бироқ, Зараутсой ва Биттик чашмадаги каби табиий бўёқ — ангоб билан ишланган рангли расмларни калькалашда бу услубни қўллаш мутлақо мумкин эмас. Чунки, у ердаги расмларнинг ранги сув тегиши билан ўзгариши ёки ўчиб кетиши мумкин.

Сармишсой суратлари қимматли археологик ёдгорлик ва тарихий манба сифатида тошга битилган ажойиб йилнома ҳисобланади. Шундай экан, келгусида республикамизнинг тоғлик районларида кенг тарқалган қоя тош ёдгорликларини, хусусан Сармишсой суратларини ўрганиш мутахассислар олдида турган энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Зеро, ушбу китоб суратларнинг келиб чиқиш моҳияти ҳамда уларнинг ғоявий мазмуни билан боғлиқ бўлган қатор мураккаб масалаларни атрофлича қамраб ололмайди.

Сармишсой суратларини дала шароитида ўрганиш жараёнида фаол қатнашиб, оғиримизни енгил қилган, китобни ёзиш вақтида кўрсатган амалий ёрдамлари ва самимий маслаҳатлари учун, ЎзССР ФАнинг академиги Я. Ғ. Ғуломов, А. Асқаров, Т. Мирсоатов, У. Исломов, А. Муҳаммаджонов, Р. Сулаймонов, М. Р. Қосимов, М. Тағиев, М. Исҳоқов, Б. Х. Ботиров, сармишсойлик М. Сафаров ҳамда бошқа ўртоқларга чуқур миннатдорчилик билдиришни муаллиф ўзининг бурчи деб ҳисоблайди. Китобга илова қилинган фотосуратлар Ўзбекистон ССР ФА Археология институтининг фотолабораториясида У. Абдуллаев томонидан бажарилган.

САРМИШСОЙ ДАРАСИ ВА ҚОЯ ТОШЛАРДАГИ РАСМЛАР

Ўз бағрида неча минглаб қоя тош суратларини асрлар оша сақлаб келаётган Сармишсой дараси Қоратоғнинг жанубий ён бағрига жойлашган. Қоратоғ тизмаси Нурота ва Оқтоғ тизмалари билан бирга. Урта Осиё тоғларининг энг чекка ғарбий тармоқларини ташкил қилади. Бу тизма паст тоғлардан ҳисобланиб, унинг энг баланд нуқтаси денгиз сатҳидан 1000—1200 метрдан ошмайди.

Қоратоғнинг жанубий ён бағрида Зарафшон воҳаси, унинг ўртасидан эса қадимий Зарафшон дарёси оқиб ўтади. Шарқ, шимоли шарқ томонда эса у Оқтоғ тизмасига бориб туташади. Қоратоғдан ғарб, шимолий ғарб томонда Қизилқум саҳроси ясланган. Унинг шимол томонида Орасой водийси, ундан ортда эса Оқтоғ тизмаси қад кўтарган.

Қоратоғ тизмаси сланец, майда донали қумтош, оҳактош, конгломерад ва бошқа тоғ тизмаларидан ташкил топгандир. Оҳактош қоялари анча бўш бўлиб, оқиш, оч-қўнғир рангдан иборат, юзаси дағал, расм ишлаш учун у қадар қулай эмас.

Сланец, гранит ва майда заррали қумтош қояларининг сирти силлиқ бўлиб, оч-қўнғир, жигарранг, қорамтир товланади. Бу қоя тошларнинг аксарияти катта-катта сатҳли бўлиб, расм ишлаш учун жуда қулайдир. Шу боисдан расмларнинг аксарияти сланец, гранит ва майда заррали қумтошдан ташкил топган қоя тошларга ишлангандир.

Сармишсой, Қоратоғ ва у билан туташ бўлган жойларнинг иқлим шароити республикамизнинг бошқа тоғлик районларига нисбатан қуруқроқдир. Бу жойларда энг иссиқ ой — июнь, июль бўлиб, ўртача ҳарорат 27°C, энг совуқ январь ойининг ўртача ҳарорати —2°C ни ташкил қилади. Қоратоғда ёгин-сочин у қадар кўп ва қалин эмас. Ёгингарчилик асосан кеч куз, қиш фасли ва илк баҳорда тушади. Май ойдан бошлаб, ёгингарчилик нисбатан камаяди, тупроқ қуриб, ўсимликлар қовжирай бошлайди. Қишда, эрта баҳорда, баъзан ёз ойларида ҳам шимол, шимолий шарқ томондан кучли шамоллар эсади.

Қоратоғ, айниқса унинг жанубий ён бағрида Биронсой, Ғўртутсой, Отчопарсой, Қоронғиунгурсой, Найчаликсой, Қоранарвоқсой, Тонготарсой, Дўланасой, Умортолсой, Қиличликсой, Қўксаройсой, Олтинсой, Сармишсой каби дара ва сойлар жуда кўп. Бу сойлар, ёмғир қор ва ширин сувли булоқлардан тўйинади. Ёз ойларида майда булоқларнинг суви камайиб кетади, айримларида сув тўхтайд.

Булар орасида серсуви Сармишсой бўлиб, у Сувбоши деган жойдан чиқадиган катта булоқдан сув олади. Гарчи улар майда бўлса ҳам, Қоратоғда булоқлар жуда кўп. Сармишсой дараси ва унга туташ бўлган 500 кв км жойнинг ўзида 70 дан ортиқ булоқлар борлиги аниқланди. Маҳаллий чўпонларнинг айтишича, бу булоқлардан ҳар кунни 50 минг бош чорва моллари сув ичиши мумкин экан.

Нурота, Оқтоғ ва Қоратоғ ўсимликларга бой бўлган жойлардир. Бу районлардаги 62 оила, 335 уруғдан ташкил топган 686 хил ўсимлик маълум¹. Уларнинг аксарияти кўп йиллик ўсимликлар бўлиб, ёввойи ҳайвонлар ва чорва моллари учун тўйимли озуқадр. Шунинг учун ҳам бу жойлар қадим замонлардан бошлаб чорвадор қабилаларнинг севимли ўтлоқларидан ҳисобланган. Эҳтимолдан холи эмаски, тоғ ораларидаги даралар, қадимий чорвадорларнинг қишлоқ жойларидан бири бўлиб, молларни қишнинг изғирин шамолларидан, қор бўронларидан сақлагандир.

Ҳозирги вақтда бу жойларнинг ҳайвонот олами бирмунча камбағаллашиб қолган. Қоратоғ ва унинг атрофларида тулки, бўри, чиябўри, бўрсиқ, қуён, ёввойи мушук, жайра каби ҳайвонлар яшайди. Баъзан, жайрон, тўнғиз, сайгак ва архарлар ҳам учраб туради. Сайгак ва жайрон каби саҳро ҳайвонлари Қоратоғ ораларига Қизилқумдан аён-аёнда ўтиб турса керак. Бу жойларда, турли-туман қушлар, ҳар хил заҳарли ва заҳарсиз илонлар, қорақурт, чаён, паланга ва бошқа заҳарли ҳашаротлар ҳам учрайди. Кейинги вақтларда олиб борилаётган текширишлар шуни кўрсатдики, Қоратоғ ораларидаги дараларнинг, шунингдек Сармишсойнинг қоя тошларидан топилган ибтидоий буқа, бизон, ёввойи от, буғи, шер, йўлбарс, қоплон, тўнғиз, тоғ эчкиси ва бошқа ҳайвонларнинг расмлари бу районнинг қадимда ҳайвонот оламига бой бўлганлигидан далолат беради. Тош даврига оид Учтут шахталарининг маданий қатламларини кавлаш вақтида топилган ибтидоий буқа, қулон, архар ва бошқа ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари ҳам фикримизни тасдиқламоқда².

Шундай қилиб, археологик, географик адабиётлардан олинган маълумотлар ва шахсий кузатишлар шуни кўрсатадики, Қоратоғ ва унинг атрофлари илк даврдан бошлаб қулай табиий шароитга эга бўлган жойлардан бири бўлган. Чунки, бу ерларнинг ҳавоси тоза, суви мўл, ҳайвонот олами бой, серўт тоғ яйловлардан ҳисобланиб, жуда қадим замондан бошлаб ибтидоий овчилар, қадимги чорвадорлар ва ўрта асрда яшаган қабилаларнинг диққат-эътиборини жалб қилиб келган. Шунинг учун ҳам Қоратоғ ва унинг атрофларида тош даври ёд-

¹ П. Қ. Закиров. Растительный покров Нуратинских гор, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1969, стр. 134.

² Т. Мирсаатов. Древние шахты Учтута, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1973, стр. 66, (табл. 6).

горликлари, илк кўчманчиларнинг мазорлари, қадимий истехком, қишлоқ, қалъа, мудофаа деворларининг қолдиқлари, суғориш иншоотларининг излари ва шаҳар харобалари тез-тез кўзга ташланиб туради. Шулар орасида Қоратоғ дараларидаги, шунингдек Сармишсойнинг икки бетида кўкка қад кўтарган қоя тошларнинг силлиқ сиртига ишланган сон-саноқсиз қадимий суратлар ҳам катта аҳамиятга эга бўлган ёдгорликлардан ҳисобланади.

Дара тошларида ноёб обида — қоя тош суратларини сақлаб келаётган Сармишсой Қоратоғнинг жанубий ён бағрига жойлашган бўлиб, унинг ўрта оқими Навоий шаҳридан 45—50 км шимолий шарқдадир. Сой шимолий шарқдан, жанубий ғарб томон чўзилиб, тик қоялар ва даралар орасидан кесиб ўтади. Сой қор, ёмғир ва майда булоқлар, шунингдек Сувбоши деган жойдан чиқадиغان катта булоқ сувидан тўйнади. Ёгингарчилик вақтларида, айниқса эрта баҳор ойларида, Сармишсой суви кўпайиб Зарафшон дарёсига бориб қўйилади.

Сармишсой дарасининг баъзи тор жойлари 15—20, айрим жойлари эса 200 метрдан ошиқ кенгликка эгадир. Даранинг икки бетида пастбаланд қоя тошлар кўкка қад кўтарган. Баъзи жойда уларнинг баландлиги сой сатҳидан 15—20 метр бўлса, баъзи жойларда эса 50 метрдан ошади. Бу қояларнинг айримлари сой ўзани тепасида виқор билан кўкка интилиб турган бўлса, бошқалари ўзандан анча узоқда ер бағирлаб ётади. Қоялар Қоратоғнинг бошқа жойларидаги каби усти жигарранг, оч жигарранг, қорамтир товланувчи, сланец, майда заррали қумтош ҳам ҳар хил тошлардан ташкил топган қотишма ва оҳақтошлардан иборатдир. Тоғнинг қоя тошлари қор, ёмғир, шамол, иссиқ-соғуқ ва табиатнинг турли ҳодисалари натижасида емирилган, нураган, дарз кетган, синган. Сой ёқаларида, қоялар қуйида юқоридан қулаб тушган катта-кичик тошлар учрайди.

Дара узра қад кўтарган азамат қояларда офтоб нурида ярақлаб турувчи, мармар каби текис сатҳи яхлит тошлар жуда кўп. Сармишсойнинг биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган энг ажойиб ва энг нодир тасвирлари ҳам ана шу тошларга битилган. Қоядаги расмларнинг аксарияти яхши сақланган, айрим расмларгина табиатнинг турли ҳодисалари оқибатида емирилган, синиб тушган ва ёрилган. Баъзи расмлар эса Сармишсойга келиб кетувчи «маданиятли кишилар» томонидан бузилган, ҳатто синдириб, олиб кетилган.

Қоя тошларнинг сирти ва унга ишланган расмлар юзаси офтоб нури ва бошқа кимёвий ўзгаришларнинг таъсири натижасида куйиб, унниқиб кетган. Улар оч қўнғир, жигарранг ва қорамтир товланади. Шунинг учун тош сатҳидаги тасвирларни дарҳол пайқаб, ажратиб олиш бирмунча мушкулдир. Қуёш камроқ тушадиган расмли ва расмсиз қояларнинг юзаси оч яшил, тақир йўсин (мох — захда ўсадиған ўт)лар билан қоғланган.

РАСМЛАРНИНГ БАЕНИ

1. Сатҳи 130×120 см катталикидаги тўқ жигарранг қоя тошнинг силлиқ сиртига 25 га яқин хилма-хил расмлар ишланган. Қоянинг асосий майдонини бошини мағрур кўтариб турган, узун қайрилма шохли ибтидоий буқанинг катта қилиб ишланган тасвири эгаллаган. Буқанинг тасвири контур услубида ишланган. Буқа орқа оёғининг қуйи қисми устига эса тоғ эчкисининг чопиб бораётган ҳолдаги тасвири туширилган. Бу расмдан чап томонда эса бошига дубулға ёки учли қалпоқ кийган, ёнбошига ўқдон (саадоқ) осган, қўлида ўқ-ёй тутган овчининг тасвири. У тик туриб, мураккаб ёйдан тоғ эчкиси томон ўқ отмоқда. Камон ўқларининг бири ҳайвонга санчилган, у аранг чопиб бормоқда.

Бу расмлардан қуйида, от минган чавандоз, бир-бирига қарата камондан ўқ отаётган икки мерган ва улар ёнида турган одам ҳамда бошқа нарсаларнинг тасвирлари бор.

2. Бу манзара 11 та расмдан ташкил топган. Қоя тошнинг асосий сатҳини уч ибтидоий буқа, бир неча ит, эчки, овчи ва номаълум ҳайвоннинг тасвири эгаллаган. Ҳайвон расмларининг ҳаммаси яхши сақлангани ҳолда овчи тасвирининг бош қисми, танасининг орқа томони ва бир оёғи қолган. Расмларнинг ҳаммаси ҳам соя тарзда ишланган. Қояда ов итлари иштирокидаги ов манзараси ифодаланиб, овчи ўзи томон чопиб келаётган ёввойи буқаларга қарата камондан ўқ узмоқда.

3. Сойнинг чап қирғоғидаги баланд қоянинг силлиқ сиртида мураккаб ёй билан қуролланган мерган. Бироқ, унинг бош, бўйин қисми ва қўллари сақланмаган. Унинг эғнида калта пўстинни эслатувчи кийим, оёғида эса паст пошналик оёқ кийим. Овчи қочиб бораётган икки ёввойи буқанинг бирига камондан ўқ отмоқда. Унинг ёнида иккита ов ити. Итлардан бирининг боши, бўйни ва думи сақланмаган. Икки ит оралиғида қандайдир нарсанинг тасвири ҳам бор.

4. Бу композиция 20 дан ортиқ расмлардан ташкил топган. Қояга ўқ-ёй билан қуролланган овчи, ибтидоий буқалар, сигирлар, буғи, тоғ эчкиси, ит ва бошқа ҳайвонларнинг тасвирлари ишланган. Бунда биз бир эмас, бир неча хил манзара ифода этилганлигини кўраемиз. Яъни, қоя сиртининг юқори қисмида йирик шохли ҳайвон турларининг урчиш пайти кўрсатилган. Ундан қуйида эса буқанинг бир кишини таъқиб этаётгани акс эттирилган. Расмлардан ўнг томонда шохли ҳайвонга човут солаётган йиртқич ёки итнинг тасвири.

Тош сиртининг марказий қисмида катта ёввойи ола буқанинг тасвири, чап томонда эса ғалати бош кийим кийиб олган овчи камондан буқага ўқ отмоқда. Бу манзарадан қуйида ҳар томон чопиб бораётган буқа, ит, тоғ эчкилари ва бошқа ҳайвонларнинг расмлари.

5. Қоя сиртига 30 дан ортиқ расм ишланган. Улар мураккаб ёй билан қуролланган овчилар, ҳар томон чопиб бораётган ибтидоий бу-

қалар, йиртқичлар, уларга ташланаётган ов итлари, тўнғиз ва бошқа ҳайвонларнинг расмлари. Қамонли овчилар буқаларга ўқ узмақдалар. Итлар ҳайвонларга хуруж қилмоқдалар. Овчилардан бири енгил яраланган ёввойи тўнғиз оёғи остида чалқанча ётибди. Афтидан, овчи ўқни ўлжасининг нозик жойига уролмаган, оғриқдан қутурган тўнғиз эса овчига ташланиб уни йиқитган. Бу манзарада кўплашиб, буқа ва тўнғизларни ов қилиш ифода этилган.

6. Композиция қандайдир йиртқич (барс, қоплон, ёки гепард) тўнғиз, тоғ эчкилари, ўқ-ёй билан қуроолланган овчилар, чавандоз, от, ит, бўри ва бошқа жонзотларнинг расмларидан ташкил топган. Унда алоҳида-алоҳида мазмунга эга бўлган манзаралар ифода этилган. Тош сиртининг юқори қисмида от чоптириб бораётган чавандоз, ундан анча олдинда бошларини баланд кўтариб турган қайрилма сохли икки эчки томон югуриб бораётган учта ит, қарама-қарши томонда эса эчкиларга човут солаётган икки бўрининг тасвири. Манзара мазмунидан кўриниб турибдики, бир вақтнинг ўзида эчкиларга ҳам овчининг итлари, ҳам бўрилар ташланмоқда.

Бу расмлардан қуйида эса, хол-хол тусли йиртқич ҳайвон (барс, қоплон, гепард), унинг қаршисида камондан ўқ узаётган овчи. Бу манзарада барс ови кўрсатилгани яққол сезилиб турибди. Қоя тошнинг ўнг томонидаги юқори бурчакда эса тўнғиз ови ифода этилган.

7. Бу кўринишда уч одам, учта Бухоро буғиси, иккита ёввойи буқа, ит, эчки ва йиртқичларнинг тасвирлари бор. Кўринишда, бир-бирига давр жиҳатидан алоқаси бўлмаган икки алоҳида мазмунга эга бўлган манзара кўзга ташланади. Қоя сатҳининг асосий қисмини хотиржам турган буғи ва буқаларнинг ҳамда уларга ташланаётган ит ва йиртқичларнинг тасвирлари ташкил қилади. Қоя тошнинг чап томонида эса бошига чўққи учли қалпоқ кийиб, белига ханжар таққан бир эркак ва бир аёл қўлларини баланд кўтарган ҳолда, тиззаларини букиб рақсга тушаётгани ифода этилган.

8. (а) Айтарли катта бўлмаган тош сатҳида 5 та ҳайвоннинг расми бор. Тошнинг юқори қисмида хол-хол тусли йиртқич ҳайвон (гепард, барс ёки қоплон)нинг расми. Ундан қуйида эса икки ёввойи буқанинг ва икки номаълум ҳайвоннинг тасвирлари. Афтидан, олачипор йиртқич буқаларни таъқиб қилаётгани учун буқалар қочмоқдалар.

(б) Манзара бир тарғил буқа, ит ва икки йиртқичнинг расмидан ташкил топган. Йиртқич буқани таъқиб қилмоқда.

9. Сармишсойдаги энг ажойиб мазмунга эга бўлган манзаралардан бири ҳисобланади. Расмлар ишланган қоя тош сатҳининг баландлиги 2, эни эса 1 метрдан ошиқроқ. Қоя тош сиртининг катта қисмини икки тарғил буқанинг ва бир йиртқич ҳайвон (йўлбарс, қоплон ёки барс)нинг катта қилиб ишланган расмлари эгаллаган. Бу ҳайвонларнинг атрофида эса ўқ-ёй билан қуроолланган овчилар; қуйида итларнинг

тасвири. Бунда шубҳасиз, ов манзараси ифода этилган. Тарғил буқаларни мураккаб ёй билан қуролланган овчилар гуруҳи ўраб олган. Овчилар нишонни буқаларга қаратганлар. Қуйида эса ов итлари буқалар томон чопиб бормоқда. Қизиқ, буқалардан бирининг белига тумшуғи юмалоқ, бўйни калта, қулоқлари кичиккина, танаси чўзиқ, думи қайрилган ва оёқлари узун қандайдир ҳайвон ташланмоқда. Бу ҳайвон ўзининг бутун белгилари билан барс, йўлбарс ёки қоплонни эслатади. Агар биз бу ҳайвонни қоплон деб тахмин қилсак, у ҳолда йиртқич билан овчилар бир вақтнинг ўзида буқаларга ҳужум қилган, деган хулосани чиқариш мумкин. Лекин, биз йиртқич деб тахмин қилган ҳайвон қўлга ўргатилган ов арслони (гепард) бўлиши ҳам мумкин.

10. Қоя юзасида ўқ-ёй билан қуролланган овчи, катта тарғил буқа ва эчкининг тасвири бор. Ўқ-ёй билан қуролланган овчи ёввойи буқанинг олд томонида туриб, унга ўқ отмоқда. Олдинги отилган ўқ буқанинг бўйнига қадалган, яраланган жойидан қон оқмоқда.

11. Қоя тошга одам, буқа, йиртқич, ит ва бошқа нарсаларнинг расмлари ишланган. Қоя юзасининг чап томонида чўққи, қайрилма учли бош кийим кийган, қўлида сиртмоққа ўхшаш нарса тутган одамга қандайдир ҳайвоннинг ташланиб тургани, ўнг томонида эса камондан ўқ узаётган овчига олачипор-тарғил ҳайвон (йўлбарс ёки қоплон)нинг ғазаб билан човут солаётгани кўрсатилган. Бу расмлардан юқорида ва пастда ҳар томонга югуриб кетаётган ит ва буқаларнинг, камондан ўқ отаётган мерганларнинг ов қилаётгани акс эттирилган.

12. Бу кўриниш 10 дан ошиқ расмдан иборат бўлиб, камон билан қуролланган овчилар, ибтидоий буқа, сигир, бузоқ ва яна қандайдир ҳайвоннинг расмларидан ташкил топган. Бузоқчаси бўлган сигир камондан ўқ отаётган овчилар томонидан ўраб олинган. Овчилар ўқининг нишони боласини эргаштириб кетаётган сигирга қаратилган. Овчилар она сигирни отиб олиб, унинг боласини тирик олиб кетишни мўлжаллаган бўлсалар керак.

13. Бу манзара ғалати бош кийим кийган овчи ҳамда илон, яна аллақандай нарсанинг расмларидан ташкил топган. Манзарада одамнинг илон билан кураши тасвирланган.

14. Қоя тош сатҳида овчилар, ибтидоий буқалар, шер, ит, тоғ эчкиси ва камон ўқининг тасвирлари. Бунда хилма-хил манзаралар берилган. Тошнинг юқори қисмида баҳайбат ибтидоий буқа билан шернинг тўқнашуви акс эттирилган: буқа оёқларини ерга тираб, бақувват шохлари билан ҳужумга ҳозирланган; шер эса орқа оёқларини ерга тираб, олдинги бир оёғини кўтаргани ҳолда буқага ҳужум қилишга ботинолмай, ўзини бир оз орқага ташлаб турибди Қуйироқда овчи ўз итлари билан. Итлар йиртқичга ташланиш учун шайланмоқда. Қоя тошнинг марказий қисмида овчиларнинг итлар иштирокида тоғ эчкисини ов қилиш манзараси ифода этилган. Бу манзарада паст ўнг томонга

вазмин қадам ташлаб кетаётган ибтидоий буқанинг тасвири бўлиб, унинг устида учта ўсимтанинг расми кўзга ташланади. Бу нарса ҳайвонга санчилган найзами, камон ўқими, ёхуд овчилар улоқтирган биронта қуролми, ҳозирча аниқ айтиш қийин.

15. Ўнг томонга чопиб кетаётган тоғ эчкисининг тасвири.

16. Қопқонга қандайдир ҳайвон тушган ҳамда бўри, тулки ва чия бўриларнинг расмлари. Қопқон деб тахмин қилинган қурилма контур шаклда бўлиб, оёқ кийимидан қолган изни эслатади. Унинг ичида учта синиқ чизиқ бўлиб, синиқ чизиқларнинг икки учи қурилманинг чет чизиқлари билан туташтирилган. Қурилманинг юқори томонидан тепа томонига бир чизиқ кетиб, у ёй шаклидаги чизиқ билан туташади. Ёй шаклидаги чизиқдан юқорида яна битта ёй шаклидаги чизиқ ўтказилган. Қурилманинг ичида битта, сиртида эса иккита ҳайвоннинг расми ишланган. Қурилманинг ичидаги ҳайвонни, қопқонга тушган тулки ёки бошқа ҳайвон дейиш мумкин.

17. (а) Эчки ва биз учун номи маълум бўлмаган нарсанинг тасвири. Бу шакл контур тарзида ишланган бўлиб, юқори томони кенгроқ, паст томони эса торайиб боради. Унинг ичида тушунарсиз чизиқлар ва еттита юмалоқ ва бодомсимон холлар бор. Шакл қуйи қисмининг ўнг томонида ёйсимон чизиқ бор. Шаклнинг юқори ёнбош, қуйи ва ички қисмлари учли ва ўтмас бурчакли шакллар билан безатилган. Бу расм ўзида қандай нарсани мужассамлаштиргани ҳозирча бизга қоронғи.

(б) Кубокни эслатувчи нарсанинг тасвири. Бу расм контур тарзида ишланган бўлиб, чизиқнинг ички деворлари арра тишини эслатувчи ўткир ва ўтмас бурчаклар билан безатилган.

(в) Бошига чўққи учли бош кийим кийган одам ва югуриб кетаётган ҳайвоннинг расми.

18. Бу расм йирик шохли қорамол бошининг олд томондан кўринишини эслатади. Унинг икки чеккасидаги ичкари томон эгилган ёйсимон чизиқ қорамол шохининг ўзгинасидир. Икки шох оралигида эса яна бир чизиқ бор. Расм ибтидоий кишилар овда, урушда ёки диний маросимларда кийиб юрадиган ғилоф бўлиши мумкин.

19. Нималиги маълум бўлмаган нарсанинг тасвири. У тухум шаклида ишланган. Унинг ичкари қисми ҳар хил чизиқлар билан безатилган.

20. Бу манзара одам, ибтидоий буқа, сигир, тоғ эчкилари, ит ҳамда йиртқичларнинг 20 дан ортиқ расмларидан ташкил топган. Ҳайвонлар соя, олачипор, холдор кўринишда ишланган бўлиб, ўнг томонга югуришиб кетмоқда. Ҳайвонларнинг баъзиларига ит ёки йиртқич човут солаётгани ифода этилган.

21. Буқа, ўқ-ёй билан қуролланган овчи ва ноаниқ нарсаларнинг тасвирлари. Мураккаб ёй билан қуролланган овчи қандайдир ҳайвонни нишонга олмоқда.

22. Тош сатҳида камон билан қуролланган икки овчи, ит ва буқаларнинг тасвири. Ўқ-ёй билан қуролланган овчилар уч буқани таъқиб қилмоқдалар. Ов ити ҳам ҳайвонлар кетидан тушган.

23. Қоя сиртига бир овчи, иккита ит, иккита эчки, иккита йиртқич (йўлбарс ёки барс) ва олд қисми сақланмаган ҳайвоннинг расми ишланган. Йиртқичлар қочиб бораётган тоғ эчкисини шиддат билан қувиб бормоқда. Мураккаб ёй билан қуролланган овчи эса ўлжани қўлдан бермаслик ва ўзини йиртқичлар ҳужумидан сақлаш учун уларга қарата ўқ узмоқда. Овчининг вафодор ёрдамчилари — итлар эса йиртқичларни орқа томондан таъқиб қилмоқдалар. Бу манзарада овчининг ваҳший ҳайвонлар билан курашдаги довураклиги ўз ифодасини топган.

24. Қоя тошга одам, учта шоҳли қорамол ва буғининг расмлари туширилган. Тошнинг асосий қисмида қарама-қарши турган буқа ва сигир ҳамда уларнинг шоҳларидан ушлаб турган одамнинг тасвири.

25. Бир эчки ва бир ҳайвоннинг тасвири.

26. Қоя сатҳида илон, уч одам, буқа, эчки ва яна аллақандай нарсаларнинг тасвирлари.

27. Сой сўқмоғидан унча баланд бўлмаган қоя тошда одам, йиртқич (барс, ёки қоплон), буғи, тоғ эчкилари, тўнғиз, ит ва бошқа нарсаларнинг тасвирлари кўзга ташланади. Бу кўринишда буғи, тоғ эчкилари ва тўнғизларни ов қилиш ҳамда йиртқичларнинг туёқли ҳайвонларга таҳдид қилаётгани ифода этилган.

28. Икки ўркачли туя, икки ит ва икки тоғ эчкисининг тасвирлари. Эчкилар орқаларидан қувиб келаётган итлардан қўрқиб, қочиб бормоқдалар. Итлар эса тоғ эчкиларига етиб олиб, уларнинг орқа томонига ташланмоқдалар. Шубҳасиз, бу расмда овчи иштирокисиз ов манзараси ифода этилган.

29. Манзара одам, тоғ эчкиси, ов итларининг расмларидан ташкил топган. Афтидан, овчи бир ҳайвонни қўлга туширган, унинг итлари тоғ эчкиларини қувиб бормоқда. Итларнинг бири эчкига етиб олиб, унга ташланган. Эчкига ўқ теккан бўлишига қарамай, қочиб бормоқда.

30. Бошига чўққи қалпоқ кийиб олган, қўлида найза тутган, эгнига почта пўстинга ўхшаш кийим кийган одамнинг тасвири.

31. Одам, ит, йиртқич, бўри ва ноаниқ нарсаларнинг тасвирлари. Булар орасида бир-бири билан урушаётган отлар тасвири диққатга сазовордир. Қуйида эса бўрининг туёқли ҳайвонлардан бирига човут солишга шайланиб тургани ифодаланган.

32. Бу манзара ўнг томонга чопиб кетаётган от, эчки, йиртқичларнинг тасвирларидан иборатдир.

33. Нозик таъб билан ишланган отнинг тасвири.

34. (а) Бир ўркачли туянинг тасвири. Туя бошини баланд кўтарган ҳолда турибди. Туянинг олд томонида юмалоқроқ шаклдаги, улардан қуйида эса узунчоқ нарсанинг расмлари.

(б) Расм икки ўркакчи туя, архар, тўртта юмалоқ ва битта ноаниқ нарсанинг тасвиридан ташкил топган.

35. Кўпгина расмлар йиғиндисидан ташкил топган. Қоя юзасида овчи — мерганлар, тоғ эчкилари, итлар, қоплонлар, от, хачир, эшак ва бошқа нарсаларнинг 40 дан ортиқ расми бор. Ўнг томонда ғалати бош кийим кийиб олган овчилар тоғ эчкилари ва архарларга қарата камондан ўқ узмоқдалар. Чап томонда эса бир тўда эчки ва архарлар подаси, уларга барслар човут солмоқда. Бу расмлар орасида қандайдир икки ҳайвонни етаклаб кетаётгани ифода этилган манзара бор. Бу ҳайвоннинг бири отдан кўра хачирга ўхшайди.

36. (а) Ёнма-ён турган икки эркак кишининг тасвири. Улар чўққи учли бош кийим кийишган. Бош кийимнинг чўққи учи бир томонга қайрилган. Улардан бирининг белида тўғри қилич. Одамлар икки қўллари белларига қўйган ҳолда тасвирланган. Бу расмлардан ўнг томонда одам қўлларининг тасвири.

(б) Бошига чўққи учли қалпоқ кийган одамнинг тасвири. У қўллари белига тираб, тиззаларини бир оз букиб турибди.

37. (а) Қўллари белига тираб турган одам ҳамда ҳар томон чопиб бораётган эчки ва итларнинг расмлари. Гарчи бу кўринишда одамлар қўлида ов қуроллари йўқ бўлса ҳам, манзарада итлар иштирокида ов пайти акс этган.

(б) Чопиб бораётган тоғ эчкилари, улар атрофида эса бир тўда итлар галасининг расмлари.

38. (а) Арғумоқ отларнинг маҳорат билан ишланган расмлари. Отлар чопиб бораётган ҳолатда тасвирланган.

(б) Манзара бир овчи, беш тоғ эчкиси ва бир итнинг тасвиридан иборат. Камон билан қуролланган овчи бир эчкини яралаб, иккинчисига ўқ узмоқда. Ов ити эса эчкилар орасида.

(в) Қоя тошда бир овчи, икки ит ва яна номаълум нарсаларнинг тасвирлари. Қояда ов манзараси ифода этилган, лекин, расмда ўлжанинг тасвири йўқ. Овчи камондан кетма-кет ўқ бўшатмоқда. Итлар ўқ отилган томонга чопиб бормоқдалар.

(г) Бу манзарада ҳайвон (бўри бўлса керак) ва қопқон расмлари кўрсатилган. Қопқоннинг расми доиранинг гардишини эслатади. Гардидан пастга эса иккита калта чизиқ туширилган бўлиб, бу қопқонни бирор нарсага боғлаб қўядиган занжири, арқони ёки қайиши бўлиши мумкин.

39. 19 та расмдан ташкил топган кўриниш бўлиб, одам, тоғ эчкилари, ит, от ва бошқа нарсаларнинг тасвирларидир. Эчкилар ҳар томон чопиб бормоқда, итларнинг бири эса уларни қувмоқда. Бу манзарада ҳам тоғ эчкиларини ов қилиш пайти ифода этилган.

40. Тоғ эчкисининг схематик тарзда ишланган тасвири.

41. Югуриб бораётган архарнинг тасвири.

42. (а) Қоянинг юқори қисмида бошига дубулга кийган ва белига узун қилич таққан одамнинг тасвири. Ундан қуйида эса яна бир одам ва ноаниқ нарсаларнинг тасвирлари.

(б) Белига садоқ осган одам ва унга томон келаётган отнинг тасвири. Уларнинг атрофида эса қандайдир майда нарсаларнинг расмлари кўзга ташланади.

(в) Йиртқичлар ва тоғ эчкиларининг тасвирлари. Тасвирларга диққат билан эътибор берилса, йиртқичларнинг тоғ эчкиларига човут солаётганини ифода этилган манзарани кўриш мумкин.

(г) Одам, тоғ эчкилари ва йиртқичларнинг тасвири. Икки йиртқич орада томондаги катта тоғ эчкисига човут солмоқда.

(д) Рақсга тушаётган икки кишининг тасвири.

43. Уқ-ёй билан қуролланган икки одам, буғи, ибтидой буқа ва номаълум ҳайвон тасвири. Овчилардан бири камондан ибтидой буқани нишонга олиб отмоқда. Камон ўқи буқанинг кўкрагига қадалган.

44. Одам, от, қилич ва яна қандайдир нарсаларнинг тасвирлари. Одамлардан бири қўлини белига қўйган ҳолда, иккинчиси эса қилич тутган тарзда ифода этилган.

45. Эчкилар ва ғилдираксимон нарсаларнинг тасвирлари берилган.

46. Буқа билан қандайдир ҳайвон тасвири.

47. Икки ит ва бир эчкининг тасвири.

48. Ит, эчки ва номаълум нарсаларнинг тасвири.

САРМИШСОЙ РАСМЛАРИНИНГ ТУРИ ВА ИФОДА ЭТИЛГАН МАНЗАРАЛАР

Сармишсой суратлари ўзининг мазмунли, ифода этилган манзаралари жиҳатидан ниҳоятда хилма-хил ва бойдир. Юқорида баён қилганимиздек, дара қояларида 3500 дан ортиқ тасвирлар мавжуд бўлиб, уларнинг тури 40 хилга яқиндир.

Сармишсой суратлари ўзининг мазмунига кўра қуйидаги алоҳида гуруҳларга бўлинади.

1. Одамларнинг тасвири. Бошқа расмлар сингари одамларнинг тасвири ҳам ташқи кўриниши жиҳатидан хилма-хил қилиб ишланган. Айримларининг оёқ, қўл ва бутун гавдаси оддий чизиқча услубида ишланган бўлса, бошқалари оддий Ф ҳарфига ўхшатиб чизилган. Аммо, одам тасвирларининг аксарияти ҳаққоний тарзда ишланганки, уларни кўриб ҳайратда қоласан киши. Мазкур тасвирларнинг бош, тана ҳам қўл ва оёқ панжалари бир-бирига ўзаро мутаносибдир. Расмларда ифодаланган одамларнинг айримлари бошида дубулга ёки қадимги ўртаосиёлик сак, массагет қабилалари киядиган чўққи учли қулоқчин, жигаси орқа томонга қайрилган қандайдир бош кийим. Айримларда эса ваҳший ҳайвонларнинг бошига ўхшаш бош кийимлар тасвири кўз-

га ташланади. Бу, у ёки бу ҳайвон бошига ўхшатиб тайёрланган ёилоф — маска бўлиши ҳам мумкин.

Тасвирланган баъзи одамларнинг эғнида калта чопон, оёқларида пошнаги оёқ кийим. Одамларнинг аксарияти ўқ-ёй билан қуролланган ҳолда ифодаланган. Кўп ҳолларда улар камондан ёввойи ҳайвонларга ўқ отаётган тарзда тасвир этилган. Айрим одамлар ёнбошида камон ва ўқ соладиган ўқдон — саадоқнинг тасвири ҳам бор. Лекин, баъзи одамлар белида калта ханжар ва узун, тўғри қиличнинг тасвирларини ҳам кўриш мумкин. Одам тасвирлари ўнг томонга, сўл томонга ва кузатувчига қараган ҳолда ифода этилган. Уларнинг аксариятида эркаклик белгиси ўта бўрттириб кўрсатилган. Улар орасида аёл кишиларнинг тасвирлари ҳам учрайди.

2. Жанг ва ов қуролларининг тасвирлари. Жанг ва ов қуроллари орасида ўқ-ёйнинг тасвири кўп учрайди. Қоялардаги ўқ-ёй тасвирларини ҳар томонлама қиёсий ўрганиш шуни кўрсатдики, улар тузилишига кўра икки хил, яъни бири содда бўлиб, бутун ёғочни эгиб тайёрланар, иккинчиси эса мураккаб ёй бўлиб, суюк, шох ва ёғочдан ташкил топар экан. Унинг юқори қисми бирмунча ботиқ бўлиб, икки учи ичкарига қайрилган бўлади. Буни расмдан осонлик билан фарқлаш мумкин. Жанг ва ов қуролларининг бошқа бир тури ханжар бўлиб, у шакл жиҳатидан эр авв VIII—I асрлардаёқ сак, массагет ва қўшни қабилалар, қавмлар орасида кенг тарқалган ханжар — акинакларни эслатади.

Қоялардаги одам расмлари ёнбошида баъзан узун, тўғри қиличнинг тасвири ҳам учрайди. Қилич дастасининг охириги қисми юмалоқ бўлиб, даста билан тиғ ораллигида кўндаланг парракчаси кўзга ташланади. Бу парракча қўлни қилич тиғи томонга ўтиб кетишига йўл қўймайди. Қиличнинг тиғи узун, афтидан у икки ёқлама бўлса керак. Бундай қиличлар Евросиё даштида яшаган қадимги қабилалар, айниқса сармат, киммерийлар орасида кенг қўлланилгани маълум.

Ўрта Осиё, хусусан, республикамиздаги қадимги мазорларни кавлаш вақтида узунлиги бир метргача ва ундан ортиқ бўлган катта қиличлар топилган. Бу далиллар, мазкур қилич ҳам қадимги Ўрта оснеликларнинг жонивор қуролларидан бири эканлигидан далолат беради.

Сармишсой қояларида найзанинг тасвири бир маротаба учради. Найзани одам ушлаб турибди. Тасвирдаги найза узун, ўткир тиғли қилиб ифода этилган.

3. Кийимлар тасвири. Диққат билан кузатилса, Сармишсойнинг қоя тошларидаги одамлар баъзан кийим-бош билан тасвирланганини кўриш мумкин. Булар дубулға, чўққи учли қулоқчин, ҳар хил кўринишдаги бош кийимлар, калта чопон ва пошнаги оёқ кийим ва бошқалардир.

4. Ҳўжалик ва рўзғор буюмларининг тасвири. Буларга арқон, ўқдон (саадоқ), от тизгини, болта, қопқон ва бошқа буюмларнинг тас-

вирларини киритиш мумкин. Бундай буюм ва анжомлар тасвири Сармишсой қояларида жуда сийрак учрайди.

Уқдонлар овчиларнинг ёнига осилган ҳолда ифода этилган. Уларнинг баъзиларида ўқ-ёй бўлса, бошқаларида йўқ. Арқонлар қорамол شوхларига боғланган тарзда ифодаланган. Болтанинг тасвири бир марта учради. У ҳам кейинги даврга мансуб бўлиши мумкин.

Қопқон деб фараз қилган тасвирлар доира ёки узунчоқ шаклда ишланган. Доира шаклдаги қопқонлар ҳозиргача тоғлик жойлардаги аҳоли томонидан кенг фойдаланилади.

Қояларда жуда кўп англаб бўлмайдиган расмлар борки, уларнинг нима эканлигини аниқлаш мушкул. Сармишсой дарасининг баъзи жойларидаги тошларда эса араб алифбосида битилган араб сўзлари ҳам учрайди.

5. Ҳайвонларнинг тасвирлари. Шунини айтиб ўтиш керакки, қоя тошларда турли-туман ҳайвонлар тасвирларини кўплаб кўриш мумкин. Уларнинг аксарияти Урта Осиё, асосан, Ўзбекистон учун хос бўлган ҳайвонлардир.

Булар ёввойи ва хонаки ҳайвонлар тасвирларига бўлинади:

а) Ёввойи ҳайвонлар тоғ эчкиси, архар, ибтидий буқа, ёввойи сигир, ёввойи от ёки қулон, бўри, асл буғи, тўнғиз, тулки, чиябўри, жайрон, сайгак, шунингдек, йирик йиртқич ҳайвонлардан шер, йўлбарс, қоплон, леопард, гепард ва бошқаларни киритиш мумкин. Қоя тошларда баъзан илон, тошбақа ва балиқларнинг тасвирлари ҳам учрайди.

Тоғ эчкиси. Даранинг қоя тошларида мазкур ҳайвоннинг тасвири жуда кўп учрайди. Улар баъзан якка, кўп ҳолларда эса қўшшоҳли, узун бўйинли, келишган танали, икки оёқли ва қисқа думли қилиб ифода этилган. Тоғ эчкиларининг тасвири республикамиз, Урта Осиё ва ундан ташқаридаги жойларнинг тоғли районларида ҳам кенг тарқалган.

Архар (тоғ қўйи). Сармишсой дарасидаги баъзи тошларда тоғ қўйи деб аталмиш архарларнинг тасвири ҳам учрайди. Улар ҳам келишган қоматли, бурама шоҳли қилиб ифода этилган.

Жайронларнинг тасвири республикамиз қоя тош суратлари, шунингдек Сармишсой тасвирлари орасида ҳам учрайди. Жайрон ҳам тоғ эчкиси ва архар каби республиканинг маҳаллий ҳайвонлари қаторига киради. Сармишсой қояларидаги мазкур ҳайвон тасвирлари чиройли шоҳли, ихчам тана, нозик оёқли, калта думли қилиб ифода этилган.

Асл буғи халқ орасида ва адабиётларда Бухоро буғиси номи билан машҳурдир. Сармишсойнинг энг қадимги даврга мансуб бўлган тасвирлари орасида мазкур ҳайвоннинг тасвири ҳам учраб туради. Улар сертармоқ шоҳли, келишган танали ва калта думли қилиб тасвирланган.

Ёввойи чўчқа қадимда Қоратоғ ораларида кўп тарқалган бўлиб, Сармишсой қояларида уларнинг тасвирлари ҳам мавжуд. Улар катта

бошли, қисқа бўйинли, қўпол танали, калта оёқли кўринишда ифода этилган.

Кулон гарчи ҳозир республикамызда бўлмаса ҳам, қадимда улар Қоратоғ ва унга туташ бўлган Қизилқум саҳросида кўплаб яшаган. Бунинг акси ўлароқ, Сармишсой қояларида мазкур ҳайвон тасвирини кўриш мумкин. Кулон гўшти ва юқори сифатли териси учун ҳамма вақт ов қилинган.

Йирик йиртқич ҳайвонлар. Буларга йўлбарс, қоплон, леопард, гепард ва даррандалар подшоҳи — шернинг тасвирларини киритиш мумкин.

Урта Осиёда илвирс, леопард ва гепардларни қоплон ёки барс дейишга одатланилган. Мазкур ҳайвонлар ташқи кўриниши жиҳатидан бир-бирига ўхшасада, лекин леопард ва гепардлар ўзининг баъзи анатомик тузилиши, яшаш тарзи жиҳатидан илвирслардан фарқ қилдилар.

Қадимги Қоратоғ ва унинг атрофларида леопард ва гепардлар кенг тарқалган бўлса керакки, уларнинг тасвирлари Сармишсой қояларида кўп учрайди. Бу ҳайвонлар тасвири юмалоқ тумшуқли, чўзиқ танали, узун оёқли, ингичка қайрилма думли, айрим ҳолларда соя, баъзан эса контурли хол-хол тарзда ифода этилган. Шунини айтиш керакки, тез чопиш бўйича гепардга тенг келадиган ҳайвон йўқ. У соатига 110—130 км тезликда чопа олади ва қўлга тез ўрганади. Шу тўғрисида бўлса керак, *эр авв* III—II минг йилликлардаёқ гепардлар қўлга ўргатилиб, ҳар хил ҳайвонларни ов қилишда фойдаланилган бўлиши мумкин. Чунки, қўлга ўргатилган гепард ҳар жиҳатдан този итларга қараганда афзалдир.

Йўлбарс мушуксимонлар оиласига мансуб бўлган йиртқич ҳайвонларнинг энг каттаси бўлиб, унинг тасвири ҳам Сармишсой қоя тошларида учрайди. Мазкур ҳайвон тасвири катта бошли, вазмин танали, узун думли, калта, бақувват оёқли, усти тарғил кўринишда ифода этилган.

Йўлбарс — қалин қамиш билан қопланган тўқайзорлар ва чангалзорлар ҳайвони. Шундай экан, тоғли район бўлган Сармишсой дарасидаги тошларда йўлбарс тасвирларининг бўлиши тасодифий бўлмай, Қоратоғ ва унинг атрофларидаги географик муҳитни ҳисобга олинса, йўлбарс тасвирларининг мазкур дара қояларида бўлиши ажабланарли ҳодиса эмас. Чунки, Қоратоғнинг жанубий ён бағридан Зарафшон дарёси оқиб ўтади. Шубҳасиз, бу дарёнинг кенг ўзани қадимда қалин қамишзор ва чангалзорлардан иборат бўлган. Кўп турли ёввойи ҳайвонлар, жумладан йўлбарслар ҳам бу ерни макон тутган.

Шер (арслон) Урта Осиё, хусусан Ўзбекистон учун хос бўлмаган ҳайвон дейишади, баъзи зоологлар. Шер Африка, Арабистон, Эрон, Ҳиндистон ва бошқа жойларда кўп учрайди. Шунга қарамай, бу ҳай-

вон тасвирлари Қоратоғ ораларидаги қоя тошларда, шунингдек Сармишсойда ҳам учрайди. Улар катта бошли, тўмтоқ тумшукли, узун танали ва калта оёқли қилиб тасвир этилган. Булар ташқи кўриниши жиҳатидан йўлбарс ва қоплон тасвирларидан кескин фарқ қилмайди. Бироқ, синчиклаб эътибор берилса, шер тасвирларининг улардан фарқланадиган белгиларини кўриш мумкин. Тафовут аввало уларнинг дум тузилишида кўзга ташланади.

Вояга етган эркак шернинг бўйни ва кўкрагида ёли бўлиб, бундай ёл уларнинг урғочиси, вояга етмаган ёшларида бўлмайди. Шернинг думи узун, учи эса йўғонлашиб, бир оз юмалоқ, усти тикан билан қопланган бўлади. Бундай хусусиятлар йўлбарс ва қоплон каби йиртқичларда бўлмайди³.

Бу хусусиятлар қоялардаги шер тасвирларида ҳам ўз ифодасини топган. Сармишсой дарасида мазкур ҳайвон тасвирлари мавжуд экан, ўтган замонларда «даррандалар султони» ҳисобланган шернинг Ўзбекистонда ҳам яшаганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Чунки, Қоратоғ атрофларидаги қалин тўқайзорлар, қамишзорлар ва чала саҳроларда шерларнинг яшаши учун зарур шароит бор эди.

Майда йиртқич ҳайвонлар. Сармишсой қояларида бўри, тулки, чиябўри, қорсақ (тулкисимон ҳайвон) каби майда йиртқич ҳайвонларнинг тасвирлари ҳам учрайди. Мазкур ҳайвонларнинг тасвирлари ҳам бошқа ҳайвонлар суратлари сингари яққол ифодалангандир. Бу ҳайвонлар республикамизда кенг тарқалган бўлиб, уларни водийларда ҳам, тоғли районларда ҳам, саҳроларда ҳам учратиш мумкин.

Ибтидий буқалар ва ёввойи сигирларнинг суратлари Сармишсойнинг энг қадимги даврига мансуб бўлган дурдоналари орасида ҳам кўплаб топилади. Улар узун шоҳли, катта бошли, қисқа бўйинли, эркаклари елкадор, ўрқачли, вазмин танали, аксарияти икки оёқли, думларининг учи эса попукли қилиб ифода этилган.

Ўрта Осиёда, шунингдек Ўзбекистонда ҳам бу ҳайвон зоти аллақачонлар қирилиб битган. Қадимги, ўрта, янги тош асри ва жез даврига мансуб бўлган баъзи археологик ёдгорликлардан ибтидий буқа ва ёввойи сигирларнинг суяк қолдиқлари топилган. Ундан кейинги даврларга тааллуқли археологик ёдгорликларнинг маданий қатламларидан мазкур ҳайвон суяклари ҳозиргача топилгани йўқ.

Баъзи мутахассисларнинг фикрича, ибтидий буқалар ва ёввойи сигирлар *эр авв* II минг йиллик охирларига қадар қирилиб битган ёки бошқа ёққа ўтиб кетган. Қоратоғ ораларидаги расмлар ҳам шу фикрни тасдиқламоқда.

³ Т. З. Зоҳидов. Зоология энциклопедияси, ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1960, 103—104-бетлар.

Балиқ ва илон тасвирлари Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистондаги қоя тош суратлари учун хос эмас. Лекин, Сармишсой дарасидаги баъзи тошларда оз бўлсада, балиқ ва илонлар тасвири учрайди. Улар замонасининг моҳир рассомлари томонидан моҳирона ишланган.

б) Хонаки ҳайвонлар деганда дара тошларидаги от, буқа, сигир, эчки, туя ва эшакларнинг тасвирларини назарда тутяпмиз. Бу тасвирлар ҳам бошқалари сингари ўз даври нуқтаи назаридан яхши ишланган бўлиб, кишида ажойиб таассурот қолдиради.

Шундай қилиб, Сармишсой дарасидаги тошларда одамларнинг, ёввойи ва хонаки ҳайвонларнинг жанг ҳам ов қуроолларининг тасвирлари ишланганки, улар ўз мазмунининг ниҳоятда бойлиги ва хилма-хил жиҳатидан кишини ҳайратда қолдиради. Қояларда ёввойи ва уй ҳайвонларининг якка-якка ва пода-пода бўлиб юрган, ҳамда елиб бораётгани ифода этилган кўринишлар кўзга тез-тез ташланади.

Йирик йиртқич ҳайвонларнинг майда йиртқичларга, туёқли ҳайвонларга човут солаётгани акс эттирилган манзаралар ҳам киши диққатини ўзига тортади. Баъзи қоя тошларда эса йирик йиртқичларнинг ибтидий буқалар билан юзма-юз келиши ва бу тўқнашувда йиртқичларни йирик шохли ёввойи ҳайвонлар томонидан таъқиб қилинаётгани каби манзаралар жуда мароқлидир.

Ибтидий буқалар, ёввойи сигирлар, шер, йўлбарс, қоплон, леопард, гепард, барс, архар, тоғ эчкилари, жайрон, сайгак, қулон, тўнғиз, тулки, бўри, қорсақ каби ёввойи ҳайвонларнинг ов қилиниши билан боғлиқ бўлган кўринишлар янада қизиқарлидир.

Қояларда ёввойи ҳайвонларни якка тартибда ва кўплашиб ов қилиниши акс эттирилган манзаралар жуда кўп учрайди. Уларнинг аксариятида ов итлари овчиларнинг ажралмас ёрдамчилари сифатида фаол қатнашаётган бўлса, баъзиларида эса улар тасвирланмаган.

Тошларнинг силлиқ сиртида бир-бирига қарата камондан ўқ узаётган мерганларнинг, туя миниб узоқни кўзлаган карвонларнинг, баъзи иримларни бажараётган, рақсга тушаётган кишиларнинг, от ўйнатиб бораётган чавандознинг, мол ҳайдаб кетаётган отлиқларнинг тасвири ифода этилган манзаралар ҳам учрайди.

Хуллас, Сармишсой қояларида ибтидий ва қадимги давр кишиларининг кундалик ҳаётидан олинган айрим лавҳалар, воқеа ва ҳодисалар ўз ифодасини топган.

Сармишсой суратлари мазмун ва мавзусининг хилма-хиллиги, бойлиги жиҳатидан республикамиз территориясидан ҳозиргача топилган қоя тош ёдгорликлари орасида алоҳида диққатга лойиқдир. Чунки у, қадимий маданиятимиз тарихининг энг дурдона ёдгорликларидан бири ҳисобланади.

ҚОЯ ТОШДАГИ РАСМЛАРНИНГ ИШЛАНИШ ТЕХНИКАСИ ВА УСЛУБ ХУСУСИЯТЛАРИ

РАСМЛАРНИНГ ИШЛАНИШ ТЕХНИКАСИ

Республикаимиз территориясида кенг тарқалган қоя тош суратларининг ишланиш техникасини ўрганиш муҳим илмий аҳамиятга молик масалалардан бири ҳисобланади. Чунки, расмларнинг ишланиш техникасини ўрганмай туриб, уларнинг услуб хусусиятлари ва даври ҳақида сўз юритиш мумкин эмас.

Қоя тошларга, унгур ва ғор деворларига ишланган суратлар ўзларининг ишланиш хусусиятларига кўра икки гуруҳга бўлинадилар.

1. Тош, темир, пўлат ёки бошқа хилдаги қаттиқ буюмлар ёрдами билан уриб чўкичлаш, чизиш, тирнаш ва ишқалаш воситаси билан ишланган расмлар. Археологлар тили билан айтганда, бундай усул билан ишланган расмларни петроглифлар (қоя тошларга ишланган расмлар), дейилади. Петроглифлар Қоржонтоғ, Чотқол, Пском, Угом, Кўксув, Қатронтоғ, Моргузор, Нурота, Оқтоғ, Қоратоғ, Кўҳитантоғ, Зирабулоқ, Букантоғ ва республикаимизнинг бошқа тоғли районларида жуда кенг тарқалган.

2. Табиий бўёқ — кўк, қизил охра билан чизиб ишланган рангли расмлар. Охра билан ишланган расмлар ҳозирча республикаимиз жанубидаги Сурхондарё областининг Биттикчашма, Зараутсой ва бошқа дараларидан топилган.

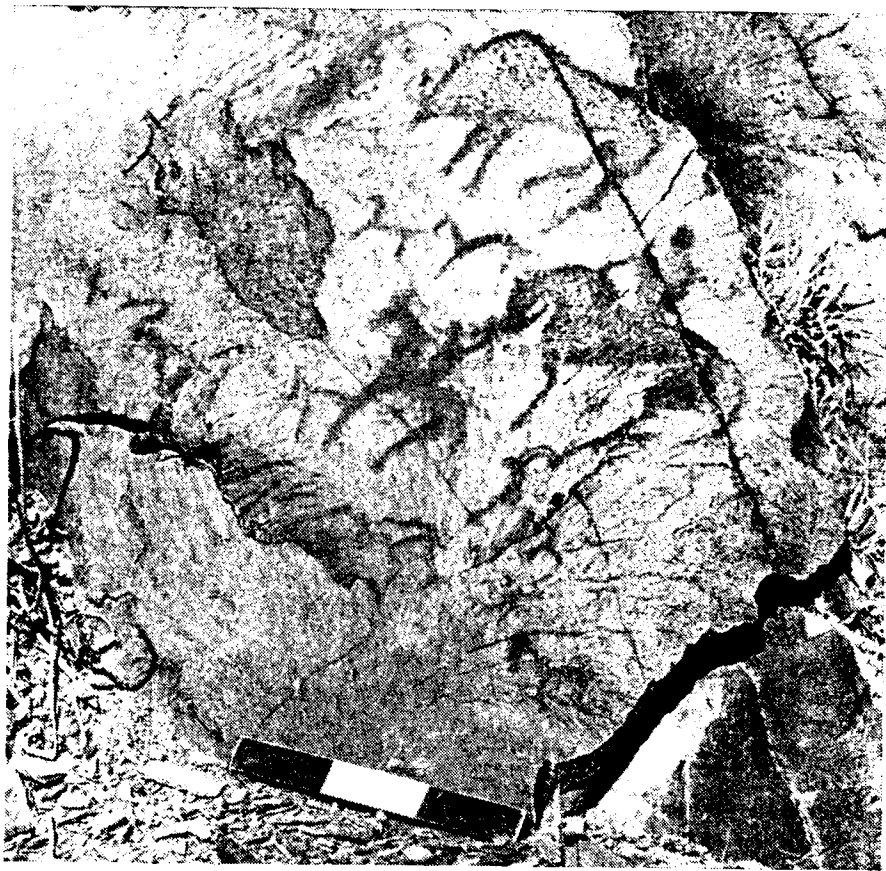
Шуни айтиш керакки, рангли расмларнинг ишланиш техникаси у қадар мураккаб эмас. Улар оддий чўп, қамиш парчаси, суяк ёки парранда патлари ёрдамида чизилган бўлиши мумкин. Лекин, қоя тошларга уриб-ўйиб ишланган суратларнинг ишланиш техникаси анча мураккабдир.

1966—1973 йиллар орасида Сармишсой, Бошқизилсой, Оҳангарон, Қатронтоғ ораларидаги қоя тош суратларининг ишланиш техникаси юзасидан илмий-тадқиқот ишлари олиб борилди.

Текширишлар шуни кўрсатдики, мазкур районлардаги қоя тош суратларининг ишланиш техникаси бир хил, яъни уларнинг ҳаммаси уриб-ўйиб орқали ишланган экан. Шундай воситалар билан ишланган қоя тош ёдгорликлари қаторига Сармишсой суратларини ҳам киритиш мумкин.

Сармишсой суратларининг аксарияти сирти табиатан силлиқ бўлган қоя тошларга ишланган. Қояларнинг баъзиларида 1—2, бошқаларида эса 60 га яқин расм бор. Сурат солишда тош, темир, пўлат, жез ва бошқа қаттиқ буюмлардан тайёрланган асбоблардан фойдаланил-

ган. Бу асбобларнинг ўткирланган ишчи қисми муттасил урилиши натижасида тош сиртида хилма-хил излар қолдирган. Изларнинг шакли, чуқурлиги ва катта-кичиклиги ҳам ҳар хилдир. Тош юзасида асбоб-

I расм. Мазкур қоя тошда иккита отлиқ чавандоз, улардан қуйида тоғ эчкиси, чап томонда бир неча эчкиларнинг югуриб бораётгани, юқорида эса бизоннинг катта қилиб ишланган тасвири.

лар қолдирган излар нуқтасимон, тухумсимон, учбурчак, тўртбурчак, узунчоқроқ ва ноаниқ шаклга эгадир. Уларнинг қирралари вақтлар ўтиши билан қуёш нурининг таъсири остида, шамол, ёғин-сочин, шунингдек кимёвий ўзгаришлар натижасида нураган ва емирилган.

Суратларнинг ишланиш техникаси устида олиб борган текширишларимиз шуни кўрсатдики, тош сиртидаги изларнинг асариятини нуқтасимон ва тухумсимон излар ташкил қилади. Тош сиртидаги изларнинг чуқурлиги ҳам ҳар хил бўлиб, аксарият ҳолларда 0,5 мм ни ташкил қилади. Баъзан 1—1,5 мм чуқурликдаги излар ҳам учрайди. Расм ишланаётганда асбоб тош сиртида ҳосил қилган юза чуқурчаларнинг кўндаланг кесмасининг аксарияти ярим доира (\smile) ва ёйикроқ ёйсимон (\frown) шаклда эканлигини кўрамиз¹. Чунки, ҳар қандай ўткирланган асбоб бир-ёки икки марта тошга урилиши билан учи бир оз тўмтоқлашади, натижада бу асбобнинг тош сиртидаги кўндаланг кесмаси ярим доира шаклдаги из қолдиради. Расм ишлаш вақтида тош сиртида қолдирилган изларнинг шакли, чуқурлиги ва катта-кичиклиги суратларни ишлаш учун тайёрланган асбоб, унинг ўткирлиги, шакли, тош сиртига қандай куч билан қай тарзда урилиши ва ниҳоят, расм ишланаётган тошнинг юмшоқ-қаттиқлигига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқдир. Сармишсой дарасидаги қоя тош сиртидаги изларнинг аксарияти, нуқтасимон ва тухумсимон шаклга эга бўлиб, уларнинг диаметри 0,5—2, чуқурлиги эса 0,5—1 мм дан иборатдир².

Бундай излар Сармишсойнинг энг қадимги ва илк даври тасвирларида кўпроқ учрайди. Шундай экан, дара суратларининг аксарияти жез, темир, пўлат ҳамда қаттиқ буюмдан ясалган қандайдир асбоблар ёрдами билан ишланган бўлиши мумкин, деган фикрни айтишга имкон беради.

Баъзи қадимги ва кейинги даврга мансуб бўлган суратларнинг сирти дағал, саёз, катта-катта шаклдаги излардан иборатдир. Бундай расмлар, эҳтимол, тошдан ясалган ёки тош парчаси ёрдами билан ишланган бўлиши ҳам мумкин. Худди шундай «техника» билан ишланган қоя тош суратлари республикамиздан ташқари Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон ва бошқа жойлардаги қатор районларда ҳам кенг тарқалган. Мазкур районлардаги суратлар билан шуғулланган мутахассисларнинг фикрича, бу расмларнинг аксарияти металл ва тош буюмлар билан ишланган экан. Бу фикрларни тўғри ёки нотўғрилигини аниқлаш учун илк бор олиб борилган дастлабки амалий тажриба ишларимиз бирор натижа бериши ва илмий хулосаларга олиб келиши лозим.

¹ Т. Мирсаатов, Дж. Кабиров. Экспериментальное изучение техники нанесения петроглифов в ущелье Сармишчая. В сб. «История материальной культуры Узбекистана», № XI, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1974.

² Уша манба, 45—46-бетлар.

ҚОЯ ТОШ РАСМЛАРИНИНГ ИШЛАНИШ ТЕХНИКАСИНИ ЎРГАНИШДА АМАЛИЙ-ТАЖРИБА ИШЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Қоя тош суратларининг ишланиш техникасини амалий жиҳатдан ўрганиш қадимий суратларнинг чизилган даврини аниқлашда муҳим аҳамиятга эгадир. Биз амалга оширган амалий-тажриба ишларимизнинг характерли жойи шундаки, у қоя тош суратларининг ишланиш техникасини ўрганиш тарихида Ўрта Осиё ва Совет Иттифоқи миқёсида биринчи тажриба бўлиб ҳисобланади. Амалий-тажриба ишлари Т. Мирсоатов билан биргаликда Сармишсой дарасининг йиқилган дарё участкасида амалга оширилди. Расм ишлаш учун ишчи қисмлари учбурчак, тўртбурчак, узунчоқ ва юмалоқ қилиб эговланган темир, пўлат таёқча, болға, чақмоқ тош, қайроқ тош ва бир бўлак бўр тайёрланди. Биз от, буқа, эчки, буғи ва итларнинг расмларини ишлаш билан кифояландик. Расмларнинг контур ва схематик чизиқлари аввало бўр билан чизиб чиқилгач, темир, пўлат таёқча ва болға ҳамда металл таёқчанинг ўзи, шунингдек, махсус тайёрланган чақмоқ тош ва қайроқ тошлар билан ишлана бошланди.

Юқорида эслатиб ўтганимиздек, аввало расмларнинг контур чизиқлари бўр билан чизиб чиқилди. Контур чизиқ асосий йўналиш қилиб олиниб, пўлат таёқчанинг ўткир ишчи қисми тош сиртига қўйиб, болға билан урила бошланди. Узлуксиз уриш натижасида тош сиртида ҳар хил узунчоқ, нуқтасимон ва тухумсимон излар қола бошлади.

Табиийки, юмалоқ учли пўлат таёқни тош сиртига $80\text{—}90^\circ$ бурчак остида урилса, тош сиртига нуқтасимон из тушади. Агар шу асбобнинг ўзи тош сиртига $70\text{—}75^\circ$ бурчак билан урилса, бунда тухумсимон шаклдаги излар қолади. Пўлат таёқча $50\text{—}60^\circ$ бурчак остида урилса, тош сиртида узунчоқ из қолади³. Ана шунда, пўлат таёқчанинг учи учбурчак ва тўртбурчак бўлса, у тош сиртида ҳам шундай учбурчак ва тўртбурчак из қолдирармикин, деган савол туғилади. Тажрибалар шуни кўрсатдики, бундай асбобларнинг дастлабки бир неча зарбалари учбурчак ва тўртбурчак из қолдирди. Кейинги зарбалар натижасида таёқчанинг учи ўтмаслаша бориб, тош сиртига нуқтасимон ва тухумсимон излар туша бошлади. Худди шундай излар Сармишсойнинг ибтидой ва қадимги даврга мансуб бўлган расмлари орасида кўпчиликни ташкил қилади. Қадимги расмларнинг ишланиш техникаси билан биз ишлаган расмларнинг техникаси орасида ўхшашликнинг мавжудлиги қадимги расмларнинг аксарияти қандайдир қаттиқ буюм ёки металллар билан ишланган бўлиши мумкин, деган фикрни айтишга имкон беради.

³ Уша манба, №6—47-бетлар.

Чақмоқ тош ва қайроқ тош билан ишланган расмлар бирмунча қўпол бўлиб, излар саёз ва катта-каттадир. Бундай излар қадимги расмлар орасида кўп эмас.

Археологик адабиётларда, қоя тош суратларига бағишланган китобларда, уларнинг ишланиш техникаси ҳақида сўз борар экан, «нуқта техникаси» («точечная техника») ибораси кенг қўлланилади⁴. Лекин, Сармишсой қояларидаги суратларнинг ишланиш техникасини ўрганиш ва амалий-тажриба ишларимизнинг натижалари бу иборани ўзгачароқ ифодалашни тақозо этади. Чунки, «нуқта техникаси» иборасини тош сиртидаги изларнинг барчаси нуқтасимон бўлгандагина қўллаш мумкин. Сармишсой, Бошқизилсой, Оҳангарон ва республикамизнинг бошқа жойларида учраган қоя тош суратлари ёдгорликларидаги расмлар сирти нуқтасимон, тухумсимон, узунчоқ ва ноаниқ шаклга эга бўлган излардан иборат. Шунинг учун ҳам «нуқта техникаси» ибораси ўрнига «уриб-ўйиб ишлаш техникаси» иборасини қўллаш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Қоя тош суратларининг ишланиш техникаси расмларнинг даврини аниқлашда маълум даражадаги далиллардан бири ҳисобланади.

А. Н. Бернштамнинг фикрича, қадимий суратлар сиртидаги асбоблар қолдирган излар майда бўлиб, кейингилари бирмунча йирик бўлади⁵. Лекин, бу фикр ҳақиқатдан анча олис бўлиб, тош сиртида асбоблар қолдирган изларнинг катта-кичиклиги мазкур асбоб учининг ўткирлигига, уни қай даражада урилишига боғлиқдир. Тош сиртидаги изларнинг катта-кичиклиги расмлар даврини аниқлашда ёрдамчи аҳамиятга эга, бироқ у асосий омил эмас.

Сармишсой қоя тошларидаги суратларнинг ишланиш техникасини синчиклаб ўрганиш ва амалий-тажриба ишларимизнинг натижалари А. Н. Бернштам фикрининг шубҳали эканлигини кўрсатди.

Биринчидан, Сармишсойнинг *эр авв* III—II ва I минг йилликларга оид ҳамда кейинги даврга мансуб расмлари сиртида майда ҳам йирик излар мавжуд. Қузатиш натижасида шу нарса аниқ бўлдики, илк темир даврига мансуб баъзи суратлардаги излар, бронза даври суратлариникига нисбатан майдароқдир.

Иккинчидан, қоя сиртида расм ишлаш жараёнида қолдирилган изларнинг шакли чуқурлиги, катта-кичиклиги, кўндаланг кесманинг кўриниши расм ишлаш учун ишлатилган асбоб учининг қай даражада ўткирлигига, унинг тош сиртига қай даража қўйилиши, қай ҳолатда ва

⁴ А. Н. Бернштам. Араванские наскальные изображения и даванская столица Эрши. В сб. «Материалы и исследования по археологии СССР», вып. 26, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1952, № 222; Он же. Наскальные изображения Саймалыташ, «Советская этнография», 1952, № 2.

⁵ А. Н. Бернштам. Наскальные изображения Саймалыташ. «Советская этнография», 1952, № 2, стр. 56.

қандай куч билан урилишига боғлиқдир, албатта. Тажрибадан шу нарса аниқландики, расм ишлаш жараёнида пўлат таёқчалар кўндаланг кесмаси лотинча (V) ҳарфини эслатувчи биронта из қолдирмади. Пўлат таёқчалар қолдирган изларнинг кўндаланг кесмаси ярим доира ва ёйиқ ёйсимон шаклга эга эди.

Шундай қилиб, Сармишсойдаги қоя тош суратларининг ишланиш техникасини ўрганиш ва тажриба ишларимиз шуни кўрсатдики, қадимги суратларнинг аксарияти қаттиқ буюмлар: тош, жез, темир, пўлат қуроллар билан ишланган бўлиши мумкин. *Эр авв VII—I* асрларга оид расмлардаги излар айниқса майдадир. Бу майда изларни пўлатдан ясалган асбоблар қолдириши мумкин. Археологик материалларнинг гувоҳлик беришича *эр авв I* минг йилликнинг бошларида яшаган қадимги скиф, сармат ва бошқа қабилалар темирдан пўлат олиш услубини яхши билганлар⁶. Пўлат темирга нисбатан қаттиқ бўлиб, ундан ўткир қурол-аслаҳалар яшаш мумкин эди. Тарихдан маълумки, Ўрта Осиёнинг сак, дай, массагет ва бошқа қабилалари ўз атрофларидаги қабилалар билан иқтисодий, маданий ва ҳарбий муносабатда бўлганлар. Эҳтимолдан холи эмаски, Ўрта Осиёнинг бу қабилалари ҳам темир ишлашни ва ундан пўлат олишни билганлар, ёки пўлатдан қилинган асбоблар бу ерга шимол ва шимолий ғарбдан келтирилган. Шуларга асосланиб, Сармишсойдаги расмларнинг бир гуруҳи пўлатдан ясалган асбоблар ёрдамида ишланган бўлиши мумкин, деган мулоҳазани айтиш мумкин.

СУРАТЛАРНИНГ УСЛУБ ХУСУСИЯТЛАРИ

Қоя тош суратлари тасвирий санъатнинг энг қадимий турларидан бири бўлиб, унинг яратилиши кишилик жамияти тарихининг илк босқичларига бориб тақалади. Бу суратлар ишланиш услубига кўра хилма-хилдир. Совет ва чет эл мутахассисларининг ишларида суратларнинг услуб хусусиятлари, қоя тош ёдгорликларининг даврини аниқлашда маълум даражада аҳамиятга эга эканлиги таъкидлаб ўтилади. Шу жиҳатдан Сармишсой суратларининг услуб хусусиятларини ўрганиш катта аҳамиятга эгадир.

Кўп сонли Сармишсой суратлари устида олиб борилган иш натижалари, уларнинг услуб жиҳатидан қуйидаги туркумларга бўлинишини кўрсатади.

1) **Схематик услуб билан ишланган расмлар** ўзининг соддалиги, схематик тарзда тасвирланиши билан бошқа услубда ишланган расмлардан фарқ қилади. Уқ-ёй, кейинги даврга (I—X асрларга) мансуб

⁶ Б. А. Шрамко, Л. А. Солнцев, Л. Д. Фомин. Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии, «Советская археология», 1963, № 4, стр. 63.

бўлган тоғ эчкилари ва бошқа нарсалар шу услубда ишланган расмлар қаторига киради (39, 40, 44-расмлар). Худди шу услуб билан ишланган суратлар Бошқизилсойда, Хўжакентда, Оҳангаронда, Фарғона водийсининг тоғлик районларида, шунингдек Ўрта Осиё ва Қозоғистонда ҳам учрайди. Уларнинг аксарияти эрамининг биринчи минг йиллигига оид бўлган тасвирлардир.

2) **Контур тарздаги суратлар** ҳаққонийлик хусусиятлари билан схематик тарзда ишланган расмлардан фарқ қилади. Бу усул билан кўпроқ ҳайвонларнинг тасвирлари ифода этилиб, уларнинг бош, қулоқ ва оёқлари соя тарзида чизилиб, бутун танаси эса гир айлантириб контур чизик билан чизилади. Сармишсойда бу усул билан ишланган расмлар кўпчиликни ташкил қилмайди (14, 24, 25, 44-расмлар).

3) **Соя услубида ишланган расмлар** асосан одам, ҳайвон, қилич, ханжар сингариларнинг суратларини ишлашда қўлланади. Бу услуб билан ишланган расмлар Сармишсойда жуда кенг тарқалган. Худди шу усул билан ишланган расмлар республикамизда ҳам, шунингдек ундан ташқаридаги жойларда кўп учрайди (2, 22, 32-расмлар).

4) **Нақшдор-безакли** усул Сармишсой суратларининг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳисобланади. Бу усул билан, кўпроқ ибтидоий буқалар, йиртқич ҳайвонлар, сигирлар, йирик шохли хонаки қорамоллар, эчки, от ва номи бизга ҳозирча номаълум бўлган нарсаларнинг расмлари ишлангандир. Аввало, расмларнинг ташқи контури ишланиб, контур ичига эса кўндаланг ва тик чизиқлар параллель ҳолда ўтказилади. Баъзан, ҳайвон танаси эса кўндаланг ва тикламасига ўтказилган тўлқинсимон чизиқлар, юмалоқ ва тухумсимон шаклдаги белгилар билан безатилади. Айрим расмлар соя тарзда ишланиб, ифода этилаётган ҳайвон танасида юмалоқ ва тухумсимон шаклга эга бўлган жой қолдирилиб, худди шу жойнинг сирти қайта ишланмайди. Ваҳший, йиртқич ҳайвонларнинг баъзиларининг танаси майда-майда юмалоқ белгилар билан безатилади. Булар, ифодаланаётган ҳайвон терисининг ола-чипорлигини, тарғиллигини билдирган бўлиши мумкин. Бундай услуб билан ишланган расмлар Тул қишлоғининг Суратлисой дарасида, Тамғали тошда⁷ учрайди (3, 6, 9, 20-расмлар).

5) **Контур-соя тарзда ишланган расмларнинг ярми контур, ярми соя тарзда ишлангандир.** Бу усул билан ибтидоий буқа, сигир, йирик шохли қорамолларнинг тасвирлари чизилган (24-расм).

Нақшдор-безакли ва контур-соя тарзда ишланган ҳайвон расмлари Сармишсой қоя тош тасвирларининг ўзига хос хусусиятларидан бири бўлиб, Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг бошқа жойларида кам учрайди.

Шундай қилиб, Сармишсойнинг қоя тош суратлари беш хил услуб

⁷ А. Г. Максимова. Наскальные изображения ущелья Тамгалы, «Вестник АН КазССР», 1958, № 9, стр. 108—109, рис. 23.

билан ишланган расмлар бирлигидан иборат бўлиб, улар ўзларининг қатор хусусиятлари билан бир-бирларидан фарқ қилади. Сармишсойнинг илк даврга, яъни *эр авв* III—II минг йилликларга оид расмларининг аксариятини нақшдор-безакли, соя услубидаги тасвирлардан иборат бўлган илк темир даврига хос (*эр авв* VII—I асрлар) бўлган суратлар орасида эса соя тарздаги услуб кўпчиликини ташкил қилади. Кейинги давр суратлари учун эса оддий схематик услуб характерлидир. Услубдаги бу алоҳидалик хусусиятлари қоя тош суратларининг қайси даврда ишланганлигини аниқлашда ижобий натижалар бериши мумкин.

САРМИШСОЙ СУРАТЛАРИНИНГ ДАВРЛАРГА БУЛИНИШИ

Қоя тошга ишланган суратлар қимматбаҳо археологик ёдгорликлардан бири ҳисобланади. Бу ажойиб ёдгорликлар билан шуғулланган мутахассисларнинг энг муҳим вазифаларидан бири қоя тош суратларининг ишланган даврини аниқлашдан иборатдир. Қоя тош тасвирларининг даври аниқланиши туфайли, у қимматли археологик ёдгорлик ва ишонарли тарихий манба бўлиб қолиши мумкин. Лекин, уларнинг даврини аниқлаш тарих ва археология фанининг энг мушкул вазифаларидан бири ҳисобланади.

А. Н. Окладников таъкидлаб ўтганидек, қоя тош суратларининг ёшини тош ва жез қуролларининг ёшини аниқлашдан кўра мушкулроқдир¹.

Ўрта Осиёда, хусусан Ўзбекистонда ҳам қоя тош суратлари ёдгорлик сифатида кам ўрганилганлиги учун уларни даврлаштиришнинг ягона услуби ишлаб чиқилганича йўқ эди. Лекин, А. Н. Окладников, Д. А. Ольдерогге, А. А. Формозов, А. Н. Бернштам, В. А. Ранов, Л. Р. Қизласов, В. Н. Чернецов ва бошқа олимларнинг қоя тош суратларини даврлаштириш, уларнинг нисбий санаси ҳақидаги фикр-мулоҳазалари, республика, шунингдек Сармишсой суратларини даврларга бўлиб, ҳар бир даврга хос бўлган расмларнинг санасини аниқлашда катта аҳамиятга эгадир.

Сармишсой суратлари тури, мазмуни, ишланиш техникаси, услуби, сақланиши, катта-кичиклиги жиҳатидан бир-биридан тубдан фарқ қилади. Қоя тош расмлари орасидаги бу фарқлар тасодифий бўлмай, уларнинг турли даврда ишланганлигидан далолат беради. Бу расм устидан иккинчи расмнинг ишланиши ҳам суратларнинг турли даврларда ишланганлигини кўрсатади. Биз Сармишсой суратларини қуйидаги уч тарихий даврга бўлишни мақсадга мувофиқ, деб билдик.

1. Сармишсойнинг қадимий суратлари.
2. Илк темир даври суратлари.
3. Сўнги давр суратлари.

¹ А. П. Окладников. Петроглифы Ангары, М., Изд-во «Наука» АН СССР, 1966, стр. 107.

1. САРМИШСОЙНИНГ ҚАДИМИЙ СУРАТЛАРИ

Сармишсой суратлари устида олиб борилган илмий тадқиқот ишларимизнинг натижалари шуни кўрсатдики, улар орасидан эрадан аввалги биринчи минг йилликкача бўлган даврда яратилган қадимий тасвирлар бор экан. Булар одам, ибтидоий буқа, сигир, бизон, тоғ эчкиси, асл буғи, мушуксимонлар оиласига мансуб бўлган йиртқичлар (қоплон, леопард, гепард), шер, йўлбарс, қулон ҳамда йирик шохли хонаки қорамол, ит ва бошқа ҳайвонларнинг расмларидир. Шу билан бирга қоя тошларда содда ва мураккаб ёйнинг, шунингдек, номи бизга маълум бўлмаган нарсаларнинг тасвирлари ҳам кўп учрайди (1—6-расмлар).

Қадимий қатламга мансуб бўлган расмларнинг сирти қуёш нури, ёйин-сочий, шамол, хуллас табиатнинг хилма-хил ҳодисалари натижа-сида тошнинг табиий сирти каби қорайиб, куйиб унниқиб кетган, нураган, емирилган ва дарз кетган.

Сармишсой суратларининг қадимий қатлами тематик жиҳатидан ҳам бойдир. Қояларда ибтидоий даврнинг иқтисодий ҳаёти билан боғлиқ бўлган баъзи ҳодисалар, жонли манзаралар кўп учрайди. Булар орасида ибтидоий буқа, сигир, тоғ эчкиси, асл буғи, қулон ва йиртқич ҳайвонларни ов қилиниши ифода этилган манзаралар диққатга сазовордир. Бу манзаралар орасида *эр авв* I минг йиллик арафасида қири-либ битган тур (ёввойи буқа, сигир) ва бизонларнинг² учраши, мазкур кўринишларнинг қадимий эканлигини баён этувчи асосий далиллардан биридир.

Сармишсойнинг қадимий тасвирлари ишланиш услубининг хилма-хиллиги ва мураккаблиги билан кейинги даврга оид бўлган тасвирлар услубидан фарқ қилади. Илк темир даври ва Ўрта асрларга мансуб расмларнинг аксариятлари соя ва схематик тарзда ишланган бўлса, қадимий суратларда эса соя, контур, нақшдор безакли услуб кўпчи-ликни ташкил қилади. Шуниси характерлики, кейинги давр учун хос бўлган расмлар орасида нақшдор-безакли услубдаги расмлар учрамай-ди. Бундан ташқари, илк даврга мансуб бўлган қатламнинг қадимий-лигини тасдиқлайдиган далиллардан бири, улар устига биринчи минг йилликка оид расмларнинг ишланганлигидирки, бундай кўринишга эга бўлган манзараларни Сармишсойнинг бир неча жойида учратиш мум-кин. Юқорида келтирилган далилларга суяниб, Сармишсой суратлари-нинг қадимий қатлами *эр авв* I минг йилликкача бўлган вақтда иш-ланган, деган фикрни айтиш мумкин.

Сармишсойнинг қоя тошларида бизон, ибтидоий буқа ва сигир-

² Б. Х. Батыров. Характер изменения видового состава и ареалов млекопитающих юга Узбекистана, Самарканд, Изд-во СамГУ им. А. Навои, 1969, стр. 20.

ларнинг соя, контур ва нақшдор-безакли услуб билан ишланган расмлари, уларни якка-якка ёки қўплашиб, итлар ёрдамида ва итларсиз ов қилишга бағишланган манзаралар қўп учрайди.

Юқорида айтганимиздек, бу расмларнинг усти офтоб нурида куйиб унниққан, ёрилган ҳамда ёмирилиб, бирмунча силлиқлашиб кетган. Ибтидий буқа, бизонларнинг расмлари ва уларни ов қилиш ифода этилган манзаралар фақатгина Сармишсойдагина бўлибгина қолмай, республикамизнинг Қоратог, Букантоғ³, Моргузор тоғларининг қоя тошларида⁴, Сўх воҳасидаги Суратлисойда⁵, Қўхитантоғнинг Зарауткамар ғорида⁶, Қирғизистоннинг Саймалитошида⁷, Қозоғистоннинг Қўйбоқар⁸, Тўрғай⁹, Улуғтоғ¹⁰, Тамғали тош дараларида¹¹, Озарбайжоннинг Қобистонида¹² ва бошқа жойларида ҳам учрайди.

Мутахассисларнинг фикрича, мазкур жойлардаги расмларнинг аксарияти эр авв VII—IV ва III—II минг йилликларда ишланган.

Сармишсойдан ва юқорида номлари зикр қилинган жойлардан топилган ибтидий буқа, сигир ва бизон расмлари услуб жиҳатидан бир-бирига яқин, айримлари эса айнан ўхшашдир. Расмлар орасидаги бу ўхшашлик тасодифий ҳодиса бўлмай, уларнинг бир даврда ишланганлигидан далолат беради. Шундай экан Сармишсойдаги йирик шохли бу ҳайвонларнинг тасвирлари ҳам эр авв III—II минг йилликларда ишланган бўлиши мумкин.

³ Д. Ж. Кабиров. Исследование наскальных изображений в Узбекистане, автореф. канд. дисс., Ташкент, 1974, стр. 13; Он же. Древние наскальные изображения Каратау. В сб. «Археологические открытия 1970 года», М., Изд-во «Наука», 1971, стр. 410—411.

⁴ Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель. История искусства Узбекистана (С древнейших времен до середины девятнадцатого века), М., Изд-во «Искусство», 1965, стр. 15, рис. 1.

⁵ А. А. Формозов. Очерки по первобытному искусству, М., Изд-во «Наука», 1969, стр. 73.

⁶ М. Э. Воронцов. Наскальные изображения в Южной Киргизии. Труды Туркменского государственного института, сер. историческая, вып. 2, Ашхабад, 1951, стр. 75, рис. 1—2.

⁷ А. Н. Бернштам. Наскальные изображения Саймалы-Таш. «Советская этнография», 1952, № 2, стр. 61—65—67, рис. 10.

⁸ М. К. Кадырбаев, А. Н. Марьяшев. Каратауские колесницы. Археологические исследования в Казахстане, Алма-Ата, Изд-во «Наука», 1973, стр. 131—137, рис. 3—7.

⁹ В. А. Городцов. Скальные рисунки Тургайской области, «Труды Государственного исторического музея», М., 1926, стр. 44, рис. 5.

¹⁰ А. Х. Маргулан. К изучению памятников района реки Сарысу и Улутуа, «Вестник АН КазССР», вып. 2, Алма-Ата, 1948, стр. 59—60, рис. 4.

¹¹ А. Г. Максимова. Наскальные изображения ущелья Тамгалы, «Вестник АН КазССР», 1958, вып. 9, стр. 108—110, рис. 10, 16, 23, 35, 36, 41.

¹² И. М. Джафарзаде. Наскальные изображения Кобыстана. В сб. «Археологические исследования в Азербайджане», Баку, Изд-во АН АзССР, 1965, стр. 19, рис. 2—5; Он же. Гобустан, Баку, Изд-во «ЭЛМ», 1973, стр. 14—15.

Саймалитош тасвирларининг қадимги қатламига онд расмлари орасида бўлган Сармишсойдаги каби буқаларнинг суратларини А. Н. Бернштам *эр авв* II минг йилликка хос, деб ҳисоблайди¹³. А. Н. Бернштам Саймалитош билан Сузанинг (Олд Осие) сопол идишларига ишланган буқаларнинг тасвирлари ўртасидаги услуб жиҳатидан ўхшашликка таяниб, шу фикрни баён қилган эди.

Лекин, қиёс учун танланган материал ўринли эмас. Чунки Суза I (Суза А) қатламидан кавлаб олинган расмли сопол идишлар *эр авв* IV минг йилликнинг иккинчи ярми ва III минг йилликнинг биринчи ярмига тааллуқлидир¹⁴. Саймалитош суратлари билан Суза I материаллари ўртасида давр жиҳатидан мантиқий боғланиш йўқ. Шунинг учун ҳам А. Н. Бернштамнинг Саймалитош суратларининг қадимий қатлами ҳақидаги фикрлари шубҳалидир. Ю. Н. Голендухиннинг фикрича, омов қўшилган ҳўкизларнинг тасвирлари Саймалитош суратларининг энг қадимги қатлами ҳисобланиб, улар *эр авв* III минг йилликка хос экан¹⁵.

Баъзи мутахассислар Ўзбекистонда, шунингдек Фарғона водийсида ҳам омовчи деҳқончилик ҳамда йирик шохли қорамоллардан фойдаланиш *эр авв* II минг йилликнинг иккинчи ярмида вужудга келган бўлиши керак деган фикрни билдирмоқдалар¹⁶. Кавказда ва мамлакатимизнинг бошқа жойларида ҳам оддий асбоб билан ер чопишдан омовчи деҳқончиликка ўтиш *эр авв* II минг йилликнинг иккинчи ярмида содир бўлди¹⁷. Шундай экан, Саймалитош суратларининг қадимги қатлами Ю. Н. Голендухин айтганидек, *эр авв* III минг йилликда эмас, балки II минг йилликнинг ярмида ишланган десак тарихий ҳақиқатга тўғри келади. Шунини айтиш керакки, Сармишсой қоя тош ёдгорлигининг қадимий даврига мансуб бўлган ибтидоий буқа, сигир ва йирик шохли хонаки қорамол расмларини қайси даврда ишланганлигини билишда республикамизнинг турли районларидан археологик қазиш вақтида топилган мазкур ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари ҳам маълум даражада аҳамиятга эгадир. Бизон, ёввойи буқа ва сигирларнинг суяк қолдиқлари Самарқанддаги Юқори тош¹⁸, Мочайдаги Ўрта тош асри¹⁹

¹³ А. Н. Бернштам. Наскальные изображения Саймалы-Таш, «Советская этнография», 1952, № 2, стр. 65—67.

¹⁴ В. М. Массон. Древнеземледельческая культура Маргианы, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1959, стр. 116.

¹⁵ Ю. Н. Голендухин. Вопросы классификации и духовный мир древнего земледельца по петроглифам Саймалы-Таш. В сб. «Первобытное искусство», Новосибирск, Изд-во «Наука» Сибир. отдел, 1971, стр. 186, рис. 1—2.

¹⁶ Ю. А. Заднепровский. Древнеземледельческая культура Ферганы, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1962, стр. 75.

¹⁷ Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы, Баку, Изд-во АН АзССР, 1957, стр. 72.

¹⁸ Б. Х. Батыров. Остатки млекопитающих из слоев Самаркандской верхнепалеолитической стоянки, Самарканд, Изд-во СамГУ им. А. Навои, 1967, стр. 101—102.

қабристонларидан, Қоратоғ яқинидаги Учтут шахтасидан²⁰, жез даврига оид Сополлитепадан²¹ ҳам топилган.

Лекин, Ўзбекистоннинг *эр авв* I минг йиллигига оид ёдгорликларининг маданий қатламларидан ёввойи буқа, сигир ва бизонларнинг суюқ қолдиқлари ҳозирча топилгани йўқ²². Баъзи полезоолог олимларнинг фараз қилишича, Урта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда ёввойи буқа, сигир ва бизонлар *эр авв* II минг йилликнинг иккинчи ярмиларидан бошлаб кескин камая бошлади, I минг йиллик арафаларида эса бутунлай йўқолди ёки қирилиб битди. Маълумки, ибтидой жамоа тузумининг емирилиши, янги ерларни ўзлаштирила бориши муносабати билан сугорма ва лалмикор деҳқончиликнинг, кўчманчи чорвачиликнинг ривожланиши, чорвадор қабилалар томонидан кенг кўламда ўтлоқ ва яйловларни эгалланиши ҳамда иқлимнинг кескин ўзгариши, бу ҳайвонларни камая бориб, оқибат натижада қирилиб битишига сабаб бўлган.

Ёввойи буқа, сигир ва бизонларнинг ибтидой қабилалар томонидан кўплав ов қилиниши, улар туёғининг кескин камайишининг яна бир сабабидир. Бу ҳодисалар ўша давр санъатида ҳам ўз ифодасини топди. Сармишсойнинг *эр авв* I минг йилликка оид тасвирлари орасида мазкур ҳайвон тасвирларининг йўқлиги фикримизнинг далилидир.

Сармишсой қояларидаги қадимий қатламга мансуб расмларнинг даврини аниқлашда баъзи археологик материаллар ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Бу ўринда Урта Осиёнинг жануби ва Яқин Шарқдаги *эр авв* III—II минг йилликларга оид ёдгорликларнинг маданий қатламларидан топилган сопол ҳамда мрамор тошдан ишланган ҳайвон ҳайкалчалари ва сопол идишларга уларнинг нозик қилиб ишланган расмлари ҳам диққатга сазовордир.

Юқорида эслатиб ўтганимиздек, Сармишсой қояларида соя, нақшдор-безакли ва контур услуги билан ишланган ёввойи, хонаки буқа ва сигирларнинг тасвирлари кўп учрайди. Шулардан нақшдор-безакли усул билан ишланган буқа расмлари Жанубий Туркменистоннинг *эр авв* III минг йилликка оид сопол идишларида ҳам учрайди²³. Сар-

¹⁹ Б. Х. Батыров. Характер изменения видового состава и ареалов млекопитающих юга Узбекистана, стр. 20.

²⁰ Т. Мирсаатов. Древние шахты Учтута. Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1973, стр. 66, рис. 6.

²¹ А. А. Аскаров. Сапаллитепа, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1973, стр. 131.

²² В. И. Цалкин. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии, М., Изд-во «Наука» АН СССР, 1966, стр. 194—195, табл. 36, 38, 39; Ю. А. Заднепровский. Древнеземледельческая культура Ферганы, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1962.

²³ В. М. Массон. Джейтун и Кара-депе, «Советская археология», 1957, № 1, стр. 151—160, рис. 8, 13; В. М. Массон. Кара-депе у Артыка, «Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции» (Тр. ЮТАКЕ), т. X, Ашхабад,

мишсой тошларидаги ва Қоратепа сопол идишларидаги буқа расмларининг таналари кўп миқдордаги тангасимон холлар билан безатилган. Бу расмлар услуб жиҳатидан бир-бирига яқин бўлиб, бир даврнинг маҳсули бўлиши ҳам мумкин.

Қоратепа ва Геоксюрнинг III минг йилликка оид бўлган қатламларидан турли ҳайвонларнинг лойдан ясалган ҳайкалчалари кўплаб топилган. Булар орасида усти тангасимон қора холлар билан қопланган буқа ёки сигир ҳайкали биз учун аҳамиятлидир²⁴. Чунки, Сармишсой қояларида ҳам Геоксюр ва Қоратепадаги каби хол-хол танали буқа ва сигирларнинг тасвирлари учрайди. Шунини айтиш керакки, Сармишсойдаги баъзи буқа тасвирларининг танасида юқоридан пастга туширилган параллель чизиқларни кўрамиз. Устки қисми ва қуйи томон икки параллель чизиқ туширилган буқа ҳайкалчаси Қоратепада ҳам учрайди²⁵.

Қоратепа ва Геоксюрдан топилган буқа ҳайкалчалари билан Сармишсой қоя тошларига ишланган буқа расмлари орасидаги яқинлик, услубдаги ва безакдаги ўхшашликлар тасодифий бўлмай, ўзаро таъсир натижасида вужудга келган бўлиши мумкин. Юқорида келтирилган далилларга таяниб, Сармишсойдаги ёввойи буқа, сигир ва бизонларнинг суратларини *эр авв* III—II минг йилликларга мансуб деб билсак ҳақиқатга яқин бўлади.

Сармишсойнинг қадимий қатлами доирасига тоғ эчкиларининг баъзи суратларини ҳам киритиш мумкин. Тоғ эчкиларининг тасвирлари ҳам мумкин қадар диққат-эътибор билан ишланган. Уларнинг аксарияти қўш қайрилма шохли, икки оёқли қилиб тасвирланган. Баъзилари эса узун думли, якка қайрилма шохли қилиб ифода этилган. Тоғ эчкилари бошларини баланд кўтарган ҳолда оёқларини чўзиб, бирон нарсадан ҳуркқандек чопиб бормоқдалар (15, 20, 23-расмлар). Тоғ эчкиларининг аксарияти ибтидоий буқаларнинг тасвирлари билан ёнма-ён ишланган бўлиб, бир бутун мазмунни ифодаловчи манзараларни ташкил қилади. Уларнинг ишланиш техникаси, услуби, сақланиши, расм юзасининг емирилиши ва қуйиш даражаси қадимий қатламга мансуб бўлган ёввойи, хонаки буқа ва сигирлар тасвиридан фарқ қилмайди.

Сармишсойдаги каби тоғ эчкиларининг тасвирлари Қозоғистон Қоратоғининг Қўйбоқар I деган жойидан ҳам топилган. Мутахассислар

1961, стр. 397, рис. 97; И. Н. Хлопин. Изображение коровы на сосуде из Кара-депе, «Краткие сообщения Института истории материальной культуры» (КСИИМК), № 69, 1957, стр. 136—138, рис. 55.

²⁴ В. М. Массон. Кара-депе у Артыка, стр. 429, табл. X, рис. 9, 15.

²⁵ В. М. Массон. Джейтун и Кара-депе, «Советская археология», 1957, № 1, стр. 143—160, рис. 8; Он же. Новые раскопки на Джейтуне и Кара-депе, «Советская археология», 1962, № 2, табл. X, рис. 12.

нинг фикрича, бу расмлар *эр авв* II минг йилликка оиддир²⁶. Услуб жиҳатидан Сармишсойдаги тоғ эчкиларининг тасвирийи эслатувчи эчки расмлари Жанубий Туркменистоннинг илк деҳқончилик маданиятига оид рангли сопол идишларида учрайди. Бундай расмларни биз Номозгоҳ ва Чангтепадан топилган сопол идишларда кўрамиз. Бу сопол идишларнинг аксарияти *эр авв* III минг йилликка оиддир.

Шундай қилиб, Сармишсой қояларидаги тоғ эчкиларининг тасвирлари ҳам ёввойи, хонаки буқа ва сигирларнинг расмлари билан бир вақтда ишланган. Қоя тошларга назар ташласангиз одамларга, ёввойи эшак ҳамда буқаларга човут солаётган йиртқичларни ёки уларнинг ўзлари ифода этилган манзараларни кўрамиз. Бу ҳайвонларнинг тасвири ишланиш техникаси, услуби ва сақланиши жиҳатидан қадимий қатламга оид расмлардан фарқ қилмайди. Йиртқич ҳайвонларнинг тасвирлари соя ва нақшдор-безакли услуб билан ишланган. Шулар орасида танаси тангасимон холлар билан қопланган олачипор ва тарғил йиртқичларнинг тасвири ажралиб туради.

Ўрта Осиё, шу жумладан республикамызнинг *эр авв* III—II минг йилликка оид қоя тош ёдгорликлари орасида Сармишсойдаги каби йирик йиртқич ҳайвонларнинг тасвирлари учратилгани йўқ. Лекин, бу ҳайвонларнинг тасвирларини Жанубий Туркменистон ва Яқин Шарқнинг илк деҳқончилик билан шуғулланган қадимий қабилалари қолдирган рангли сопол идишларнинг ички ва ташқи деворларида учратиш мумкин. Қадимги деҳқонлар ўз сопол идишларини қоплон, барс, леопард, гепардларнинг тасвири билан безаганлар. Танаси тангасимон холлар билан безатилган барс, қоплонларнинг расмлари Қоратепанинг рангли сопол идишларида ҳам бор²⁷. Сармишсой тошларидаги ва сопол идишлардаги йиртқич ҳайвонларнинг расмлари услуб жиҳатидан монанд бўлиб, улар тумтоқ тумшуқли, кичик қулоқли, калта бўйинли, чўзинчоқ гавдали, узун қайрилма думли, икки оёқли қилиб тасвирланган. Сопол идишлардаги йиртқичларнинг баъзи расмлари юқоридагилардан фарқ қилиб, бош, тана ва думи реал, оёқлари эса бир оз схематик тарзда ишланган. Шунга қарамай, сополдаги ва қоя тошдаги расмлар орасида бир-бирига ўхшаш белгилар кўп.

Маълумки, археологик қазишмалар вақтида Геоксюр харобасидан аёл кишининг лойдан ياسалган ҳайкалчаси топилган. Ҳайкалнинг сон қисмида қора бўёқ билан ишланган бошсиз ҳайвоннинг тасвири бор. Ҳайвон танасида юқоридан пастга ва кўндалангига ўтказилган қора чизиқлар бор. Унинг олд оёқлари сақланмаган, орқа оёқлари кўрсатил-

²⁶ М. К. Қадырбаев, А. Н. Марьяшев. Каратаусские колесницы. В сб. «Археологические исследования в Казахстане», Алма-Ата, Изд-во «Наука», 1973, стр. 131—133, рис. 2.

²⁷ В. И. Сариниди. Энеолитическое население Геоксюр, Тр. ЮТАКЭ, т. X, Ашхабад, 1961, табл. IX, рис. 9.

ган. Учи бир оз қайрилган узун думлари пастга осилиб тушган²⁸. Гавда тузилиши, панжалари ва дум тузилиши бу ҳайвонни мушуксимонлар туркумига кирувчи йўлбарс, деб тахмин қилишга имкон беради.

Шунга яқин услубдаги йиртқич ҳайвон расми Сармишсой қояларининг бирига маҳорат билан ишланган (11-расм). Услуб жиҳатидан Сармишсойдаги йиртқич ҳайвонлар тасвирига ўхшаш расмлар эр авв IV—III минг йилликларга оид бўлган Олд Осиёдаги Загрос, Сиалк III, Сузиана I ва Тали-Бақун A дан топилган сопол идишларнинг ички ва ташқи деворларида ҳам учрайди.

Қоя тошларнинг бирида йиртқичлардан қочаётган қулон ёки ёввойи отларнинг тасвирлари бор. Тош сирти ва расмлар юзаси ниҳоят даражада бузилган, офтоб нурида куйиб, унниқиб кетган. Яқинроқдан қараганда, бу расмларни пайқаш бирмунча қийин. Қуёш нури тошга у ёки бу ёнбошдан тушган вақтдагина расмлар бир оз аниқ кўринади.

Дарадаги бошқа бир тошда қулон ёки ёввойи отларни, итлар иштирокида ов қилиш манзараси ифода этилган. Бу расмларнинг ишланиш техникаси ва услуби қадимий суратлардан фарқ қилмаслиги, ёввойи эшак ёки отларнинг тасвири ибтидоий буқа, тоғ эчкилари ва йиртқич ҳайвонларнинг суратлари билан замондошлигидан далолат беради. Сармишсойдаги қадимий расмлар орасида итларнинг суратлари кўп бўлиб, улар асосан овчилар билан бирга ифодаланган.

Сармишсойдаги каби ит, ёввойи от ёки қулонларнинг тасвирлари Урта Осиёдаги қоя тош ёдгорликлари орасида ҳам, Жанубий Туркменистоннинг сопол идишларида ҳам учрамайди. Лекин, бу ҳайвон расмини Суза I дан топилган рангли сопол идишларда учратиш мумкин²⁹. Шулар билан бир қаторда, қояларда контур, соя ва нақшдор-безакли услуб билан ишланган, шохлари тарвақайлаб кетган Бухоро бугиларининг тасвирлари бор. Бугиларнинг тасвирлари ҳамма белгилари билан Сармишсойнинг қадимий қатламига оид расмларга ўхшашдир. Буги тасвирлари устига илк темир даври суратларнинг ишланганлиги биз учун аҳамиятли бўлиб, буги расмларининг қадимийлигини билдирувчи муҳим далиллардан бири ҳисобланади.

Сармишсой қояларида ибтидоий қабилаларнинг жанг ва ов қуролларидан бири бўлган ўқ-ёйнинг тасвирлари жуда кўп учрайди. Бу ўқ-ёйлар тузилишига кўра икки хил бўлиб, бири содда, иккинчи хили эса мураккабдир. Содда ёй оддий бўлиб, ёғочнинг бир бутун бўлагидан эгиб ясалган. Мураккаб ёй эса бошқачароқ тузилишга эга бўлиб, уч бў-

²⁸ В. М. Массон. Кара-депе у Артыка, рис. 17, 18, 27, табл. XXI, рис. 13—16, 18, табл. XXIV, рис. 11—23; Он же. Новые раскопки на Джейтуне и Кара-депе, «Советская археология», 1962, № 2, рис. 1—7.

²⁹ В. М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., Изд-во «Наука», 1964, стр. 376, рис. 72.

лак ёғоч, суяк ва шохдан ташкил топган. Мураккаб ёй асосининг ўрта қисми ичкарига ботиқроқ бўлган.

Қоя тошларда содда ва мураккаб ёй билан қуролланган овчиларнинг ов қилиши ифода этилган манзаралар кўплаб учрайди.

Овчилар қўлидаги ўқ-ёйларнинг расмлари ишланиш техникаси, услуби, сақланиши жиҳатидан қадимий тасвирлардан фарқ қилмайди ва бир бутун маънони англатувчи ибтидоий манзараларнинг ажралмас қисмини ташкил қилади. Шундай экан, Сармишсой қоя тошларидаги ўқ-ёйлар қадимий расмлар билан замондош дейишга асос бор.

Маълумки, Байкалбўйидаги серов маданиятига оид янги тош асри қабристонини кавлаш вақтида мураккаб ёй ва ўқларнинг қолдиқлари топилган. А. П. Окладниковнинг фикрича, бу мазор эр авв III минг йилликка хосдир³⁰.

Яна шу нарса диққатга сазоворки, Эроннинг Суза деган жойида металлдан ишланган цилиндр шаклидаги муҳрлар топилган. Муҳрлар жангчиларнинг тўқнашув, ёввойи ҳайвонларни ов қилиш манзараси ифода этилган расмлар билан безатилган. Расмдаги овчи ва жангчиларнинг баъзилари мураккаб ёй билан қуролланган. Бу қадимий муҳр эр авв III минг йилликка оиддир³¹.

Қиёсий ўрганишлар шуни кўрсатдики, Сармишсой қояларидаги мураккаб ўқ-ёйларнинг тасвирлари Байкалбўйидан топилган ўқ-ёйнинг асл нусхасига ҳам, Суза муҳридаги мураккаб ўқ-ёй расмларига ҳам ўхшаб кетади.

Қоя тош суратларининг мазмуни, ишланиш техникаси, услуб хусусиятлари ва сақланиш даражаси ҳамда баъзи археологик материалларга таяниб Сармишсойдаги мураккаб ўқ-ёйларнинг тасвири эр авв III—II минг йилликларда ишланган деган фикрни айтиш мумкин.

Оддий ўқ-ёйнинг кашф қилиниши қадимий тош даврининг сўнгги босқичига бориб тақалади. Ҳаёт ва замон талаби билан оддий ўқ-ёй такомиллаштирилиб, бу қуролнинг янги мураккаб тури кашф қилинди. Лекин, бу кашфиёт ер юзининг қайси жойида амалга оширилган, бу масала ҳали мавҳумдир. Қўлимизда мавжуд бўлган археологик материалларга асосланиб мураккаб ёй Ўрта Шарқ, Ўрта Осиё, Евросиёнинг Улуғ дашти, Жанубий Сибирь ва Марказий Осиёни ўз ичига олган катта территорияларнинг бирида кашф қилинган дейиш мумкин.

Сармишсой қояларида учраган тасвири мавҳум суратларнинг шакли ҳам ғалати бўлиб, улар контур услуби билан ишлангандир. Расм контурининг ички қисмлари тўғри, тўлқинсимон, эгри синиқ чизиқлар

³⁰ А. П. Окладников. Неолит и бронзовый век Прибайкалья. Материалы и исследований по археологии (МИА СССР), т. 18, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1950, стр. 219—229.

³¹ В. М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., Изд-во «Наука», 1964, стр. 213, рис. 35.

ва тангасимон холлар ҳамда учбурчак ва тўмтоқ учли белгилар билан безатилгандир. Бундай мавҳум шаклга эга бўлган расмлар Урта Осиёнинг бошқа жойларидаги қоя тош ёдгорликлари орасида мавжудлиги маълум эмас.

Археологик материалларнинг шоҳид бўлишича, Урта Осиё ва Қозоғистоннинг энеолит ва жез даври қабилалари сопол идишларни тўлқинсимон чизиқлар, учбурчак, тўмтоқ учли белгилар билан безашни яхши кўрганлар. Бундай белгиларни Жанубий Туркменистоннинг энеолит³², Фарғона³³, Хоразм³⁴ ва Қозоғистоннинг³⁵ жез даври сополларида учратамиз.

Сармишсойнинг илк қатламига доир расмлар орасида одамларнинг тасвири ҳам кўпчиликни ташкил қилади. Уларнинг бир қисми оддий, схематик услуб билан ишлангандир (9, 12, 24-расмлар). Лекин, улар орасида соя услубида ишланган реалистик ва ярим реалистик тарздаги расмлар ҳам учрайди (11, 13, 23-расмлар). Улар ишланиш техникаси ва сақланиш даражаси жиҳатидан қадимий қатламга мансуб тасвирлардан фарқ қилмайди.

Қояларда кўпинча эркак кишиларнинг тасвирлари ифода этилган. Шуни ҳам айтиш керакки, одамларнинг тасвирлари камдан-кам ҳоллардагина алоҳида-алоҳида ишланган. Одамлар Сармишсойнинг қадимий қатламига мансуб бўлган суратлари — турли ҳайвонлар билан бир жойда тасвирланган.

Баъзи манзараларда одамларнинг шер, йўлбарс ёки қоплон билан юзма-юз курашаётгани ифода этилган бўлса, бошқаларда уларнинг баҳайбат ёввойи буқаларга, сигирларга, бизонларга, елиб бораётган ёввойи эшакларга, шохлари тарвақайлаб кетган буғиларга, тўнғизларга ва бошқа даҳшатли йиртқичларга қарата ўқ узаётгани намойиш қилинган. Баъзи манзараларда эса одамлар тасвири осойишта турган

³² В. М. Массон. Джейтун и Кара-депе, «Советская археология», 1957, № 1, рис. 1; Он же. Кара-депе у Артыка, Тр. ЮТАКЭ, т. X, Ашхабад, 1961, табл. № I—III, VIII, XVII—XXV, XXX, XXXIV, XXXVI; В. И. Сарияниди. Энеолитическое поселение Геокюр. Труды ЮТАКЭ, т. X, Ашхабад, 1961, рис. 1—6, табл. II—VI; Он же. Памятники позднего энеолита юго-восточной Туркмении, «Археология СССР», Свод археологических источников (САИ), вып. Б 3—8, ч. IV, М., Изд-во «Наука», 1965, табл. II, IV, VI, XVII; И. Н. Хлопнин. Энеолит Южных областей Средней Азии, «Археология СССР», САИ, вып. Б 3—8, М.—Л., 1963, табл. III, VI, XXX.

³³ Ю. А. Заднепровский. Древнеземледельческая культура Ферганы, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1962, табл. XVII, рис. 10, 28, 48; Он же. Чустская культура в Ферганской долине. В сб. «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», М.—Л., Изд-во «Наука», 1966, табл. X, рис. 6.

³⁴ С. Н. Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарта, М., Изд-во «Восточной литературы», 1962, рис. 18, 25.

³⁵ А. Х. Маргулан, К. А. Акишев, М. К. Қадырбаев, А. М. Оразбаев. Древняя культура Центрального Казахстана, Алма-Ата, Изд-во «Наука», 1966, табл. I—II, рис. 3—4; табл. III, рис. 3, 5—7; табл. V—VII, рис. 1—4, 42; табл. XV.

йирик шохли қорамоллар — хонаки буқалар ва сигирлар орасида ифода этилган.

Шундай экан, бундай манзаралар билан боғлиқ бўлган одам расмларининг айримлари Сармишсойнинг энг қадимий қатламига мансуб, деб ҳисобланса ҳақиқатдан олис бўлмайди.

Хуллас, Сармишсой суратларининг энг қадимги қатлами *эр авв* III—II минг йилликларга хос бўлиши мумкин. Бунга, қоя тошлардаги айрим-айрим ишланган тасвирлар ва манзаралар ҳам монелик қилмайди. Чунки, Сармишсой дарасидаги йирик, кенг сатҳли қоя тошларнинг сирти қадимий расмлар билан банд бўлиб, илк темир даври суратлари эса кичик сатҳли қоя тошлар юзасига ишлангандир.

2. ИЛҚ ТЕМИР ДАВРИ СУРАТЛАРИ

Эр авв II минг йилликнинг охири ва I минг йилликда Ўрта Осиё, шу жумладан Ўзбекистоннинг дашт, тоғ олди ва тоғли районларида яшаган қадимий қабилалар ҳаётида ҳам катта ўзгаришлар содир бўлди.

Чорвачиликнинг деҳқончиликдан ажралиб чиқиши бу даврнинг энг характерли воқеаси эди. Ф. Энгельс таъбири билан айтганда, «Чўпонлик билан шуғулланувчи қабилалар бошқа варварлар жумласидан ажралиб чиққанлар: бу — *биринчи йирик ижтимоий меҳнат тақсимооти эди*»³⁶.

Бу ҳодиса кўчманчи чорвачиликнинг ривожланишида катта роль ўйнади. *Эр авв* I минг йилликда Евросиё дашти, унга туташ бўлган районлар ва Ўрта Осиёда ҳам дастлабки кўчманчи чорвачилик вужудга келди. Бу тарихий ўзгаришлар археологик ёдгорликларда, хусусан қоя тошларга ишланган суратларда ҳам ўз ифодасини топди.

Қоратоғда, хусусан Сармишсойда олиб бораётган ишларимизнинг натижалари қоялардаги расмларнинг бир қисми илк кўчманчилик (илк темир даври) даврида яратилган, деган фикрни айтишга имкон бермоқда. Бу суратлар, Сармишсойнинг қадимий — *эр авв* III—II минг йилликларда яратилган тасвирларидан фарқ қилади. Фарқлар аввало расмларнинг тури ва қояларда ифода этилган хилма-хил манзараларда яққол кўзга ташланади. Илк кўчманчилик даврига мансуб бўлган тасвирларнинг асосий мазмунини одам ҳамда от, туя, эчки, барс, қоплон, леопард, гепард, бўри, тулки, тоғ эчкиси, архар, жайрон, тўнғиз, сайгак сингари ҳайвонлар, шунингдек узун, тўғри қилич, ханжар, мураккаб ва содда ўқ-ёйлар, ўқдон, бош кийимларнинг суратлари кўп учрайди (1, 7, 31—49-расмлар).

³⁶ Марксча-ленинча философия хрестоматияси, I том, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1971, 525-бет.

Лекин, расмлар орасида Сармишсой тасвирларининг қадимий даврига мансуб бўлган шер, қулон, йўлбарс, зоти аллақачонлар қирилиб битган баҳайбат ёввойи буқа, сигир ва бизонларнинг расмлари, бу ҳайвонларни ов қилиш билан боғлиқ бўлган манзаралар учрамайди.

Илк темир даври суратлари қадимий даврга оид тасвирларга нисбатан кичик қилиб ишланган. Қадимий давр суратларида нақшдор-безакли, соя ва контур услуби кўпчиликни ташкил қилса, илк темир даври тасвирлари учун эса соя тарздаги услуб устунликка эгадир.

Илк темир даври суратларининг ишланган вақтини аниқлаш билан бирга уларнинг техникасини ўрганиш ҳам кўп маълумотлар бериши мумкин. Қузатишлар ва амалий тажриба ишларимизнинг натижалари шуни кўрсатадики, бу расмлар қандайдир қаттиқ буюмлар урма техникаси воситасида ишланган. Тош сиртида қолдирилган асбоб излари нуқтасимон, овал, чўзинчоқ, учбурчак, тўртбурчак ва ноаниқ шаклда бўлиб, диаметри, эни, узунлиги ҳамда чуқурлиги 0,5—1,5 миллиметрдан ошмайди. Бу излар расмларнинг аксарияти темир ва пўлат асбоблар ёрдамида ясалганлигидан дарак беради. Чунки, суратлар ва уларнинг майда қисмлари ҳам ўта нозиклик билан ишланган. Бинобарин, бундай расмларни жез, темир ва пўлатдан ясалган асбоблар ёрдами билан ишлаш мумкин.

Эр авв VIII асрлардаёқ сак-скиф темирчилари темирга ишлов беришнинг хилма-хил йўллари ва темирдан сифатли пўлат олиш услубини яхши билганлар³⁷. Бу маълумот Сармишсойнинг илк темир даври суратлари *эр авв VII—I* асрларда ишланганлигини тасдиқловчи далиллардан биридир.

Илк кўчманчилик даврига оид расмлар *эр авв III—II* минг йилликларда ишланган расмларга нисбатан кичикроқ бўлиб, уларнинг сирти вақт ўтиши билан табиий ҳодисалар натижасида емирилган, ёрилган ва қуёш нурида куйган. Баъзан, Сармишсой қояларида *эр авв III—II* минг йилликка оид расмлар устида *эр авв VII—I* асрларда яратилган расмларни (1, 4, 7-расмлар), баъзан эса кейингиси устига эра-мизнинг I минг йиллигида яратилган расмлар ишланганини кўриш мумкин. Бу ҳолат у ёки бу даврга, хусусан *эр авв VII—I* асрларда вужудга келган тасвирларнинг ишланган вақтини аниқлашда биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган ишончли белгилардан бири ҳисобланади. Шу далилларга асосланиб, илк темир даври суратларини *эр авв VII—I* асрларга нисбат бериш мумкин.

Сармишсойнинг илк кўчманчилик даврида вужудга келган суратларнинг даврини аниқлашда қоя тош тасвирлари билан боғлиқ бўлган баъзи археологик ашёлар ва ўша даврга мансуб бўлган айрим санъат

³⁷ Б. А. Шрамко, Л. А. Солнцев, Л. Д. Фомин. Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии, «Советская археология», 1963, № 4, стр. 63.

асарлари катта аҳамиятга эгадир. Бу ўринда Ўрта Осиё, Қозоғистон, Жанубий Сибирь ва Мўғулистондан топилган *эр авв* VII—I асрларга оид қоя тош тасвирлари муҳим роль ўйнаши мумкин.

Энди Сармишсой расмларининг ҳар турига алоҳида тўхтаб ўтамиз.

Сармишсой қояларида илк кўчманчилик даврига оид расмлар орасида тоғ эчкиларининг тасвирлари кўп учрайди. Улар якка-якка ёхуд пода ҳолда ифода этилган. Бу тасвирлар ўз замонасининг уста расмлари томонидан шунчалар моҳирона ишланганки, гўё уларга фақат жон етишмайди холос. Тоғ эчкилари бир ёки икки қайрилма шохли, ихчам танали, икки оёқли, қисқа думли қилиб, гоҳ турган ҳолда, гоҳ чопиб кетаётган тарзда ишланган. Худди шундай расмлар фақатгина Сармишсой дарасидагина бўлиб қолмай, Қоратоғнинг Биронсой, Кампирсой, Ғўртутсой, Отчопгансой, Тонготарсой, Найчаликсой, Қорачарвоқсой, Қоронғиунгурсой, Оқтоғнинг Олтинсой, Нуротанинг Жўш, Катта Иж, Кичик Иж ва бошқа дараларда кўп учрайди.

Тоғ эчкиларининг тасвири Тошкент областининг Қаразов дарасида³⁸, Хўжакентда³⁹, Самарқанд областининг Оҳақлик тоғидаги Илонсой дарасида⁴⁰ ҳам учрадики, мутахассисларнинг фикрича улар *эр авв* I минг йилликка тааллуқлидир. Сармишсой билан мазкур жойлардаги тоғ эчкилари суратларининг ишланиш техникаси, услуби, сақланиш даражаси, катта-кичиклиги жиҳатидан бир-бирига жуда ўхшаб кетади. Сармишсойдаги каби тоғ эчкиларининг тасвирлари, Ленинобод область Ашт районидаги Қурқсой, Шайдонсой дарасида⁴¹, Уш областининг Аравон қишлоғи яқинидаги⁴² Айрмочтоғда⁴³, Шарқий Фарғона тоғлари орасидаги Саймалитошда⁴⁴, Сўх дарёси ҳавзасидаги Суратлисой дара-

³⁸ Д. Кабиров, Т. В. Есипова. Следы древнего человека в Каразау, Труды Чаткальского горно-лесного Государственного заповедника, вып. III, Ташкент, Изд-во «Узбекистан», стр. 151—155.

³⁹ Х. А. Алпысбаев. Новые наскальные изображения Бостандыкского района, Труды ИИАЭ, Изд-во АН КазССР, стр. 184—188, табл. I—IV.

⁴⁰ И. А. Сухарев. Наскальные изображения Илян-сая, «Социалистическая наука и техника», 1938, № 3, стр. 183—188, табл. I, IV.

⁴¹ В. А. Ранов. Новые наскальные изображения в Кураминском хребте. В сб. «Искусство таджикского народа», вып. II, 1960, стр. 124—132, рис. 1, 9, 10.

⁴² М. Е. Массон. Экскурсия археологического надзора Большого Ферганского канала, КСИИМ, вып. IV, М., 1940, стр. 53; Он же. Древние наскальные изображения домашних лошадей в Южном Киргизстане. Труды ИЯЛИ (Института языка, литературы и истории) Киргизского филиала АН СССР, вып. 2, Фрунзе, 1948, стр. 129—140; А. Н. Бернштам. Араванские наскальные изображения и Даванская столица Эрши, «Советская этнография», 1948, № 4, стр. 155—161; Он же. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая, М., Изд-во АН СССР, МИА СССР, т. 26, М.—Л., 1952, стр. 223, рис. 88.

⁴³ Ю. А. Заднепровский. Наскальные изображения лошадей в урочище Айримачтау, «Советская этнография», 1962, № 5, стр. 128, рис. 2, 3.

⁴⁴ А. Н. Бернштам. Наскальные изображения Саймалыташ, «Советская этнография», 1952, № 2, стр. 58—66, рис. 7, 8.

сида⁴⁵, Помир тоғларида⁴⁶, Талас дарёси ҳавзасида⁴⁷ ва Ўрта Осиёнинг бошқа жойларида ҳам кенг тарқалган. Уларнинг аксариятлари *эр авв*: I минг йилликка, асосан, унинг иккинчи ярмига хосдир. Бу жиҳатдан Қозоғистоннинг Бетпак-Даласидаги Сари-Булоқ⁴⁸, Тамғалитош⁴⁹, Челак тоғлари районлари⁵⁰, Иртиш дарёсининг юқори оқими⁵¹ ва бошқа жойлардаги қоя тош ёдгорликлари орасидаги ҳамда Бешинчи Бешатир-мозори атрофидаги тошлардаги⁵², *эр авв* I минг йилликка оид бўлган тоғ эчкиларининг тасвирлари биз учун муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки, бу жойлардаги ва Сармишсойдаги тоғ эчкиларининг тасвирларида бир-бирига ўхшаш хусусиятлар мавжуд.

Эр авв I минг йиллик ёки унинг иккинчи ярмида ишланган тоғ эчкиларининг тасвирлари фақатгина Ўрта Осиё ва Қозоғистондагина бўлиб қолмай, балки Тувада⁵³, Байкал кўли орқасида⁵⁴, Мўғулистонда⁵⁵ ва Марказий Осиёнинг бошқа жойларида ҳам кенг тарқалган. Тоғ эчкиларининг ана шу жойлардаги суратларини қийсий ўрганишлар кўрсатдики, Сармишсой қояларидаги тасвирларнинг кўпчилиги Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Марказий Осиёда илк темир даврида яратилган

⁴⁵ М. Э. Воронец. Наскальные изображения в Южной Киргизии, Труды Госпединститута им. Фрунзе, серия историческая, вып. 2, Фрунзе, 1951, стр. 75—80, рис. 5.

⁴⁶ В. А. Р а н о в, А. В. Г у р с к и й. Краткий обзор наскальных рисунков Горно-Бадахшанской автономной области Таджикской ССР, «Советская этнография», 1966, № 2, стр. 110—119, рис. 2—3.

⁴⁷ В. М. Г о п а н е н к о. Наскальные изображения Таласской долины. В сб. «Археологические памятники Таласской долины», Фрунзе, Изд-во АН КирССР, 1963, стр. 105—110, рис. 5, 6, 8.

⁴⁸ Л. Р. К ы з л а с о в. Сары-Булахская писаница в Бетпак-деле, КСИИМК, вып. 35, стр. 139—143, рис. 47.

⁴⁹ А. Г. М а к с и м о в а. Наскальные изображения ущелья Тамгалы, ВАН КазССР, вып. 9, 1958, стр. 108—110, рис. 2, 3, 5, 27.

⁵⁰ П. И. М а р и к о в с к и й. О наскальных изображениях в горах Чуляк, ВАН КазССР, вып. 6, Алма-ата, 1950, стр. 10, 14, табл. 1—3; Он же. Наскальные рисунки как мишени. В сб. «По следам древних культур Казахстана», Алма-Ата, Изд-во «Наука» КазССР, 1970, стр. 290—292, рис. 1.

⁵¹ С. С. Ч е р н и к о в. Наскальные изображения верховий Иртыша, «Советская археология», 1947, № 9, стр. 265—280, рис. 12 (1, 3), 15, 17 (3).

⁵² К. А. А к и ш е в, Г. А. К у ш а е в. Древняя культура саков и усуней долины реки Или, Алма-Ата, Изд-во АН КазССР, 1963, стр. 74—75, рис. 66.

⁵³ А. Д. Г р а ч. Петроглифы Тувы, I. В сб. «Музей антропологии и этнографии», т. XVII, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1957, табл. 29; Он же. Петроглифы Тувы, II, В сб. «Музей антропологии и этнографии», М.—Л., Изд-во АН СССР, 1958, табл. № 6 (2), 13 (2), 16 (1, 2), 18 (2), 22 (1—2), 24 (2), 26 (1, 2).

⁵⁴ А. П. О к л а д н и к о в, В. Д. З а п о р о ж с к а я. Петроглифы Забайкалья, ч. I, Л., Изд-во «Наука», 1969, табл. 22, рис. 1; табл. 24, рис. 2; табл. 30, рис. 1; табл. 31, рис. 4; Он же. Петроглифы Забайкалья, ч. II, Л., Изд-во «Наука», 1970, стр. 168.

⁵⁵ Д. Д о р ж. К истории изучения наскальных изображений. Монголии, МАС (Монгольский археологический сборник), М., Изд-во АН СССР, 1962, стр. 50—51, рис. 13.

тоғ эчкилари тасвирига ўхшаши, уларнинг бир тарихий даврда ишланганлигидан дарак беради.

Бу эса *эр авв I* минг йилликда Каспийдан Байкал орқасигача бўлган катта территорияда яшаган қадимги қабилалар ва этник гуруҳларнинг ҳаёт тарзи, ижтимоий тузуми, гоаявий қарашлари бир-бирига жуда яқин эканлигидан далолат беради.

Эр авв VII—I асрларда яратилган тоғ эчкилари тасвирининг даврини аниқлашда археологик қатламлардан ковлаб топилган буюмлар: тош, жез, темир, олтин, кумушдан ясалган эчкиларнинг ҳайкалчалари, уларнинг тери, темир, суяк ва олтинга ишланган расмлари ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Шарқий Помир тоғидаги Помир I қабростонидаги *эр авв V—IV* асрларга оид мазорларнинг биридан топилган, устига қайрилма шохли тоғ эчкисини сакраётган ҳолда тасвирланган чарм ўқдон (садоқ-горит) биз учун қимматлидир⁵⁶. Сармишсой қояларида ҳам чошиб кетаётган, сакраётган эчкиларнинг тасвири кўп учрайди (1, 35, 42(г)-расмлар). Кўп жиҳатдан бу расмларда ўхшашлик бор. Яна шу Помирдаги *эр авв VI—V* асрларга оид Оқбаит мазоридан 35 см узунликдаги ханжар (акинак) топилиб, унинг дастаси жездан, тиғи эса темирдан ишланган экан. Унинг дастаси бутун гавдалик эчки ва бир нечта эчки бошларининг тасвирлари билан безатилган⁵⁷.

Ханжар дастасидаги эчки бошларининг тасвири «Ҳайвонлар услубида» ишланган бўлиб, Сармишсойдаги баъзи эчкиларнинг тасвирига ўхшаб кетади (41-расм).

1939 йили Катта Фарғона канали қурилиши вақтида топилган жездан ишланган қуйма қозон юқори қисмининг четлари тўрт доира ва тўрт тоғ эчкисининг ҳайкалчаси билан безатилган. Расмлар услуб жиҳатидан *эр авв III* асрда яратилган сак-скиф санъат ёдгорликларига яқин туради⁵⁸. Бу жиҳатдан Еттисувдан топилган тағи юмалоқ жез қозонлар ҳам диққатга моликдир. Қозонларнинг баъзилари тоғ қўйи ва тоғ эчкисининг ҳайкалчасини эслатувчи оёқ устига ўрнатилган. Бу қозонлар *эр авв V—III* асрларда ишланган бўлиб, Ўрта Осиёда яшаган сак қабилаларига мансубдир⁵⁹. Шунинг сингари, эчкиларнинг ҳайкал-

⁵⁶ А. Н. Бернштам. Саки Памира, «Вестник древней истории», 1956, № 1, стр. 126, рис. 5; Он же. Историко-археологические очерки..., МИА СССР, т. 26, стр. 298, 314, рис. 128, 139; Б. А. Литвинский. Древние кочевники, «Крыша мира», М., Изд-во «Наука», 1972, стр. 64, 65, табл. 23, рис. 4, фото 18.

⁵⁷ А. Н. Бернштам. Саки Памира, стр. 130, рис. 9.

⁵⁸ М. Е. Массон. Экскурсия археологического надзора на строительстве Большого Ферганского канала, КСИИМК, вып. IV, стр. 53; Л. М. Рутковская. Бронзовый котел из Ферганы, Труды САГУ им. В. И. Ленина, вып. 81, Ташкент, 1956, стр. 41—43, рис. 1.

⁵⁹ А. Н. Бернштам. Историко-археологические очерки..., стр. 44—45, рис. 20; Он же. Основные этапы истории культуры Семиречья и Тянь-Шаня, «Советская археология», 1949, № 11, стр. 350, рис. 6—9.

чалари ва тасвирлари «Амударё хазинаси» материаллари орасида ҳам учрайди⁶⁰.

II расм. Қоя тошнинг қуйи қисмида иккита одам, улардан бериди ҳўкиз тасвирлари, чап ёнда эса юқорига ўрмалаётган илон сурати ифодаланган.

Бу санъат обидаларининг аксарияти олтин, кумуш, темир ва бошқа нарсалардан ишланган бўлиб, ундаги ҳайвон расмлари ўзининг реал

⁶⁰ O. M. Dalton. The treasure of the Oxus with other exarmles of carly oriental Metalwork. London, 1926, табл. I, рис. 24; табл. V, рис. 10.

листик хусусиятлари билан киши диққатини тортади⁶¹. Улар услуб жиҳатидан Сармишсой қояларидаги суратларга ўхшаб кетади. Юқорида келтирилган далилларга таяниб ва тасвирлардаги ўхшашликларга қараб Сармишсой қояларидаги тоғ эчкилари ва архарларнинг тасвирларини илк кўчманчилик даврида вужудга келган санъат намуналари дейилса, ҳақиқатдан узоқ бўлмайди.

Сармишсойнинг илк темир даврига оид тасвирлари орасида йиртқич ҳайвонлардан леопард, гепардларнинг тасвирлари ҳам киши диққатини ўзига тортади. Уларнинг тасвири якка-якка ҳамда тўда-тўда ҳолда учрайди.

Сармишсой қояларининг бирида одам, учта тоғ эчкиси ва икки йиртқичнинг тасвири бор. Эчкилар ҳурккандек ўнг томонга чопиб бормоқдалар. Энг орқада эса катта тоғ такаси, унга юқори ва қуйи томондан йиртқичлар туркумининг мушуксимонлар оиласига кирувчи ҳайвон — барс ёки гепардлар ҳамла солмоқда. Улардан юқорида одамнинг тасвири. У қўлларини кўтариб, тиззаларини буккан ҳолда ҳайратланиб турибди. Эҳтимол, бу одам овчи бўлиб, ўзининг қўлга ўргатилган гепардлари билан ов қилаётган бўлса ажаб эмас. Археологик ашёлар ва ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, соатига 110—130 км тезлик билан чопа оладиган бу ҳайвонни одамлар жуда қадим замонлардан бошлаб қўлга ўргатганлар. Гепардлар буғи, тоғ эчкиси, архар, сайгак, жайрон ва бошқа ҳайвонларни овлашда жуда қўл келган.

Бундан ташқари, тошларда йиртқичларнинг тўнғиз, жайра, сайгак, тоғ эчкилари, архар ва бошқа ҳайвонларга човут солаётгани ифода этилган манзаралар кўп учрайди.

Қоплонлар, гепардлар ва улар билан боғлиқ бўлган манзаралар шунчалик нозиклик билан ишланганки, уларни кўриб ҳайратда қоласан киши.

Бу тасвир ва манзараларнинг муаллифлари, ўзлари тасвирлаган воқеа ва ҳодисаларни ҳаётда жуда кўп кўрганлар, кузатганлар, йиртқичлар билан юзма-юз бўлганлар, акс ҳолда тошдаги бу манзаралар шу қадар жонли чиқмаган бўлур эди.

Қоялардаги йиртқичларнинг тасвирлари ишланиш техникаси, услуб хусусиятлари ва бошқа белгилари билан «ҳайвонлар услуби»даги тоғ эчкилари ва архарларнинг расмларидан фарқ қилмайди. Уларнинг аксарияти тоғ эчкилари ва архарлар билан ёнма-ён ишланиб, бир бутун маънони ифода этувчи манзараларни ташкил қилади. Бу ҳайвонларнинг тасвирлари Қирғизистоннинг Оҳна қишлоғи яқинида⁶², Талос

⁶¹ С. И. Руденко. Культура населения Центрального Алтая в скифское время, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1960, стр. 271, рис. 139; М. И. Артамонов. Сокровища саков, рис. 28, 41, 118, 127, 128, 146.

⁶² Г. В. Шацкий. Редкие сюжеты на петроглифах Охны, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, ИМКУ, вып. 7, 1966, стр. 41, рис. 1, 2.

дарёси водийсидаги тошларда⁶³, Тамғали тош дарасида⁶⁴, Иртиш дарёсининг юқори оқимида⁶⁵, Тувада⁶⁶, Байкал орқасида⁶⁷ ва Марказий Осиёнинг бошқа жойларида ҳам учрайди. Бу расмларнинг аксарияти «ҳайвонлар услубида» ишланган бўлиб, мутахассисларнинг фикрича, *эр авв VII—V, V—I* асрларда яратилган.

Мушуксимонлар оиласига кирувчи йиртқич ҳайвонларнинг суратлари фақатгина қоя тошлардагина бўлиб қолмай, илк темир давридан қолган моддий маданият ёдгорликларда ҳам учрайди. Бу ҳайвоннинг тасвири Ловандак мазоридан топилган тўқада ҳам бор. Тўқада йиртқичнинг туя билан кураши моҳирлик билан ишланган. Ловандак мазоридан олинган нарсалар *эр авв II* асрга оиддир⁶⁸.

Қоплон ёки йўлбарснинг туя билан олишаётгани ифода этилган тўқа Қозоғистоннинг Қорамурун II қабристонидagi I мазордан ҳам топилган бўлиб, у *эр авв II* аср маҳсулотидир⁶⁹. Ловандак ва Қорамурун II дан топилган қоплон ёки йўлбарс тасвирлари ҳам «ҳайвонлар услубида» ишланган бўлиб, услуб жиҳатидан Сармишсойдаги йиртқичлар тасвирига ўхшайди. «Ҳайвонлар услуби» билан ишланган йиртқич ҳайвонларнинг тасвири *эр авв V—II* асрларга оид бўлган «Амударё хазинаси» материаллари орасида ҳам учрайди⁷⁰.

1939 йилда Иссиққўлнинг шимолий қирғоғидан бошқа нарсалар билан бир қаторда жездан ясалган иккита мойчиरोқ топилган. Биринчи мойчироқнинг юқори қисми тўртбурчакли баркашдан иборат бўлиб, унинг чеккасида қоплон ёки барснинг тоғ эчкисига човут солаётгани ифода этилган. Иккинчи мойчироқнинг юқори қисми доира шаклида бўлиб, унинг гир айлана қирғоғи 13 та барс ёки қоплоннинг «ҳайвон услуби» билан ишланган тасвири билан безатилган⁷¹. Улар Сармишсойдаги қоплон ёки барслар тасвирларини эслатади.

⁶³ В. М. Гапоненко. Наскальные изображения Таласской долины, В сб. «Археологические памятники Таласской долины», Фрунзе, 1963, стр. 105, рис. 4.

⁶⁴ А. Г. Максимова. Наскальные изображения ущелья Тамгалы, Алма-Ата, ВАН КазССР, 1958, № 9, стр. 110, рис. 31.

⁶⁵ С. С. Черников. Наскальные изображения верховий р. Иртыша, «Советская археология», № 9, 1947, стр. 262—280, рис. 9 (1), 15 (1).

⁶⁶ А. Д. Грач. Петроглифы Тувы, I, «Сборник музея антропологии и этнографии», т. XVIII, М.—Л., 1958, табл. 53, рис. 1.

⁶⁷ А. П. Окладников, В. Д. Запорожская. Петроглифы Забайкалья, ч. I, 1969, стр. 121, табл. 17, рис. 6.

⁶⁸ О. В. Обельченко. Лявандакская пряжка, «Общественные науки в Узбекистане», 1968, № 8, стр. 53—56.

⁶⁹ А. Х. Маргулан, К. Р. Акишев, М. К. Кадырбаев, А. М. Оразбаев. Древняя культура Центрального Казахстана, Алма-Ата, Изд-во «Наука» АН КазССР, 1966, стр. 364, 402.

⁷⁰ О. М. Дальтон. Уша китоб, 30-бет, 60-расм; VIII жадвал, 18-расм; XII жадвал, 40-расм.

⁷¹ А. Н. Бернштам. Историко-археологические очерки..., стр. 41, рис. 18; Б. А. Литвинский. Древние кочевники «Крыши мира», 1972, стр. 150, рис. 21.

1912 йили Олмаота шаҳри яқинида топилган, ҳозирда Ленинграддаги Эрмитажда сақланаётган мойчиरोқ ҳам 4 та қанотли барснинг тасвири билан безатилган⁷². Бу расмлар ҳам «ҳайвонлар услубида» ишланган бўлиб, *эр авв V—III* асрларга тааллуқлидир.

«Ҳайвонлар услуби» билан ишланган қоплон ёки барснинг тасвирларини Уств-Букендаги *эр авв V—III* асрларга оид, 53 мазоридан *эр авв VII—I* асрларга оид⁷³, Марказий Чиликтин қабристонидаги 5 мазордан⁷⁴ ҳам топилган. Мушуксимонлар оиласига мансуб бўлган барс, қоплон, йўлбарс ва шер каби йиртқич ҳайвонлар *эр авв VII—V, IV—II* асрларга оид тасвирлари, уларнинг айрим қисмлари Биринчи Позирик⁷⁵, Тоғли Олтой ўлкаси, Евросиё дашти, Жанубий Сибирда жуда кенг тарқалган. Улар орасида эса йиртқичларнинг тоғ эчкилари, архарлар ва бошқа туёқли ҳайвонларга човут солаётгани ифода этилган манзаралар ҳам учрайди⁷⁶. Расмларнинг аксарияти Сармишсой қояларидаги, мушуксимонлар оиласига мансуб бўлган йиртқич ҳайвонлардан барс, қоплон, леопард, гепардларнинг тасвирларига жуда ўхшаб кетади. Бу ҳайвонларнинг тасвирлари ҳам тоғ эчкиларининг тасвирлари каби илк кўчманчилик даврида, яъни *эр авв VII—I* асрларда ишланган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Сармишсой қоя тошларида учрайдиган архарнинг тасвирлари аксарият ҳолларда алоҳида-алоҳида ишланган бўлиб, уларни тоғ эчкиларининг тасвиридан ажратиш анча қийин. Уларни фақат шохларининг тузилишига кўра фарқлаш мумкин. Тоғ эчкиларининг шохлари орқа томонга кучли эгилган, архарларники эса спирал ҳолда ифода этилгандир. Архарлар тасвирининг ишланиш техникаси, услуби, сақланиш даражаси, расм юзасининг куйиши жиҳатидан тоғ эчкилари ва йиртқичлар тасвиридан фарқ қилмайдики, бу, архарларнинг тасвирлари ҳам илк кўчманчилик даврида ишланганидан дарак беради.

Сармишсойдаги каби архарларнинг тасвирлари, Хўжакент қишлоғи яқинида⁷⁷, Саймалитошда⁷⁸, Сари-Булоқда⁷⁹, Тамғали тош дараси-

⁷² А. Н. Бернштам. Уша китоб, 45—50-бетлар, 20-расм.

⁷³ С. С. Черников. Золотой Курган Чиликтинской долины. КСИА (Краткие сообщения Института археологии), вып. 98, 1964, стр. 104.

⁷⁴ С. С. Черников. Загадка золотых курганов. М., 1965, стр. 59—61.

⁷⁵ М. П. Грязнов. Первый Позырыкский курган, Л., изд. Гос. музея «Эрмитаж», 1950, рис. 35, 36, 81.

⁷⁶ С. И. Руденко. Культура наскальная Центрального Алтая в скифское время, 1960, стр. 218, рис. 144 (б, в) рис. 151 (д, е, ж, з, и); М. И. Артамонов. Сокровища саков, М., Изд-во «Искусство», 1973, рис. 20—22, 30 (а, б), 34, 44—47, 51, 149, 170, 174, 288.

⁷⁷ Х. А. Алпысбаев. Новые наскальные изображения..., стр. 183—185, табл. I, IV.

⁷⁸ А. Н. Бернштам. Наскальные изображения Саймалыташ..., стр. 65—68, рис. 7, 8.

⁷⁹ Л. Р. Жызласов. Сары-Булакская писаница..., стр. 141, рис. 47.

да⁸⁰, Талас дарёси воҳасида⁸¹, Помирда⁸², Тувада⁸³ ва Марказий Осиёнинг бошқа жойларида ҳам учрайди. Мутахассисларнинг фикрича бу расмлар эр авв VII—I асрлар мобайнида ишланган.

Харгўш қабристонидаги 3-мозорни ковлаш вақтида илк кўчманчилик даврига мансур бўлган буюмлар топилган. Улар орасида икки қулоғи тоғ қўйи шаклида ишланган, таги юмалоқ жез қозон диққатга сазовордир. Архарлар тасвири эса икки оёқли, бўртма шохлари буралган холда ифодаланган.

Тутқичи бурама шохли архар бошини эслатувчи қозон қопқоғи Арис дарёсининг юқори оқимидан ҳам топилган. Бу топилма «ҳайвонлар услубида» ишланган бўлиб, сак-скиф ёдгорликларига мансубдир⁸⁴.

Шуни айтиш керакки, архарларнинг тасвирлари эр авв II—I асрларга тааллуқли бўлган Нисонинг парфия муҳрларида ҳам учрайди⁸⁵.

Иссиқкўл яқинидан топилиб, ҳозирда Олмаота музейида сақланаётган таги юмалоқ жез қозон ҳам биз учун қимматлидир. Унинг оёқлари бурама шохли архарлар қиёфасида ишланган бўлиб, қозон илк темир даврига мансубдир⁸⁶. Қайрилма шохли архарнинг тасвири Минусинск ҳавзасидан топилган ўғир дастаси бўлакчасида ҳам бор⁸⁷.

Эр ав V—IV асрларга оид Олтой мазорларининг бирдан жасади хилма-хил расмлар билан безатилган (татиуровка қилинган) қабила бошлиғининг мурдаси топилган. Мурда оёғининг болдирига эса шитоб билан чопиб кетаётган қайрилма шохли архарнинг тасвири ишланган⁸⁸. Буларнинг ишланиш услуби, ҳолати Сармишсойдаги баъзи архарларнинг тасвирини эслатади (35, 43-расмлар).

Ўзбекистоннинг тоғли районларидаги қоя тошларида, хусусан Сармишсойда отларнинг тасвири ҳам кенг тарқалган.

⁸⁰ А. Г. Максимова. Наскальные изображения ущелья Тамгалы, стр. 108—110, рис. 4, 34.

⁸¹ В. М. Гапоненко. Наскальные изображения Таласской долины, стр. 105, рис. 4, 6, 8, 10.

⁸² А. Д. Грач. Петроглифы Тувы, II, 1958, табл. 10, 11; М. Х. Маной-о-ол. Древние изображения горного козла в Туве, «Советская археология», 1967, № 1, стр. 41, рис. 1.

⁸³ Б. А. Литвинский. Древние кочевники..., 1972, стр. 25, 29, 47, 48, 63, фото 15, табл. 13, рис. 4.

⁸⁴ Б. А. Литвинский. Древние кочевники «Крыши мира», стр. 47—48, 63, рис. 15, фото 13.

⁸⁵ М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Оттиски парфянских печатей из Нисы. ВДИ («Вестник древней истории»), № 4, 1954, стр. 59—69.

⁸⁶ А. Н. Бернштам. Историко-археологические очерки..., стр. 44—45, рис. 20.

⁸⁷ С. С. Черников. Загадка золотых курганов, М., Изд-во «Наука», 1965, стр. 107, рис. 16 (3).

⁸⁸ С. И. Руденко. Искусство скифов Алтая, М., изд. Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина, 1949, стр. 133—143; С. И. Руденко. Культура населения..., стр. 273, рис. 140; Он же. Искусство Алтая и Передней Азии, стр. 3, рис. 21—22; М. И. Артамонов. Сокровища саков, рис. 29, 52, 71, 89, 113, 147.

Отларнинг тасвирлари кўпинча якка-якка, иккита-учтадан, баъзан эса чавандозлари билан бирга ифода этилган. Уларнинг аксарияти соя услуби билан ишланиб, баъзи тасвирларда от орқа оёғининг сон қисмида ва елкасида ҳар хил кўринишдаги холлар учрайди (31, 33, 38-расмлар). Отлар узунчоқ бошли, кичик қулоқли, узун бўйинли, келишган танали, калта, баъзилари узун думли, иккита нозик оёқли қилиб тасвирланган. Уларнинг кўпчилиги айғирлардир. Бу отлар ташқи кўринишдан ҳозирги замон қозоқ, ёқут, бурят, хакасс ва паст бўйли дашт мўғул отларидан фарқ қилиб, Ўзбекистон ва Туркменистоннинг ахал-така, ёвмуд ва қорабаир отларини эслатади⁸⁹. От тасвирларининг ишланиш техникаси, услуби, сақланиши жиҳатидан тоғ эчкилари, архарлар ва қоплонларнинг расмларидан фарқ қилмайди.

Сармишсой қояларидаги от суратлари Тошкент областидаги Хўжакент қишлоғи яқинидаги от суратларига ўхшаб кетади. Х. А. Алписбаевнинг фикрича, Хўжакент қояларидаги расмлар, шунингдек отларнинг тасвирлари ҳам *эр авв* I минг йилликка оид экан⁹⁰.

Сармишсойдаги каби отларнинг тасвирлари Араван қишлоғи яқинида ва Айримочтоғ (Қирғизистон) қояларида ҳам бор. Бу икки жойдаги расмлар баъзи хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилади. Бу фарқ аввало Араван ва Айримочтоғ отларининг Сармишсой отларига нисбатан катта қилиб ишланганлигидир.

М. А. Массон Араван ва Айримочтоғ суратларини илк бор ўрганиб, қоялардаги отлар ва бошқа нарсаларнинг тасвири *эр авв* I асрнинг иккинчи ярмида яратилган бўлиши мумкин, деб тахмин қилган⁹¹. Лекин, у 1948 йили ёзган мақоласида Араван ва Айримочтоғ қояларидаги от ва бошқа нарсаларнинг тасвири *эр авв* I минг йиллик ўрталарида ишланган, деган фикрни билдирди.

Айримочтоғ ва Араван суратларини ўрганувчилардан бири Ю. А. Заднепровский, қоялардаги отларнинг тасвири *эр авв* I асрнинг иккинчи ярмида ишланган, дейди⁹².

Араван қишлоғида икки расмли қоя тош бўлиб, улар ердан 9,5—12 метр баландда жойлашгандир. Қояларнинг бирида 20 га яқин расм бўлиб, унинг асосий қисмини икки отнинг — бир айғир ва бир биянинг тасвири эгаллаган. Қоянинг юқори ва қуйи қисми, айғир расмининг орқа ва олд томонидаги тегилмаган сатҳида эса тоғ эчкилари,

⁸⁹ А. С. Красников. Породы лошадей, М., Изд-во «Колос», 1973, стр. 203—242, рис. 42, 74, 84, 85, 96.

⁹⁰ Х. А. Алписбаев. Новые наскальные изображения..., стр. 184—188, табл. II, рис. 13, табл. III.

⁹¹ М. Е. Массон. Экскурсия археологического надзора на строительство Большого Ферганского канала, КСИИМК, вып. IV, 1940, стр. 53.

⁹² Н. А. Заднепровский. Наскальные изображения в урочище Айрымачтау, «Советская этнография», 1962, № 5, стр. 125—128, рис. 22.

одамлар, буғи, ит ҳам бошқа нарсаларнинг тасвирлари бор. Бу қоя тошдан бир оз қуйида яна бир тош қояси бўлиб, унга кетма-кет кетаётган уч отнинг тасвири ишланган.

Ўрта Осиё археологиясининг йирик мутахассисларидан бири, марҳум А. Н. Бернштам Араван қояларидаги суратларни ўрганар экан, уларни икки хронологик даврга бўлди. Унинг фикрича, қадимий расмлар тепароқдаги тош сатҳининг юқори қисмидаги уч тоғ эчкиси ҳамда отлар атрофига чизилган одам, эчки, ит ва буғиларнинг тасвиридан иборат бўлиб, *эр авв* V—III асрларга оиддир. Аммо, тош сатҳининг асосий қисмини эгаллаб турган икки отнинг тасвири *эр авв* II—I асрларда ишланган экан⁹³. У, расмларнинг жойланиши, услуб хусусиятлари ва баъзи хитой ёзма манбаларидан келтирилган маълумотларга таяниб шу фикрга келган эди.

1969 йили биз ҳам Араван қояларидаги суратлар билан муфассал танишиб чиқдик, уларни калькага кўчирдик ва фотосуратга олдик. Шунингдек, тошдаги расмларнинг ишланиш техникаси, услуби, сақланиш даражаси, жойланиши ва уларнинг бир-бири билан ўзаро боғланишига эътибор бердик.

Бу ердаги қоя тош сатҳининг асосий қисмини реалистик тарзда ишланган отларнинг тасвири эгаллаган. Уларнинг атрофида эса одам ҳамда тоғ эчкиси, ит, буғи ва бошқа жониворлар тасвирланган. Бу манзаранинг қизиқ жиҳати шундаки, отларнинг тасвири бирон жойда майда расмлар устидан кесиб ўтмаган ёки аксинча — майда расмлардан биронтаси отлар устидан кесиб ўтмаган. Мазмун жиҳатидан бу расмларнинг бир-бирига алоқаси йўқ. Расмларнинг қоя сатҳидаги жойланишига диққат билан назар ташланса, отларнинг тасвири дастлаб, одам, эчки, буғи, ит ва бошқа нарсаларнинг тасвири эса қоянинг бўш қолган қисмига кейинроқ ишланганлигини пайқаш қийин эмас. А. Н. Бернштам айтганидек, кетма-кет турган уч тоғ эчкисининг тасвирлари қадимий бўлганда эди, улар киши қўли етиши қийин бўлган қоянинг юқори қисмига эмас, балки унинг отлар тасвири жойлашган ўрта қисмидаги қулай жойига ишланган бўлар эди.

Бу расмларнинг ишланиш техникаси бир-биридан фарқ қилмайди. Лекин, юқоридаги учта тоғ эчкиси ва бошқа майда расмларнинг уст юзаси қўнғир бўлиб, отларники эса оч қўнғир рангдир. Лекин, баъзи сайёр томошабинлар қоянинг бўш жойларига, расмлар устига ўзларининг исм ва фамилияларини ёзиб ташлаганлар, от расмлари ишланган жойларни ҳам қандайдир қаттиқ буюм билан уриб чиққанлар. Натижада, от тасвирининг юзаси қадимий ҳолатини йўқотиб, оч қўнғир тусга кириб қолган.

⁹³ А. Н. Бернштам, Араванские наскальные изображения и Даванская столица Эрши, «Советская этнография», 1948, № 9, стр. 155—161; Он же. Историко-археологические очерки..., 1952, стр. 222—224, рис. 88.

Юқорида келтирилган мулоҳазаларимизга таяниб, Араван қояларидаги отларнинг тасвири А. Н. Бернштам айтганидек *эр авв* II—I асрларда эмас, балки *эр авв* VII—II асрларга оид десак ҳақиқатга яқин бўлади. Тош сатҳидаги бошқа расмлар эса отларнинг тасвири билан замондош бўлиши ёки ундан бир оз кейин — V—II асрларда ишланган бўлиши ҳам мумкин.

Шундай қилиб, Сармишсой, Хўжакент, Араван ва Айримочтоғ қояларидаги отларнинг тасвирлари ишланиш техникаси, услуб хусусиятлари, сақланиш даражаси жиҳатидан ўзаро ўхшаш бўлиб, бу ўхшашликлар уларни бир тарихий даврда, яъни *эр авв* VII—I асрларда вужудга келганлигидан далолат беради.

Сармишсой суратлари орасида от минган чавандозларнинг тасвирлари ҳам учрайди. Бундай тасвирлар фақатгина қоя тошлардагина бўлиб қолмай, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Жанубий Сибирь ва бошқа жойлардан топилган археологик материаллар орасида ҳам учрайди.

Қўй қирилган⁹⁴ ва Ёнбош қалъа⁹⁵ харобаларини ковлаш вақтида топилган қадимги даврга оид сопол идишларнинг парчаларида узун найза билан қуролланган чавандозларнинг тасвири ифода этилган. Қадимги Хоразм муҳрларида ҳам отларнинг ва найза билан қуролланган отлиқ чавандозларнинг тасвирлари бор⁹⁶. *Эр авв* III—I асрларда зарб қилинган Парфия ва Бактрия тангларида ҳам отлиқ чавандозлар тасвирланган⁹⁷. *Эр авв* I асрга оид Парфия муҳрларининг бирида от чоптириб кетаётган чавандознинг камондан ўқ узаётгани ифода этилган⁹⁸.

Отларнинг тасвири ва уларнинг олтидан қилинган ҳайкалчалари «Амударё хазинаси» орасида ҳам учрайди⁹⁹. Отлар, отлиқ чавандозлар ва от жабдуқларининг тасвирлари Евросиё дашти, Жанубий Сибирь, Марказий ва Олд Осиёнинг қадимги қабилалари қолдирган моддий-маданий ёдгорликлари — бадий ва хўжалик буюмлари орасида ҳам кўрилган¹⁰⁰. Кузатишлар ва қиёсий ўрганишлар шуни кўрсатдики, Сар-

⁹⁴ Кой-Крылган кала. Труды (ХАЭЭ) Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, т. V, М., Изд-во «Наука», 1967, стр. 202—203, рис. 75 (6).

⁹⁵ С. П. Толстов. Древний Хорезм, М., 1948, табл. 82, рис. 1; Он же. По древним дельтам Окса и Яксарта, М., Изд-во «Восточная литература», 1962, стр. 125, рис. 65 (2).

⁹⁶ С. П. Толстов. Древний Хорезм, М., 1948, табл. 83, рис. 1.

⁹⁷ В. М. Массон. Страна тысячи городов, М., Изд-во «Наука», 1966, стр. 45, 46, 47, табл. 26.

⁹⁸ М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Оттиски парфянских печатей из Нисы, «Вестник древней истории», № 4, 1954, стр. 167, рис. 4.

⁹⁹ О. М. Dalton. Уша китоб, IV жадвал, 7-расм; XI жадвал, 99-расм; XIII жадвал, 8, 44, 46-расмлар.

¹⁰⁰ С. И. Руденко. Культура населения..., рис. 112, 113, 114, 121, 122, 152; Он же. Искусство Алтая и Передней Азии, М., Изд-во «Восточная литература», 1961, рис. 24, 25, 28; табл. I, рис. 1, 2; табл. III, VII, рис. 4; М. И. Артамонов. Сокровища са-

мишсойдаги отларнинг тасвири археологик қатламлардан ковлаб олинган ёки тасодифий равишда топилган тангалар, муҳрлар, сопол парчалар, темир, жез ва олтин буюмлардаги қадимги отларнинг тасвирларига ўхшаб кетади.

Сармишсой қояларининг бирида икки отлиқ чавандоз, йилқи ва майда шохли молларнинг тасвири ифода этилган. Отларнинг ёли қирқилган, думлари калтароқ, эҳтимол турмаклангандир. Чавандозларнинг бири кичикроқ отда, иккинчиси эса қадди-қомати баланд аргумоқ устида. Отлар юганли, чавандозларнинг бир қўли тизгинда, иккинчиси эса баланд кўтарилган, афтидан улар йилқи ва майда шохли молларни ҳайдаб кетмоқдалар. Отлар устида эгарларнинг бор-йўқлиги аниқ кўрсатилган эмас. Чавандозли отларнинг тасвирлари соя қояларидаги чавандозсиз ифода этилган отларнинг тасвиридан фарқ қилмайди. Чавандозли отлар тасвирида уларни илк темир даврида ишланганлигини билдирувчи қатор белгилар бор.

Биринчидан, аргумоқ устидаги чавандоз бошида Ўрта Осиё ва унга туташ бўлган жойларда яшаган қадимги қабилалар киядиган тепаси учди телпак ёки дубулғанинг тасвири. Нақши Рустам дарасидаги қояда, Доро мақбарасини беаган суратларда, Беҳистун ёзувларида, Персеполдаги қасрда ва аҳмонийларнинг бошқа мақбараларида суғд, бактриялик, хоразмий, сака-тиграхауда, сака-хаумаварка ва сака-тиядарайя, яъни дарё ортидаги сакларнинг тасвири ҳам бор. Хоразмийлар ва сак-хаумаваркаларнинг бошида Сармишсой қояларидаги каби тепаси ўткир учли телпак¹⁰¹.

Иккинчидан, Сармишсой қояларидаги чавандозларнинг оёқлари от қорнидан пастга осилиб турибди. Бу, отларнинг узангисиз эканидан далолат беради.

Евросиё дашти, Марказий, Ўрта ва Олд Осиёнинг *эр авв* I минг йилликка оид археологик материаллари — моддий ва маданий обидалари орасида отлар, отлиқ жангчилар ва овчиларнинг тасвирлари ифода этилган бадий ва хўжалик буюмлари жуда кўп учрайди. Лекин, уларда узангилик отларнинг тасвири кўринмайди¹⁰².

ков..., рис. 3, 48, 63, 76, 78, 81, 105, 112, 114, 152, 184, 185, 189, 190, 192, 201, 205, 281; К. В. Тревер. Памятники Греко-Бактрийского искусства, М.—Л., 1940, рис. 22—26, 33, 36, 39, 40.

¹⁰¹ Узбекистон ССР тарихи, I том, Тошкент, Узбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1970, 83—85-бетлар; С. И. Руденко. Искусство Алтая и Передней Азии, табл. I, рис. 2; М. И. Артамонов. Сокровища саков, стр. 9, рис. 3, 5.

¹⁰² С. И. Руденко. Культура населения..., рис. 107, 112, 113, 114, 121, 122, 152 (ж). 153; Он же. Искусство Алтая и Передней Азии, рис. 14, 17; табл. I, рис. 1—2; табл. VII, рис. 4; К. В. Тревер. Памятники Греко-Бактрийского искусства, М.—Л., 1940, рис. 22—25, 36, 93, 40; И. М. Дьяконов. История Мидии, М.—Л., 1956, рис. 22, 26, 27, 28, 37, 40, 41, 55, 57; М. И. Артамонов. Сокровища саков, рис. 3, 76, 78, 185, 189, 190, 191, 265.

Шуни айтиш керакки, узанги I—IV асрларга оид археологик материаллар орасида ҳам учрамайди. Аммо, от жабдуқларидан бири ҳисобланган узанги V асрларда Марказий Осиёда пайдо бўлиб, VI асрларда эса Кореядан Венгриягача бўлган катта территорияда яшовчи турли қабилалар ва этник гуруҳлар орасида кенг тарқалади¹⁰³.

Юқорида келтирилган далиллар Сармишсой қояларидаги узангисиз отлиқ чавандозларнинг тасвирини *эр авв* VII—I асрларга тааллуқли дейишга имкон бермоқда.

Қисқаси, археологик қазишлар вақтида *эр авв* VIII—I асрларга оид мазорлардан, кўҳна шаҳар ва қишлоқ харобаларидан топилган от анжомлари, отларнинг тасвири ишланган олтин, кумуш, темир, мис, жез, сопол, ёғоч, гилам ва турли буюмлардан ишланган от ҳайкалчаларининг топиллиши, бу тасвирлар билан Сармишсой қояларидаги от суратлари ўртасидаги ўхшашлик уларни бир-бирига замондош эканлигидан далolat бермоқда. Бу эса кишилиқ маданиятининг қадимий ўчоқларидан бири бўлган Ўзбекистон территориясида *эр авв* I минг йилликда чорвачилиқнинг, унинг муҳим тармоқларидан бири бўлган йилқичилиқнинг ривожланганлигидан далolat беради.

Республикамизнинг турли районларидаги жез даврига оид, айниқса илк кўчманчиликка мансуб археологик ёдгорликларидан топилган отларнинг суяк қолдиқлари юқоридаги фикрни тасдиқламоқда. Бу жиҳатдан қадимги грек, латин ва хитой сайёҳлари ҳамда тарихчиларининг Урта Осиёда йилқичилиқнинг ривожланганлиги ва етиштирилган зотли отларнинг шон-шуҳрати ҳақидаги қизиқарли маълумотлари ҳам диққатга сазовордир.

Ҳа, қадимги йилномалар ҳам Сармишсой қояларидаги отлар ва чавандозларнинг тасвири *эр авв* биринчи минг йилликда вужудга келганлигини инкор қилмаймиз.

Туя қадимги уй ҳайвонларидан бири. Улар икки турли бўладилар — бири бир ўркачли (диамедор), иккинчиси эса икки ўркачли (бактриана)дир. Бу ҳайвоннинг тасвири баланд тоғлик районларда камроқ, саҳроларга туташган ва улар орасида жойлашган тоғларда кўпроқ учрайди. Сармишсойдаги илк темир даври тасвирлари орасида бир ва икки ўркачли туяларнинг суратлари ҳам учрайди. Расмлар, имконият борича, реалистик соя услуби билан ишланган. Уларнинг баъзилари якка-якка, бошқалари эса бири иккинчисига арқонлар билан бириктирилиб, карвонбошилар уларни етаклаб кетаётган тарзда ифода-ланган. Туялар бир ёки икки ўркачли, узун бўйинли, кичик қулоқли,

¹⁰³ С. И. Вайнштейн. Некоторые вопросы истории древне-тюркской культуры (в связи с археологическими исследованиями в Туве), «Советская этнография», 1966, № 3, стр. 62—69; Он же. Историческая этнография тувинцев, М., Изд-во «Наука» АН СССР, 1972, стр. 127—132.

икки ёки тўрт оёқли, калта думли қилиб ифода этилган (28, 34-расмлар).

Булар ишланиш техникаси, сақланиш даражаси жиҳатидан илк темир даври суратларидан фарқ қилмайди. Шунинг айтиш керакки, туяларнинг тасвирлари фақатгина Сармишсойдагина бўлиб қолмай, Каспий бўйларидан Марказий Осиёгача чўзилган катта территорияда ҳам кенг тарқалган. Сармишсойдаги каби икки ўрқачли туяларнинг тасвири Қашқа булоқда, Қозоғистон Қоратовида¹⁰⁴, Тамғали тошда¹⁰⁵, Иртиш дарёсининг юқори оқимида¹⁰⁶, Жанубий Сибирда¹⁰⁷ ва Марказий Осиёнинг бошқа жойларида айниқса кўп учрайди. Мутахассисларнинг фикрича бу расмлар *эр авв* I минг йилликка оид экан. Сармишсой ва юқорида номлари зикр қилинган жойлардаги туялар тасвири ҳар жиҳатдан бир-бирига ўхшаш. Шунинг учун улар бир даврда ишланган бўлиши ҳақиқатга яқиндир.

Туяларнинг тасвири ва ҳайкалчалари *эр авв* I минг йиллик, хусусан унинг иккинчи ярмига оид баъзи археологик буюмлар орасида ҳам учрайди.

Бухоро областининг Чўли Малик даштидаги Ловандак мазорининг бирдан бошқа буюмлар қатори тўқа — камарбанд ҳам топилган. Камарбандда йўлбарс билан туянинг олишуви ифода этилган. Бу мазордан чиққан буюмлар, шунингдек камарбанд ҳам *эр авв* II асрга оид, дейди О. В. Обельченко¹⁰⁸. Туя билан барс ёки йўлбарснинг олишуви ифода этилган тўқа — камарбанд Қозоғистоннинг Қорамурун II қабриси-тонидagi I мазордан ҳам топилган. Бу камарбанд ҳам *эр авв* II асрга тааллуқли экан¹⁰⁹. *Эр авв* I минг йиллик, айниқса унинг иккинчи ярмида ишланган туя ҳайкалчалари, уларнинг тасвирлари туширилган бадий ва хўжалик буюмлари қадимги Хоразмдан¹¹⁰, Еттисувдан¹¹¹, Евросиё дашти ва у билан туташ районлардан ҳам топилган¹¹².

Бу буюмлардаги ва Сармишсой қоя тошларидаги туяларнинг тасвирида бир-бирини тақозо этувчи кўп ўхшашликлар борлигига таянган

¹⁰⁴ М. К. Қадырбаев, А. Н. Марьянцев. Каратауские колесницы. В сб. «Археологические исследования в Казахстане», Алма-Ата, Изд-во «Наука», 1973, стр. 133—138, рис. 4, 7, 8.

¹⁰⁵ А. Г. Максимова. Наскальные изображения ущелья Тамгалы. ВАН КазССР, 1958, № 9, стр. 108, рис. 12.

¹⁰⁶ С. С. Черников. Наскальные изображения верховий р. Иртыша, «Советская археология», 1947, № 9, стр. 262, рис. 9.

¹⁰⁷ А. П. Окладников, В. Д. Запорожская. Петроглифы Забайкалья, ч. I, Л., Изд-во «Наука», 1969, табл. 27, рис. 2; табл. 28, рис. 4; табл. 29, рис. 2.

¹⁰⁸ О. В. Обельченко. Лавяндакская пряжка, «Общественные науки в Узбекистане», 1968, № 8, стр. 53—56.

¹⁰⁹ А. Х. Маргулан, К. А. Акишев и др. Древняя культура..., стр. 364, 402.

¹¹⁰ С. П. Толстов. Древний Хорезм, М., 1948, табл. 83, рис. 11.

¹¹¹ Б. А. Литвинский. Древние кочевники..., стр. 153, фото 22.

¹¹² М. И. Артамонов. Сокровища саков..., рис. 34, 51, 57, 179; 201, 207.

ҳолда уларни замондош десак бўлади. Хулоса қилиб айтганда, Сармишсойдаги ва Ўзбекистоннинг бошқа жойларидаги туяларнинг тасвири ва улар билан боғлиқ бўлган баъзи манзаралар илк темир даврида яшаган қадимги кўчманчи чорвадор қабилалари қолдирган ёдгорликдир. Қозоғистон, Ўзбекистон ва Туркменистоннинг илк темир даври учун хос бўлган археологик ёдгорликлардан топилган туя суюқларнинг қолдиқлари бу фикрни тасдиқловчи далиллардан биридир¹¹³. Ёзма манбаларнинг хабар беришича, эр авв IX асрлардаёқ Ўрта Осиёда туячилик ривожланган, шунинг учун ҳам Ассирия подшолари бу ердан минглаб туяларни ҳайдаб кетганлар¹¹⁴.

Эрон, Парфия ва бошқа қулдорлик давлатлари туялардан ҳарбий мақсадларда ҳам фойдаланганлар¹¹⁵. Геродот туялар ҳақида гапирар экан, улар тезликда чопқир отлардан қолишмайдилар,— деб ёзади¹¹⁶.

Шундай экан, Сармишсойнинг илк темир даврига онд расмлари орасида туя тасвирларининг бўлиши тасодифий ҳодиса эмас.

Сармишсой қояларидаги илк темир даври тасвирлари орасида одамларнинг суратлари ҳам кўпчиликини ташкил қилиб, алоҳида ўринни эгаллайди. Улар ҳам бошқа суратлар каби урма техника воситаси билан ишланган, расмларнинг усти табиат ҳодисалари, айниқса қуёш нури таъсири остида емирилган, куйиб, тўқ жигарранг ёки қорамтир тусга кирган. Бу жиҳатдан улар илк темир даврига мансуб бўлган суратлардан фарқ қилмайди. Одам тасвирларининг аксарияти ўз замонасининг моҳир тошкесар усталари томонидан юсак дид билан ишланган. Одам тасвирлари қўлларини юқори кўтарган, қўйи туширган ёки белларига тираган ёхуд чап, ўнг, орқа ёки олд томонга қараган ҳолда ифода этилган. Қояларда чорвачилик, овчилик ва қадимги қабилаларнинг кундалик турмуши билан боғлиқ бўлган манзаралар кўп учрайди. Бу манзараларда одамлар юмалоқ бошли, чўққи учли ёки икки қулоқли бош кийим кийган ҳолда ифода этилган. Юмалоқ бошли одамларнинг тасвири Ўрта Осиё, Қозоғистон, Жанубий Сибирь ва мамлакатимизнинг бошқа жойларида кенг тарқалган бўлиб, уларнинг бир қисми эр авв I минг йилликда ишланган. Лекин, улар орасида чўққи учли қалпоқ кийган одамларнинг тасвири кам учрайди. Қояларнинг бирида бошига чўққи учли қалпоқ кийган одамларнинг тасвири. Улар

¹¹³ О. А. Кравцова-Гракова. Алексеевские поселения и могильники. «Труды Государственного исторического музея», М., 1948, стр. 120; А. Х. Маргулан, К. А. Акишев и др. Древняя культура..., стр. 163—176; В. И. Цалкин. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии, М., Изд-во «Наука», 1966, стр. 141—142, табл. 40—41.

¹¹⁴ В. И. Авдиев. Қадимги Шарқ тарихи, Тошкент, «Ўқувпеднашр», 1956, 593-бет.

¹¹⁵ Е. Е. Кузьмина. Древнейшая фигурка верблюда из Оренбургской области и проблема доместики бактрианов, «Советская археология», 1963, № 2, стр. 42.

¹¹⁶ Геродот. История, том I, стр. 102.

бўйни узун, елкаси кенг, бели хипчароқ, оёқ мускуллари кучли, нозик қўллари белларига тиралган ҳолда ифода этилган, улардан бирининг белида эса узун тўғри қилич. Чўққи қалпоқ кийган шунинг сингари одам тасвирларини Сармишсой дарасида тез-тез учратиш мумкин (36, 39-расмлар). Қочиб бораётган тоғ эчкисига қарата камондан ўқ узаётган овчи ҳамда йилқи ва эчки подаларини ҳайдаб кетаётган отлиқ чавандоз бошида ҳам чўққи учли қалпоқ ёки дубулға бор (1, 41-расмлар). Бу расмлар бевосита илк темир даврига мансуб манзаралар билан боғлиқ бўлганлиги учун, уларни *эр авв* VII—I асрларга оид, деб айтиш мумкин. *Эр авв* I минг йилликка оид археологик материаллар ва тасвирий санъат буюмлари орасида тепаси учли бош кийим кийган одамларнинг тасвирлари ва ҳайкалчалари ҳам учрайди.

Нақши Рустам дарасидаги Доро мақбарасини беаган қабартма суратларда Дорога бўйсунган барча халқлар вакилларининг тасвири сақланиб қолган. Бу тасвирларда уларнинг турли-туман этник типлари, кийими, қурол-аслаҳалари жуда аниқ берилган. Улар орасида суғд, бактриялик, хоразмий, сака-тиграхауда, сака-хаумаварка ва сака-тиайтара-дарайя, яъни дарё ортидаги сак бор. Хоразмийлар ва сак-хаумаваркаларнинг бошида ияги остидан танғиб қўйилган қулоқчинга ўхшаш қулоқ; сак-тигра-хаудалар ва дарё ортидаги саклар бошида эса тепаси узун, ўткир учли қулоқчин.

Персеполь қасрини безовчи қабартма суратлардаги от етаклаб бораётган саклар бошида ҳам, ҳар бири иккитадан найза ва эҳтимол, қамшидан йўл-йўл қилиб тўқилган қоплама билан қопланган, қабириқ юмалоқ қалқон билан қуролланган икки сак аскарлари бошида ҳам тепаси учли қулоқчин¹¹⁷. Тепаси учли бош кийим кийган одамларнинг тасвири, 1877 йили Тахта Қувайд шаҳар харобасидан топилган «Амударё хазинаси» материаллари орасида ҳам¹¹⁸, қадимги Эрон муҳрларида ҳам учрайди.

Ўрта Осиё, Евросиё дашти ва хусусан Самарқанд яқинидан топилган тепаси учли жез дубулға ҳам шакл жиҳатидан Сармишсой қояларидаги чўққи учли бош кийимларга ўхшаб кетади¹¹⁹.

Тарихий манбаларда хоразмий, сак ва Ўрта Осиёнинг бошқа қабилалари қадимдан бошлаб чўққи учли бош кийим кийганликлари ҳақида хабарлар бор.

¹¹⁷ Ўзбекистон ССР тарихи, Тошкент, 1970, 83, 84, 128-бетлар; М. И. Артамонов. Сокровища саков, стр. 11, рис. 5.

¹¹⁸ О. М. Далтоп. Уша китоб, табл. XIII, рис. 48.

¹¹⁹ И. И. Копылов. Находки скифского шлема в Семиречье. «Ученые записки Алма-Атинского Госпединститута», т. XIV, (2) серия общеполитической литературы, Алма-Ата, 1957, стр. 297, табл. VIII; Е. Е. Кузьмина. Бронзовый шлем из Самарканды, «Советская археология», 1958, № 4, стр. 120—126, рис. 1; Г. З. Робинovich. Шлемы скифского периода, Труды отдела истории первобытной культуры, т. I, Л., 1941, стр. 99.

Сармишсой қояларида бўлган ов ва жанг қуролининг тасвири илк темир даври суратларининг қайси даврда ишланганлигини аниқлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган омиллардан биридир.

Тасвиридан бирида бошларига чўққи учли қалпоқ ёки дубулға кийган икки одамнинг белида ханжар, одамлар ўйин тушаётган ҳолда ифода этилган. Одамларнинг гавда тузилишига нисбатан олиб қаралса, ханжарларнинг узунлиги 50—55 см дан ошмайди (7-расм). Ханжарлар ғилофда эканлиги шубҳасиз. Ханжар дастасининг охири юмалоқ шаклда бўлиб, тиг билан даста оралиғидаги кўндаланг тўсиқ кўрсатилган эмас. Эҳтимол, уни одам танаси яшириб тургандир. Ўзбекистон, Ўрта Осиё ва ундан ташқаридаги қоя тош ёдгорликлари орасида ҳам ханжарларнинг тасвири кам учрайди. Уларнинг тасвирини Жанубий Сибирнинг «буғи тошларида» ва Кунин суратлари орасида учратиш мумкин¹²⁰. Сармишсой қояларига ишланган ханжар суратлари ҳар жиҳатдан эр авв VI—II асрларда кенг тарқалган сак-скиф типидagi ханжарларга яқин туради.

Сак-скиф типидagi ханжарлар Ўрта Осиёнинг қадимий мазорларидан қовлаб олинган буюмлар орасида ҳам учрайди. Эр авв I минг йилликнинг иккинчи ярмига мансуб бўлган ханжарлар Бухоро ва Самарқанд областларидаги қадимги мазорлардан топилган¹²¹.

Саклар даврига мансуб бўлган ханжарлар Тошкент области¹²², Тегирмонсув I, Можитош¹²³, Помирдаги¹²⁴ қадимги мазорлардан қовлаб олинган буюмлар орасида ҳам учрайди. Бу жанговар қурол фақатгина Ўрта Осиёнинг қадимий мазорларидагина учрамай, Қозоғистон¹²⁵, Жанубий Сибирь¹²⁶, Уралолди¹²⁷ ва Евросиё даштининг турли район-

¹²⁰ М. А. Дэвлет. Из истории освоения металлургии железа на Среднем Енисее, «Советская археология», 1968, № 1, стр. 38, рис. 6.

¹²¹ О. В. Обельченко. Лявандакский могильник, ИМКУ, вып. 2, 1961, стр. 134, 135, рис. 9; Он же. Курганы в окрестностях Самарканда. В сб. «Афрасиаб», вып. II, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1973, стр. 170—173, рис. 4.

¹²² А. И. Тереножкин. Памятники материальной культуры на Ташкентском канале, «Изв. АН УзССР», 1940, № 9, стр. 31, рис. 2.

¹²³ Б. А. Литвинский. Древние кочевники «Крыши мира», стр. 112—113, стр. 40, рис. 3.

¹²⁴ А. Н. Бернштам. Саки Памира, ВДИ, 1956, № 1, стр. 127—128, рис. 9; Он же. Историко-археологические очерки..., стр. 320—321, 132, рис. 5, 7, 9.

¹²⁵ А. Г. Максимова. Предметы ранних кочевников в Центральном музее Казахстана, Труды МИАЭ АН КазССР, т. I, Алма-Ата, 1956, стр. 256—257, табл. II, рис. 1—2; В. С. Сорокин. Археологические памятники северо-западной части Актюбинской области, КСИИМК, вып. 71, 1958, стр. 81.

¹²⁶ М. П. Грязнов. Древняя культура Алтая, Новосибирск, 1930, стр. 10, рис. 68; С. В. Киселев. Тагарская культура, Труды секции археологии, М., 1928, т. V; С. В. Киселев. Древняя история Южной Сибири, М., 1951, стр. 244, табл. 25, рис. 5.

¹²⁷ К. Ф. Смирнов. Вооружение саврамов, М., 1961, стр. 9—31, рис. 1 (1, 3, 7, 8), 4 (8), 7 (12); К. Ф. Смирнов, В. Г. Петренко. Савраматы Поволжья

ларида ҳам кенг тарқалган. Мутахассисларнинг фикрича, бу ханжарлар эр авв VII—IV, IV—III ва III—I асрлардаги қадимги қабрлардан топилган. Бу қабрлардан топилган ханжарларнинг аксарияти бир қатор белгилари билан Сармишсой қоя тошларига ишланган ханжарлар тасвирига яқин туради, баъзилари эса айнан ўхшашидир.

Қадимги мазорлардан топилган ханжарлар, уларнинг Сармишсой қояларидаги тасвирлари, бу қуролнинг жуда қадимдан бошлаб, сак, массагет ва уларга туташ бўлган қабилалар орасида кенг тарқалганини кўрсатади. Нақши Рустам дарасидаги Доро мақбараси, Беҳистун қояси ва Персеполь қасрини безовчи қабартма суратларда Дорога бўйсунган Ўрта Осиё халқлари вакилларининг тасвирлари ҳам бор. Улар скифларники сингари акинак — ханжарлар билан қуролланган ҳолда ифодаланган¹²⁸. Тожикистон ССРнинг Қабодиён деган жойндан топилган «Амударё хазинаси» буюмлари орасида ёнбошига ханжар (акинак) таққан сакларнинг тасвирлари ҳам учрайди¹²⁹.

Герододнинг «Тарих» китобида ҳам сакларнинг жанговар қуролларидан бири ханжар (акинак) эканлиги таъкидлаб ўтилади¹³⁰. Демак, ёзма манбалар ҳам ханжар сак, массагет ва Ўрта Осиёдаги бошқа қадимги қабилаларнинг энг асосий жанговар қуролларидан бири эканлигини тасдиқлайди. Шундай экан, Сармишсой қояларидаги ханжарли кишилар тасвирини эр авв VII—I асрларга мансуб десак, ҳақиқатдан узоқлашмаган бўлаемиз.

Сармишсой қояларининг биридаги манзарада бир гуруҳ овчилар елиб бораётган тоғ эчкиларига қарата камондан ўқ узмоқдалар. Улардан бирининг ёнбошида узун, тўғри қилич осиглиқ. Қилич ўта нозик қилиб ишланган бўлиб, дастасининг охири юмалоқ шаклда. Даста билан тиг оралиғида эса узунчоқ шаклдаги тўсиқча кўзга ташланади. Одам ва қилич, тоғ эчкиси ва камон тасвирларининг ишланиш техникаси, сақланиши, қуёш нурида куйиш даражаси бир-бирларидан мутлақо фарқ қилмаслиги, бу расмларнинг бир вақтда ишланганлигидан далолат беради. Бошқа бир қояда эса чўққи учлари бир оз қайрилган, бош кийим кийган одам тасвири бор. Унинг белида ингичка тигли, дастасининг охири юмалоқ шаклдаги узун қилич (42-расм). Унда тиг билан даста оралиғидаги тўсиқ — кўндаланг темир парракча кўрсатилмаган. Шундай қилич билан қуролланган кишилар тасвири Сармишсой дарасида тез-тез учраб туради.

и Южного Приуралья, САИ, (Свод археологических источников), вып. Д1-9; М., 1963, стр. 5—9, табл. II, рис. 7, 8, 20, 31, 46; М. Г. Мошкова. Памятники Прохоровской культуры, САИ, вып. Д—1-10, М., 1963, стр. 33—35, табл. 18, рис. 1, 5, 6, 7.

¹²⁸ Узбекистон ССР тарихи. Тошкент, ЎзССР, «Фан» нашриёти, 1970, 83—84-бетлар; М. И. Артамонов. Сокровища саков, М., 1973, стр. 9—11, рис. 3, 5.

¹²⁹ М. И. Артамонов. Сокровища саков..., 1973, стр. 8, 10, рис. 2, 4, 5.

¹³⁰ Геродод. История, кн. VII.

Тўғри, узун қилич билан қуролланган одамларнинг тасвири Ўрта Осиё ва ундан ташқарида бўлган қоя тош ёдгорликлари орасида камдан-кам учрайди. Қилич билан қуролланган одам тасвири тагор маданияти даврига мансуб бўлган қоя тош суратлари орасида ҳам бор¹³¹.

Маълумки, Сармишсой қоя тош суратларини ўз бағрида сақлаб келётган Қоратоғ тизмасининг жанубий ғарб томонида Чўли Малик яслаиб ётади. Қадимий даштнинг ҳар ер-ҳар ерида илк кўчманчи чорвадор қабилалари қолдирган мазорлар, жумладан Қуйимозор ва Ловандак қабристонлари бор. Бу мазорлар археолог О. В. Обельченко томонидан очиб ўрганилган. Мазорлар очилганда, қабрга қўмилган одам суяклари ёнидан ҳар хил сопол идишлар, уларнинг парчалари, безак буюмлари, тақинчоқлар, камар тўқалари, темирдан ясалган ўқ учлари, ханжар, қилич ва бошқа нарсалар топилган¹³². Худди шундай буюмлар Самарқанд областининг Оқжартепа ва Оҳаклик қабристонларидан ҳам топилган¹³³.

Мазорлардан топилган буюмлар орасида биз учун энг қимматлиси темирдан ишланган узун, тўғри қиличлардир. Бу қиличларнинг аксарияти бир метрга яқин бўлиб, икки ёқлама тигли, калта бандли қилиб ишланган. Қилич тиги билан банди орасида темирдан ясалган кичик парракча бўлиб, қўлни тиг томонга ўтиб кетишидан сақлайди. Қилич бандининг охири юмалоқ қилиб ишланган. Бу эса қиличнинг қўлдан чиқиб кетмаслигига хизмат қилади. Баъзи қилич бандининг охири эса бир оз эгилган темир парракча билан тугайди. Қизиғи шундаки, мазорлардан чиққан бу темир қиличлар билан Сармишсой қоя тошларига ишланган узун қилич тасвирлари орасида бир-бирини тақозо этадиган белгилар кўп. Бу ўхшашликни тасодифий ҳол деб бўлмайди, албатта. Бу ўхшашликка таяниб шунни айтиш мумкинки, Сармишсойнинг илк темир даври суратларининг муаллифлари Чўли Маликдаги Ловандак ва Қуйимозор қабрларига дафн этилган қадимги чорвадорларнинг ўзлари бўлса ҳам ажаб эмас.

Темирдан ишланган узун, тўғри қиличнинг қолдиқлари Чирикработ яқинидаги I мазордан ҳам топилган¹³⁴. С. П. Толстовнинг фикрича бу қилич эр авв IV—III асрларга мансуб бўлиб, тиг ва даста тузилишига

¹³¹ М. А. Дэвлет. Из истории освоения металлургии железа на Среднем Енисее, «Советская археология», 1968, № 1, стр. 38, рис. 6.

¹³² О. В. Обельченко. Кую-Мазарский могильник, Труды Института истории и археологии АН УзССР, вып. 6, Ташкент, 1956, стр. 220—227, рис. 7, 8, 16; Он же. Лявандакский могильник, ИМКУ, вып. 2, 1961, стр. 131—134, рис. 8—10.

¹³³ О. В. Обельченко. Могильник Акджар-депе, ИМКУ, вып. 3, стр. 64—66, рис. 4; Он же. Агалькские курганы, ИМКУ, вып. 9, 1972, стр. 58, 64, 70, рис. 1; Он же. Курганы в окрестностях Самарканда. В сб. «Афрасиаб», вып. II, 1973, стр. 163—166, рис. 3, 4.

¹³⁴ С. П. Толстов. По древнем дельтам Окса и Яксарта, стр. 143—144, рис. 32 (в).

кўра Сармишсой қояларида ифода этилган қилич тасвирларига ўхшаб кетади. Кейинги вақтда қўлга киритилган археологик маълумотларга таяниб шуни айтиш мумкинки, илк темир даврида бу жанговар қурол Ўрта Осиёга чегарадош бўлган Буюк Евросиё даштида яшаган қабилалар орасида айниқса кенг тарқалади. Темирдан ясалган тўғри, узун қиличлар Уралдаги Исет дарёси бўйидан¹³⁵, Тюмень яқинидан топилган. Бу жанговар қурол Фарбий Қозоғистон¹³⁶, айниқса қадимий Сарматлар яшаган Шимолий Каспий текисликлари, Волга бўйлари, Орол денгизидан то Урололди районларигача бўлган катта майдонда кўп учрайдики, мутахассисларнинг фикрича улар *эр авв* V—IV, IV—III ва III—I асрларга мансубдир¹³⁷. Мазкур районлардан топилган қиличларда Сармишсой қоя тошларига ишланган қилич тасвирларига ўхшаш кўпгина белгиларни кўриш мумкин. Сармишсой қояларидаги каби узун, тўғри қилич тасвирларини *эр авв* VII—VI асрларга мансуб бўлган Клазомендаги саркафаг устига ишланган, отда елиб бораётган икки киммерий чавандози қўлида ҳам кўриш мумкин¹³⁸.

Сармишсой билан юқорида номлари зикр қилинган жойлардан топилган ханжарлар ва қиличлар орасида бир қатор яқинликлар, айнан ўхшашликлар мавжуд экан, уларнинг ўзаро замондош эканига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Ўқ-ёй ибтидоий ва қадимги қабилаларнинг энг зарур ов ва жанг қуролларидан бири ҳисобланган. Ўқ-ёйлар тузилишига кўра содда ва мураккаб бўладилар. Сармишсойнинг илк темир даври суратлари орасида бу жанговар қуролнинг ҳар икки тури ҳам мавжуд.

Мана, тоғ эчкисини ов қилиш манзараси: тошнинг чап томонида бошига сакларники сингари тепаси учли телпак ёки дубулға кийган, ёнбошига ўқдон осган овчи. Овчидан ўнгроқда қочиб бораётган тоғ эчкиси. Овчи мураккаб ёйдан ўз ўлжасига ўқ узмоқда. Ўқ-ёйнинг ўрта қисми бир оз ботиқ, икки чеккаси эса ичкари томон қайрилган. Бу, илк темир даврида кенг тарқалган сак-скиф типигаги мураккаб ёйдир. Шу тошнинг қуйи қисмида ҳам бир-бирига қарата камондан ўқ узаётган мерганлар, уларнинг қўлида мураккаб ёй (1-расм). Тошларда содда ёй

¹³⁵ А. Н. Зырянов. Курганы и городища в Шадринском уезде Пермской губернии и находки в них, «Записки Уральского общества любителей естествознания», вып. VII, 3, Екатеринбург, 1888, стр. 74.

¹³⁶ И. В. С и н и ц и н. Археологические памятники по реке Малый Узун, КСИИМК, вып. XXXII, 1950, стр. 108—109.

¹³⁷ К. Ф. С м и р н о в. Сарматские племена северного Прикаспия, КСИИМК, вып. XXXIV, 1950, стр. 100; Он же. Вооружение саврамов, М., Изд-во АН СССР, 1961, стр. 104—106, рис. 5 (3, 5—7); 7 (4, 5, 11); М. Г. Мошкова. Памятники Прорховской культуры, М., Изд-во АН СССР, САИ, вып. Д-1-10, 1963, табл. 5—8, рис. 18 (8—11, 13—17), табл. 19, рис. 4, 16, 21, 22, 27.; А. М. Х а з а н о в. Сарматские мечи с кольцевым навершием, «Советская археология», 1967, № 2, стр. 170—174, рис. 1, 2.

¹³⁸ И. М. Дьяконов. История Мидии, стр. 235, рис. 41.

билан қуролланган кишилар тасвири ва ов манзаралари ҳам оз эмас.

Бу расмларнинг барчаси илк темир даври суратлари билан мутлақо боғлиқ бўлиб, камонларнинг ишланиш техникаси, сақланиш даражаси улар билан бир хилдир. Биз учун қимматли нарса мураккаб ёй тасвиридир. Содда ва мураккаб ёй тасвирлари ва у билан боғлиқ бўлган манзаралар Саймалитош¹³⁹, Талас воҳаси¹⁴⁰, Иртиш дарёсининг юқори оқими¹⁴¹, Тува¹⁴² ва Марказий Осиёнинг *эр авв* VIII—I асрларга оид суратлари орасида кенг тарқалган. Улар шакл, ишланиш техникаси ва услуб хусусиятларига кўра Сармишсойдаги ўқ-ёйларга ўхшайди.

Қоя тошлардаги ўқ-ёйлар тасвирини қайси даврга мансуб эканлигини аниқлашда археологик материаллар муҳим аҳамиятга эгадир. Лекин, археологик қатламларда бу қурол қолдиқлари камдан-кам учрайди. Мураккаб ўқ-ёйнинг I—II асрларга мансуб бўлган қолдиқлари Таласдаги Кенкўл қабристонидан топилган¹⁴³. Тошлардаги мураккаб ёй тасвирларининг ишланган даврини ойдийлаштиришда *эр авв* V—I асрларда зарб қилиниб, сак-скиф типидagi мураккаб ўқ-ёйлар расми туширилган қадимий тангалар ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Бу жиҳатдан Суғдиёнадан топилган *эр авв* III—I асрларга оид танга диққатга сазовордир. Танганинг бир томонида мураккаб ўқ-ёй билан қуролланган мерганнинг ёнбош томонидан ишланган тасвири бор. Мерган мураккаб камондан ўқ ўзаётган тарзда ифода этилган¹⁴⁴. Мураккаб ёй тасвири *эр авв* III асрда зарб қилинган аршакийлар тангасида ҳам учрайди¹⁴⁵.

Нисодан топилган парфия муҳрларидан (*эр авв* I ва эрамизнинг I асрлари) бирида мураккаб ёйдан ўқ ўзаётган жангчи чавандознинг тасвири бор. Мураккаб ёй тасвирлари Қадимги Нисо саройларининг деворларига ҳам ишлангандир¹⁴⁶. Танга, муҳр ва Нисо деворларидаги мураккаб ёй тасвирлари Сармишсой қояларидаги камонларни эслатади. Сак-скиф типидagi мураккаб ёйлар *эр авв* IV—I асрларга мансуб.

¹³⁹ А. Н. Бернштам. Наскальные изображения Саймалитош, «Советская этнография», 1952, № 2, стр. 65—68, рис. 15.

¹⁴⁰ В. М. Гапоненко. Наскальные изображения Таласской долины..., стр. 105, рис. 5.

¹⁴¹ С. С. Черников. Наскальные изображения верховой Иртыша, «Советская археология», 1947, № 9, стр. 256, рис. 4, 7.

¹⁴² А. Д. Грач. Петроглифы Тувы, II..., табл. 18, рис. 2; табл. 41, рис. 1; табл. 54, рис. 1; табл. 59, рис. 1.

¹⁴³ А. Н. Бернштам. Кенкольский могильник, Л., 1940, стр. 21, табл. 28.

¹⁴⁴ В. М. Массон. Денежное хозяйство древней Средней Азии по нумизматическим данным, ВДИ, 1955, № 2, стр. 42—45.

¹⁴⁵ В. М. Массон. Страна тысячи городов, М., 1966, стр. 77.

¹⁴⁶ М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Оттиски парфянских печатей из Нисы, ВДИ, № 4, 1954, стр. 167, рис. 4.

бўлган Қора денгиз бўйи тангаларида ҳам кўзга ташланади. Баъзи тангаларда бевосита камон ва унинг ўқи акс эттирилган бўлса, бошқаларида эса ғилофга — (ўқдон, саадоқ) жойлаштирилган ҳолда ифода этилади¹⁴⁷. *Эр авв* V—IV ва III—II асрларга оид Пантикапея, Фаногрия¹⁴⁸ ва Анап хазинасидан топилган тангаларда¹⁴⁹ ҳам сак-скиф типидagi мураккаб ёйлар тасвирини кўрамизки, улар кўп хусусиятлари билан Сармишсой қояларидаги мураккаб ёй тасвирларини эслатиб туради.

Мураккаб ёйларнинг тасвири фақатгина тангалардагина бўлиб қолмай, турли хил археологик ёдгорликлар ва безак буюмлар орасида ҳам учрайди. Сак-скиф типидagi ўқ-ёйнинг тасвирлари VI—V асрларга мансуб бўлган Буйск қабристонидан, Татаристоннинг Омарск Починок қишлоғи яқинидан ҳам топилган¹⁵⁰.

Сармишсойдаги каби мураккаб ёй тасвирлари Иволгинск ва Қяхтинскнинг «буғи тошларида» учрайди. Мутахассисларнинг фикрича, бу расмлар *эр авв* VII—V асрларга мансубдир¹⁵¹. Бу қуролнинг тасвирини Евросиё даштининг *эр авв* VII—VI, IV—III асрлардан қолган моддий, маданий ва безак буюмларида кўп учрайди¹⁵². Бу жанговар қурол VI асрга оид понт вазасида ҳам учрайди. Вазада от чоптириб кетаётиб, орқа томонга қарата мураккаб ёйдан ўқ узаётган киммерий жангчи чавандозларининг тасвирлари ифода этилган¹⁵³.

Археологик материаллар ва ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича *эр авв* I минг йилликдаёқ мураккаб ёй Яқин Шарқ, Ўрта Осиё ва

¹⁴⁷ А. Н. Зограф. Античные монеты, МИА СССР, т. 16, М.—Л., 1961, табл. 10 (14), 32 (14, 22), 33 (10, 18, 19), 36 (24), 37 (8, 12—15), 40 (3, 5, 22), 42 (1—3, 8, 11—13, 26), 43 (22), 44 (1, 2).

¹⁴⁸ К. В. Голенко. Датировка медных монет Пантикапея конца III—II вв. до н. э., КСИИМК, вып. 58, 1955, стр. 131—140, рис. 53—57.

¹⁴⁹ Д. Б. Шелов. Анапский клад монет 1954, В сб. «Нумизматика и эпиграфика», вып. 1, 1960, стр. 208—209, табл. I, рис. 1, 4, 18, 21, 23; табл. II, рис. 33, 35, 50, 83, 85, 90.

¹⁵⁰ В. А. Збруева. История населения в ананьинскую эпоху, МИА СССР, т. 30, М., 1952, стр. 51, 92, табл. IX, рис. 7; табл. XIX, рис. 19.

¹⁵¹ А. П. Окладников. Олений камень с реки Иволча, «Советская археология», 1954, № 19, стр. 217—218, рис. 4.

¹⁵² Н. Н. Погребова. Грифон в искусстве Северного Причерноморья в эпоху архаики, КСИИМК, вып. 22, 1948, стр. 62, рис. 14; Б. Н. Граков. Скифский Геракл, КСИИМК, вып. 34, 1950, стр. 14—15, рис. 3; А. И. Мелюкова. Каменная фигура екифа-воина, КСИИМК, вып. 48, 1952, стр. 125—128, рис. 39; Б. Б. Пиотровский. Скифы и древний Восток, «Советская археология», вып. XIX, 1954, стр. 157—158, рис. 6; Н. Г. Елагина. Скифские антропоморфные стрелы, «Советская археология», вып. 2, 1959, стр. 188—193, рис. 3, 4, 8; А. П. Смирнов. Скифы, М., «Наука», 1966, стр. 151; К. Ф. Смирнов. Вооружение саврамов, М., «Наука», 1961, стр. 31—32, рис. 21—23.

¹⁵³ И. М. Дьяконов. История Мидии, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1956, стр. 233, рис. 40.

Улуғ Евросиё даштида яшовчи илк кўчманчи чорвадор қабилалар орасида ҳам, шаҳар ва қишлоқларнинг ўтроқ аҳолиси орасида ҳам кенг тарқалади. Шу далилларни ҳисобга олиб, Сармишсой қояларидаги ўқ-ёйлар тасвирининг маълум қисмини *эр авв VII—I* асрларда ишланган дейиш, ҳақиқатдан узоқ эмас. Шуни айтиш керакки, Сармишсой қоя тошларида камон ва унинг ўқини солиб юрадиган филоф-саадоқнинг

III расм. Одам ўнг томондаги баланд бўйли ҳайвонни ҳимоя қилиб, барсларга камондан ўқ узмақда. Уртадаги иккита барсга орқаларидан гепард ва ит ҳужум қилмоқда.

тасвирлари ҳам учрайди. Қояларнинг бирида узун, тўғри қилич ва ўқ-ёй билан қуролланган жангчи ёки овчининг тасвири ифода этилган. Овчиларнинг ўнг ёнбошида қилич, чап ёнбошида эса саадоқ тасвири. Саадоқнинг бир чеккасидан камоннинг бир қисми кўриниб турибди.

Эрон ахмонийларининг Персеполь қасрини безаб турувчи қабарта суратлардан бирида чўққи учли қулоқчин кийган сакларнинг от етаклаб кетаётгани, совғалар олиб бораётгани ифода этилган. Сармишсойдаги каби улардан бирининг чап ёнбошида ўқ-ёй жойлаштирилган саадоқ, чап ёнбошида эса ханжар осиглиқ¹⁵⁴. Бу ўхшашлик Сармишсой қояларидаги ўқ-ёй ва саадоқларнинг даврини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга бўлган омиллардан биридир.

¹⁵⁴ С. И. Руденко. Искусство Алтая и Передней Азии, табл. I, рис. 2.

Бошқа бир қоя тошда эса, камондан тоғ эчкисига ўқ узаётган овчининг ўнг ёнида саадоқнинг тасвири. Саадоқнинг оғзи ва биринчи ярми бир оз кенгроқ, иккинчи ярми эса торроқдир (1, 6-расмлар). Худди шундай саадоқлар илк сарматлар орасида кенг тарқалганлиги ҳақида маълумотлар бор¹⁵⁵.

Савромат жангчилари қиличларини чап томонларида, саадоқларини эса хоразмликлар сингари ўнг томонларида осиб юрганлар¹⁵⁶.

Саадоқларнинг ишланиш техникаси, сақланиши ва куйиш даражаси илк темир даври суратларидан фарқ қилмас экан, демак уларни ҳам *эр авв* VII—I асрларда ишланганлигига шубҳа йўқ.

Шундай қилиб, Сармишсойдаги қоя тош суратларининг бир қисми *эр авв* VII—I асрларда ишланган бўлиб, Урта Осиё, жумладан Ўзбекистонда яшаган қадимги қабилалар ҳаётининг баъзи томонларини ўрганишда қимматли аҳамиятга эгадир.

3. КЕЙИНГИ ДАВР РАСМЛАРИ

Сармишсой қояларидаги яна бир туркум расмлар борки, улар Сармишсойнинг энг қадимги ва илк темир давр суратларидан тубдан фарқ қилади. Бу фарқ, аввало, ифода этилган расмларнинг турида яққол кўзга ташланади. Қадимий ва илк темир даври суратлари, одам, ибтидоий буқа, қулон, буғи, архар, туя, эчки, жайрон ва бошқа хилма-хил суратлардан иборат бўлса, кейинги давр суратларининг асосини тоғ эчкиларининг тасвири ташкил этади (1, 15, 34, 39-расмлар). Камдан-кам ҳолда туя, от ва бошқа ҳайвонларнинг тасвирлари учрайди. Улар орасида ов, ваҳший ҳайвонларнинг ўзаро тўқнашуви, мол ҳайдаб кетаётган подачилар, туя қарвонлари каби турли-туман мазмунга эга бўлган манзаралар кўринмайди. Бу тасвирлар ўзининг ишланиш услуби жиҳатидан ҳам аввалги суратлардан фарқ қилади. Агар, қадимий суратларнинг аксарияти соя, контур ва нақшдор-безакли усул билан ишланган бўлса, кейинги давр суратларининг кўпчилиги эса оддий — схематик тарзда, дағал қилиб ишлангандир. Кейинги давр суратлари ўзининг сақланиши, емирилиш даражаси ва қуёш нурида куйиш ҳолати билан аввалгилардан фарқ қилади. Агар қадимий суратларнинг сирти тўқ жигарранг ва қорамтир бўлса, кейинги давриники эса қўнғир ва оч қўнғир тусда товланади.

Баъзи жойларда илк темир даври суратлари устидан кейинги давр тасвирлари ишлаб юборилган, натижада икки қатламли суратлар вужудга келган. Қадимги суратлар устидан кейинги давр суратларининг кесиб ўтиши биз учун катта амалий аҳамиятга эгадир.

¹⁵⁵ Қ. Ф. Смирнов. Вооружение саврамагов, стр. 35.

¹⁵⁶ Уша манба, ўша бет.

Қояларнинг бирида 20 га яқин расм бор. Тошнинг юқори ва ўрта қисмларида илк темир даври, қуйида эса кейинги давр суратлари чизилган. Илк темир даври суратларининг баъзилари устига тоғ эчкиларининг суратлари ишланган (39-расм). Устки қатламдаги оддий схематик тарзда ишланган расмлар кейинги даврга мансуб эканлиги яққол кўзга ташланиб турибди. Кейинги давр суратларининг қайси вақтда ишланганлигини аниқлашда Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Жанубий Сибирдаги VII—VIII асрларда ишланган қоя тош суратлари муҳим аҳамиятга эгадир. Қиёсий ўрганишлар натижасида мазкур районлардаги қоя тош суратлари билан Сармишсой суратлари орасидаги бир-бирини тақозо этадиган умумийлик борлиги аниқланди.

Сармишсойдаги каби оддий, схематик тарзда ишланган тоғ эчкиларининг тасвирлари, Зарафшон дарёсининг юқори оқимида, Тошкент областининг Кўксув, Чотқол, Теракли, Бошқизилсой, Жартош, Ҳрайлик, Тутлисой ва Терсахон дараларида учрайди. Бу расмлар эрамизнинг I минг йиллиги ёки иккинчи ярмида ишлангандир¹⁵⁷.

Эрамизнинг I минг йиллигида ёки VI—VIII асрларда ишланган тоғ эчкиларининг тасвири Ленинобод областининг Ашт районидаги Қуруқсой, Шайдонсой дараларидан¹⁵⁸, Қирғизистоннинг Саймалитошидан¹⁵⁹, Қозоғистондаги Тамғалитош¹⁶⁰, Буғитош¹⁶¹ дараларидан, Чулек тоғидан¹⁶², Иртиш дарёсининг юқори қисмидан¹⁶³ ҳам топилган.

Тоғ эчкиларининг шундай тасвирлари Туванинг «Чуруктуг-Қирлан» типига кирувчи қадимги туркий расмлар орасида ҳам учрайди¹⁶⁴. Булар орасидаги ўзаро ўхшашликлар уларнинг бир даврда, яъни эрамизнинг V—X асрларида ишланган дейишга имкон беради.

¹⁵⁷ Д. Ж. Қабиров. Древние наскальные изображения Каратау, 1971, стр. 410—411; Он же. Наскальные изображения Сармишсая, ИМКУ, вып. 9, Ташкент, 1972, стр. 50—55, рис. 21; Д. Ж. Қабиров, Т. В. Есипова. Следы древнего человека в Каратау, Труды ЧГЛГЗ, вып. III, Ташкент, 1972, стр. 151—155.

¹⁵⁸ В. А. Ранов. Новые наскальные изображения в Кураминском хребте, Труды Ин-та истории АН ТаджССР, Душанбе, стр. 121—142, рис. 1 (1—7), 2 (1—2), 7 (5—7), 13 (1).

¹⁵⁹ А. Н. Бернштам. Наскальные изображения Саймалыташ..., 1952, стр. 60—66, рис. 7—8.

¹⁶⁰ А. Г. Максимова. Наскальные изображения ущелья Тамгалы, ВАН КазССР, № 9, стр. 110, рис. 16, 25, 27.

¹⁶¹ С. Аманжолов, А. Аманжолов. Писаницы петроглифы на скалах Бугытас, Алма-Ата, ВАН КазССР, вып. II (133), 1956, стр. 97—100, рис. 2—4.

¹⁶² П. И. Мариковский. О наскальных изображениях в горах Чулек, Алма-Ата, ВАН КазССР, вып. 6 (63), 1950, стр. 73—79, табл. I.

¹⁶³ С. С. Черников. Наскальные изображения верховий Иртыша..., стр. 255—280, рис. 3, 12, 16.

¹⁶⁴ А. Д. Грач. Петроглифы Тувы, вып. I, 1957, вып. XVII, стр. 408—415, рис. 16, табл. I—VIII, X—XI, XVII, XXIII, XXVII; М. Х. Манной-оол. Древние изображения горного козла в Туве, «Советская археология», 1967, № 1, стр. 142, рис. 1.

Маълумки, Қозоғистоннинг Оқбешим шаҳарчаси харобаларини ковлаш вақтда Л. Р. Қызласов томонидан эрамининг VIII асрига мансуб қатламларнинг биридан оддий, ясси қайроқ тош топилган. Қайроқнинг бир томонига итнинг тоғ эчкисини қувиб бораётгани ифода этилган манзара ишланган. Расмлар урма техника билан ишланган бўлиб, қадимий турк қоя тош тасвирларини эслатади. Мазкур тошдаги тасвир Сармишсойнинг кейинги даврга мансуб суратларига ҳар жиҳатдан ўхшайди. Бундан, ушбу расмлар бир даврда, яъни VI—X асрларда ишланган бўлиши ҳам мумкин.

Ўзбекистоннинг кейинги даврга мансуб суратларининг айримлари қадимги турк тасвирларига ўхшаб кетиши тасодифий бўлмай, аксинча тарихий ҳақиқатдир. Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон тарихига назар ташласак, VI аср ўрталарига келиб Олтой, Еттисув ва Марказий Осиёдаги турли қабила ва халқлар бирлашиб, катта кўчманчи давлат — турк хоқонлигини ташкил топганини кўрамиз. Турк хоқонлигининг қўшинлари Эфталитларни мағлубиятга учратгач, Ўрта Осиёнинг катта қисмини эгаллаб олдилар. Улар Ўрта Осиёнинг дашт, тоғ олди ва тоғли районларида кўчиб юра бошладилар¹⁶⁵.

Шош, Илоқ, Фарғона ва Зарафшон дарёсининг ўнг томонидаги Нурота, Оқтоғ ва Қоратоғ тизмалари ҳамда унинг атрофлари ҳам шулар жумласига кирар эди. Шундай вақтлар ҳам бўлганки, турклар Ўрта Осиё халқларининг иттифоқчиси сифатида уларнинг араб босқинчиларига қарши курашларида фаол қатнашганлар. Ўзбекистоннинг кўпчилиги жойларида турклардан қолган моддий ва маданий ёдгорликлар учраб туради. Ўзбекистоннинг Қурама, Чотқол, Моргузар, Нурота, Оқтоғ ва Қоратоғ, хусусан Сармишсойнинг кейинги даврда ишланган қоя тош суратларининг бир қисми туркларга мансуб бўлиб, VII—X асрларда вужудга келган десак, бизнингча, тарихий ҳақиқатдан чекинмаган бўламиз. Лекин, бу давр расмларининг бир қисми эса шу жойларнинг ўзида қадим замондан бери истиқомат қилувчи қабила ва халқларга тааллуқли бўлиши ҳам мумкин.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда энг бой ҳисобланган Сармишсой қоя тошларидаги суратлар ўзининг мазмуни, тематикаси, ишланиш техникаси, услуб хусусиятлари, катта-кичиклиги, қоя тош сиртида жойланиши, сақланиши, емирилиши ва қуёш нурида куйиш даражаси жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади.

Чунки, бу ноёб расмлар Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистонда яшagan қадимги қабилалар, халқлар ва турли этник гуруҳлар томонидан ишлангандир.

¹⁶⁵ Ўзбекистон ССР тарихи, I том, 1970, 172—173-бетлар.

Сармишсой суратларининг энг қадимийси янги тош даврининг охири ва жез даврида ишланган бўлиб, бошқа бир қисми эса илк темир даври кўчманчилари вақтида ишлангандир. Лекин, қоялардаги расмлар орасида эрамизнинг бошларида, хусусан I асрнинг иккинчи ярмида ишланган суратлар ҳам бор.

Сармишсой қояларидаги суратларнинг яратилиш даврини ўрганиш, республикамиз территориясида яшаган қадимги овчи, чорвадор ва кўчманчи-чорвадор қабилалар ҳаёти ва ғоявий қарашларининг баъзи томонларини ўрганишда қимматбаҳо археологик ҳамда тарихий манбалардан бири ҳисобланади.

САРМИШСОЙ СУРАТЛАРИ ТАРИХИЙ МАНБА СИФАТИДА

САРМИШСОЙ СУРАТЛАРИ РАСМ ИЖОДКОРЛАРИНИНГ ТУРМУШИ ҲАҚИДА

Ўзбекистон территориясида яшаган ибтидоий кишилар, қабила ва қадимий халқларнинг хўжалик ҳаёти, маданияти, санъати ва ғоявий қарашлари тарихни ўрганишда минг йиллар, асрлардан бери она ер бағрида сақланиб келаётган осори-атиқа обидалар биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган тарихий манбалардан ҳисобланади. Булар орасида республикамизнинг тоғлик районларида мавжуд бўлган қоя тош суратларини алоҳида таъкидласак, Сармишсой қоя тош суратларини ҳозиргача Ўзбекистонда маълум бўлган қоя тош ёдгорликларининг гултожи дейиш мумкин. Қоялардаги расмлар галереясини ўтмиш авлодларимиз томонидан қолдирилган «Зангори осмон остидаги музей», десак муболаға бўлмайди.

Сармишсой қояларидаги *эр авв* III—II минг йилликларда ишланган расмлар орасида кишини ҳайратга солувчи манзаралар кўпчиликни ташкил қилади. Булар орасида ибтидоий буқалар, бизонларнинг тасвири ва уларни овлаш ифодаланган манзаралар киши диққатини жалб этади (1—5, 9, 10, 12, 22-расмлар). Қоя тошларнинг бирида катта шохлари олдинга ўсган, елкасининг олди ўрқачга ўхшаш бир оз қўтарилган баҳайбат ибтидоий буқа (бизон), овчи итлар, тоғ эчкиси, ўқ-ёй билан қуролланган овчи ва яна аллақандай нарсаларнинг тасвирлари ифодаланган. Овчи тасвирининг бош мияси, танасининг орқа томони ва бир оёғи ўчиб кетган. У ўзи томон шитоб билан чопиб келаётган буқаларга қарата камондан ўқ узмоқда (2-расм).

Сойнинг чап қирғоғидаги баланд қоя тошнинг силлиқ сиртида ибтидоий буқаларни ов қилиш манзараси ифода этилган. Овчининг тасвири тўлиқ сақланмаган. Унинг эғнида калта пўстинни эслатувчи кийим, оёғида эса этик. Овчи қочиб бораётган икки тарғил буқанинг бирига мураккаб ёйдан ўқ узмоқда. Ов ити эса буқаларни таъқиб қилиб бормоқда (3-расм).

Бошқа бир қояда ўқ-ёй билан қуролланган овчи ҳамда ибтидоий буқалар, буғи, тоғ эчкилари, ит ва бошқа ҳайвонларнинг тасвири. Қоя сиртининг юқори қисмида йирик шохли ёввойи тур (ёввойи буқа, сигир)ларнинг қўшилиш пайти, улардан қуйида эса буқанинг бир кишини таъқиб қилаётгани ифода этилган. Лекин қоянинг асосий сатҳини ўқ-ёй билан қуролланган мерганнинг ов итлари ёрдамида ибтидоий буқа, буғи, тоғ эчкиларини ов қилиниши ифода этилган ажойиб манзара эгаллайди (4-расм).

Қоя тошларнинг бирида тасвирланган катта тарғил буқанинг шохлари олдинга туртиб чиқиб, юқори томон қайрилган. Унинг қарши-сида ўқ-ёй билан қуролланган мерган. Овчи қаршисидаги ўлжасига ўқ узмоқда. Аввалги ўқ буқанинг бўйнига теккан, яраланган жойидан қон оқмоқда (10-расм).

Қоялардан бирида эса икки тарғил буқа, бир сигир ва бир бузоқ-нинг ҳамда уч овчининг тасвири. Сигир ва унинг боласи ўқ-ёй билан қуролланган овчилар томонидан ўраб олинган. Лекин, овчилар ўқининг нишони бузоққа эмас, балки ёввойи сигирга қаратилган. Афтидан, овчилар она сигирни ўлжа сифатида отиб, унинг боласини эса тирик-лайн қўлга туширомоқчилар (12-расм). Бузоқни қўлга туширишдан икки мақсад кўзда тутилган. Биринчидан, ов ўнгидан келмаган вақтида, уни сўйиб, гўштини истеъмол қилиш бўлса; иккинчидан, уни қўлга ўргатиб хонакилаштириш масаласидир. Чунки, ёввойи ҳайвоннинг катта-сидан кўра унинг боласини қўлга ўргатиш ва хонакилаштириш осонроқ эканига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Ҳозирда мавжуд бўлган уй ҳайвонларининг ҳаммаси ҳам шу тахлитда қўлга ўргатилиб, хонакилаштирилган бўлса ажаб эмас.

Расмларнинг бирида ибтидий буқаларни қўплашиб ов қилиш манзараси ўз ифодасини топган (5-расм). Яна бир тош сатҳининг асосий қисмига икки тарғил буқа тасвирланган. Буқаларнинг олд томонида уч, орқа томонида эса икки овчи. Овчиларнинг ҳаммаси мураккаб ёй билан қуролланган, улар нишонни буқаларга қаратганлар. Пастдаги буқанинг сағрисига қандайдир ҳайвон ташланган. У ташқи кўринишдан ов итларига ўхшамайди. Унинг тумшуғи юмалоқ, қулоғи кичкина, тана-си узунгина, думлари ҳам узун бўлиб, ичкари томон қайрилган. Оёқ-лари бақувват, панжалари тирноқли экани кўзга яққол ташланиб турибди. Бу хусусиятларига кўра у барс ёки гепардни эслатади. Агар биз бу ҳайвонни йиртқичлар тоифасига мансуб деб тахмин қилсак, у ҳолда йиртқич билан овчилар бир вақтнинг ўзида буқаларга ҳужум қилганлар. Лекин, овчилардан биронтасининг ўқи ҳам бу ҳайвонга қаратилмаган, шунга қараб хулоса чиқарилса, у қўлга ўргатилган ов арслони (гепард) бўлиши ҳам мумкин. Гепард билан ёввойи ҳайвонларни ов қилиш одати қадим замонда Урта Осиёдан ташқари, хусусан Кавказда ҳам бўлган. Бу жиҳатдан Майкопдан топилган кумуш идиш қимматлидир. Бу идиш *эр авв* III—II минг йилликларга оид бўлиб, унинг сирти тоғ, дарё, отлар, ибтидий буқалар ва бошқа ҳайвонларнинг тасвирлари билан безатилган. Булар орасида бўйнида тасмаси бор, холдор ҳайвоннинг ёввойи буқалардан бирига човут солаётгани ифода этилган манзара диққатга сазовордир¹.

¹ Отчет Императорской археологической комиссии, Спб., 1897, стр. 7—8.

Скиф даврига мансуб бўлган қадимий Олтой мазорларидан бирини қовлаш вақтида бошқа буюмлар қатори ҳайвон териси ҳам топилган. Мазордан чиққан буюмлар қатори бу тери ҳам *эр авв* I минг йилликнинг биринчи ярмига оид эди. М. П. Грязновнинг фикрича, тери қўлга ўргатилган гепардниги бўлиб, у, бу ерга Ўрта Осиёдан келтирилган деб тахмин қилиш мумкин². Қадим замонлардан бошлаб Ўрта Осиё билан Жанубий Сибирь, хусусан кўҳна Олтой қабила ва халқларининг ўзаро иқтисодий-маданий ва сиёсий алоқаларини ҳисобга олсак, бу фикрнинг тўғри эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Машҳур сайёҳ Марко Поло ҳам ўзининг «Саёҳат» номли китобида қўлга ўргатилган гепардлар билан ов қилиш ҳақида маълумотлар берган. Унинг китобидаги расмларнинг бирида овчининг холдор ҳайвонни, яъни гепардни отга ўнгариб кетаётгани ифода этилган³.

XI—XII асрлардаги Гилон шохлари ва XVI асрда Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган Акбаршоҳ саройида ҳам қўлга ўргатилган юзлаб гепардлар — ов арслонлари сақланган⁴. Бу ҳайвонлар подшо ва унинг амалдорлари учун уюштирилган овларда фойдаланилган.

Уаттар Прадешдан топилган шолчага эса филларга миниб олган ва яёв бораётган кишиларнинг овга гепардларни эргаштириб бораётганларининг тасвири туширилган⁵.

Този итлар ва гепардлар иштирокида жайрон, буғи ва қулонларни ов қилиш ифода этилган манзаралар Ўрта Осиёнинг ўрта аср миниатюраларида ҳам учрайди.

Абдурахмон Жомийнинг «Олтин занжир» номли асаридаги миниатюраларнинг бирида ов манзараси ифода этилиб, тасвирнинг марказий қисмида холдор ҳайвоннинг жайронга човут солаётгани кўрсатилган. Бу, қўлга ўргатилган ов арслони — гепард бўлиши мумкин⁶. Гепард билан ов қилиш қуйидагича баён қилинади.

Қўлга ўргатилган ов арслони — гепард билан овга чиқишдан олдин, унинг бошига кўзларини беркитиб турадиган махсус сирма қопчиқ кийдирилиб, бўйин тасмасига арқон боғланадида, ҳўкиз қўшилган аравага ўтказилиб, антилоплар ўтлаб юрадиган жойга олиб борилади. Антилоплар ҳар куни кўриб юрадиган оддий қишлоқ аравасидан ҳадиксирамайдилар. Арава антилопларга яқинлашгач гепарднинг бошидаги филоф олиниб, уни бўшатиб юборилади. Антилопларни кўрган

² М. П. Грязнов. Связи кочевников Южной Сибири и Средней Азии с Ближним Востоком в I тыс. до н. э., В кн. «Материалы Второго совещания археологов и этнографов Средней Азии», М.—Л., Изд-во АН СССР, 1959, стр. 65.

³ Марко Поло. Путешествие, Л., 1940, стр. 100—101.

⁴ Э. П. Джи. Дикие животные Индии, М., Изд-во «Прогресс», 1968, стр. 48.

⁵ Н. Р. Гусева. Орнаментальные ткани в Индии, «Советская этнография», 1956, № 4, стр. 97.

⁶ Всеобщая история искусств, М., Изд-во «Искусство», т. II, 1961, стр. 120—121.

гепард, орадаги масофага қараб уларни қувиб кетади ёки ер бағирлаб писиб бориб, орадаги масофа яқин қолганда ҳайвонларга ташланади. Гепард бақувват панжалари билан антилоп оёғига уриб, уни йиқитади ва йиқилган ҳайвонни ҳиқилдоғига чанг солади ҳамда овчилар келгунча ушлаб туради. Овчилар антилопни сўйиб, унинг қонидан бир идишга олиб гепардга берадилар. Гепард қонни ичиб бўлгач, унинг бошига ғилофни қайта кийдириб қўядилар. Яхши ўргатилган ов арслони — гепард бир тонгнинг ўзида камида тўрт антилопни овлай олади⁷.

Сармишсой қояларида ибтидоий буқалар, бизонлар ва уларни ов қилиш билан боғлиқ бўлган манзараларнинг бўлиши қадимда Қоратоғ ва унинг атрофларида бу ҳайвонларнинг кенг тарқалганлигидан далолат беради. Ибтидоий қабиалар эса узунлиги 3 м, баландлиги 2 м ва оғирлиги 1000 кг гача бўлган бизон ва ибтидоий буқаларни ов қилганлар. Чунки, бу ҳайвон ейиш учун гўшт, кийиш учун тери, қурол учун суяк берган. Унинг улкан териси кийим-бошдан ташқари, чайла ва кулбаларнинг устини беркитиш, ерга палос сифатида солиб ўтириш учун хизмат қилган.

Этнографик материалларга назар ташласак, Америкага европаликлар бормасдан илгари у ерда бизон ва зубрлар сон-саноқсиз бўлган ва маҳаллий халқ (ҳиндилар) асосан бизонни ов қилиб кун кечирганлар. Сармишсой ва унинг атрофларида яшаган қадимий қабиаларнинг ов манбаларидан бири Бухоро буғиси бўлиб, унинг гўшти тўйимли озуқа, териси эса кийим-кечак ва хўжаликнинг зарур соҳалари учун ишлатилган. Бухоро буғиси ва ибтидоий буқаларнинг шохидан ҳам суякларидан хилма-хил ов, меҳнат қуроллари ҳамда зийнат буюмлари тайёрланган.

Худди шу ҳайвонларнинг шохлари ва суякларидан ясалган меҳнат қуроллари Сармишсой яқинидаги Учтут неолит (янги тош даври) шахтасидан⁸, Сурхондарё областидаги жез даврига мансуб Сополлитепа харобаларидан⁹ ва республикамизнинг бошқа жойларидан топилган.

С. А. Семенов суяк, шох ва тишлардан ишланган қуролларга баҳо бериб, суяк, шох ва тиш шундай қимматли буюмлар қаторига кирадики, уларсиз тош асрини тасаввур қилиш қийин¹⁰,— деб ёзиши тасодифий ҳодиса эмас албатта. Шунинг учундирки, Сармишсой қояларида тур, бизон ва Бухоро буғиларининг тасвирлари ҳамда уларни ов қилиниши акс эттирилган манзаралар кўпчиликни ташкил қилади.

⁷ Д. Н. Кашкарев. Животные Туркестана, Ташкент, 1931, стр. 33.

⁸ Т. Мирсаатов. Древние шахты Учтута, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1973, стр. 65—66, табл. 6.

⁹ А. А. Аскарров. Сапаллитепа, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1973, стр. 131—132, ИМКУ, № 11, 1974.

¹⁰ С. А. Семенов. Развитие техники в каменном веке, Л., Изд-во «Наука», 1968, стр. 128—132.

Сармишсой қояларида тасвирланган шерлар югуриб кетаётган, қулон ёки ёввойи эшакларни қуваётган ва тур ёки бизон билан тўқнашиш арафасида турган ҳолда ифода этилган (14-расм).

Шерларнинг тасвири ва уларни ов қилиш билан боғлиқ бўлган манзаралар Ўрта Осиё, Қавказ ва Яқин Шарқ мамлакатларининг ўрта асрга мансуб миниатюраларида ҳам тез-тез учраб туради¹¹. Лекин, баъзи олимларнинг фикрича шер (арслон) Ўрта Осиёда, шу жумладан Ўзбекистон территориясида ҳеч қачон бўлмаган¹². Бироқ, Сармишсой қояларидаги ва Ўрта Осиёнинг ўрта аср миниатюраларидаги шерларнинг тасвири ҳамда халқимиз томонидан яратилган эртак ва дostonларда «хайвонлар подшоҳи» бўлмиш арслонлар номини қайта-қайта тилга олиниши бу хайвоннинг қадим замонларда Ўрта Осиёда, хусусан Ўзбекистонда ҳам яшаган, деган фикрни айтишга имкон беради.

Шернинг тасвирлари Сармишсойнинг *эр авв* III—II минг йилликка оид расмлари орасида учраб, илк кўчманчилик даври учун хос бўлган расмлар орасида эса йўқ. Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар, яъни экин ерларининг кенгайбориши, чорвачиликнинг тобора ривожланиб, кўчманчиликка ўтиши, кўчманчи чорвадор қабилалар томонидан тоғ, тоғ олди ва саҳролардаги яйловларнинг ўзлаштирилиши, айни вақтда шерларнинг одамлар хўжалигига етказган зарари туфайли уларни кўплаб ов қилиниши ва ўлдирилиши бу хайвон зотининг камайиб, сўнг эса бутунлай қирилиб ёки бошқа жойларга сиқиб чиқарилишига олиб келди.

Диққат билан эътибор берилса, тур, бизон ва бошқа йиртқич хайвонларга ўқ узаётган мерганларнинг аксарияти мураккаб ёй билан қуролланганини кўриш мумкин. Бу эса *эр авв* III—II минг йилликларда Ўзбекистонда, хусусан Қоратоғда яшаган қадимги аҳоли ва қабилалар орасида мураккаб ёй кенг тарқалганлигини кўрсатувчи далиллардан бири ҳисобланади.

Эр авв III минг йилликда Жанубий Сибирда¹³ ва Яқин Шарқда¹⁴ мураккаб ёйнинг мавжудлигини ҳисобга олинса, Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистоннинг қадимий қабилалари орасида мураккаб ёйнинг қўлланганлигига таажжубланмаса ҳам бўлади. Чунки, Ўрта Осиё ҳам қадимийликда мазкур жойлар билан беллаша олади.

Сармишсой дарасидаги тасвирларнинг энг қадимий қатлами орасида мураккаб ёйнинг мавжудлиги Ўрта Осиёда бу қуролнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихини *эр авв* III минг йилликка олиб бо-

¹¹ А. Ю. Казиев. Миниатюры рукописи «Хамсэ» Низами, Баку, 1964, стр. 67—70, рис. 5, 8.

¹² Т. З. Зоҳидов. Зоология энциклопедияси, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1960, 104-бет.

¹³ А. П. Окладников. Неолит и бронзовый век Прибайкалья, МИА СССР, т. 18, М.—Л., 1950, стр. 219—229.

¹⁴ В. М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток, стр. 213, рис. 35.

риб тақайди. Бу машҳур қурол Урта Осиёнинг ўзида мустақил кашф қилинганми ёки қўшни қабилалардан ўтганми, ҳозирча масала очиқ қолади. Лекин, бундан қатъи назар, мураккаб ёйнинг кашф қилиниши ибтидоий кишилар ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган.

Мавжуд этнографик маълумотлар шоҳидлик беришича, қўлда отилган найза 30—40, найза откич ёрдами билан отилганда эса 70—80 метр масофагача бориб тушади. Оддий ёйдан отилган ўқнинг зарб кучи 80—100 метрни ташкил қилса, Америка ҳиндиларининг оғир камонидан отилган ўқ 450 метр масофага борган. Моҳир ва чаптаст мерганлар ёйдан минутига 20 мартагача ўқ узиб, мўлжалга тегиза оладилар. Ибтидоий одамлар ўқ-ёй туфайли гурзи, найза ва бошқа қуролларга нисбатан тез ҳам узоққа отиш имкониятига эга бўлдилар, бинобарин бу қуролнинг зарб кучи ҳам бошқа қуролларникидан устундир.

Аляска эскимослари унча узоқ бўлмаган масофада турган буғуни отганларида, камон ўқи буғуни тешиб ўтган. Шимолий Американинг апач қабиласидан бўлган жангчининг камонидан отилган ўқ 300 қадмча нарида турган киши баданини тешиб ўтган.

Конпистлар даврида Марказий Америкада испан суворисига қарата отилган камон ўқи чавандозни тешиб ўтиб, отга санчилиб қолган¹⁵. Шундай экан, мураккаб ёй билан тур, бизон, шер, йўлбарс, тўнғиз каби йирик ҳайвонларни овлашнинг имкони бўлган.

Шундай қилиб, *эр авв* III—II минг йилликларда яшаган қадимги қоратоғликларнинг асосий ов ва жанговор қуролларидан бири содда ва мураккаб ёй бўлган.

Қадимий қоратоғликлар турмушида инсонга илк бор ўрганган ҳайвон — итнинг аҳамияти жуда катта эди. Кўпгина археологларнинг фикрича итни қўлга ўргатиш қадимги тош асрига бориб тақалади. Ит ибтидоий кишиларнинг энг яқин йўлдоши бўлиб, у турар жойларни қўриқлаган, одамларни хилма-хил хавф-хатардан огоҳлантирган ҳамда ваҳший ҳайвонлардан ҳимоя қилган. Чорва молларини йиртқич ҳайвонлардан сақлаган. Асосан эса, итлар овчиларнинг энг яқин ёрдамчиси ва ҳимоячиси вазифасини бажарган. Ит билан боғлиқ бўлган воқеалар Сармишсой қояларидаги хилма-хил манзараларда ўз ифодасини топганки (2, 3, 6, 14, 22, 24-расмлар), булар итларнинг қоратоғлик овчилар ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатувчи далиллардан бири ҳисобланади.

Қоялардаги тасвирлар ва хилма-хил манзаралар шундан далолат бермоқдаки, қадимий овчилар мерганликда моҳир бўлганлар. Улар ёввойи буқаларни, бизонларни, тўнғизларни ва йиртқич ҳайвонларни овлар эканлар, ўқларини хато кетказмай, ҳайвонларнинг энг нозик

¹⁵ М. О. Косвен. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар, Тошкент, ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1960, 55-бет.

жойларига урганлар. Бу эса ҳар бир овчидан ботирликни, эпчилликни, зийракликни аини вақтда у ёки бу ҳайвоннинг хулқи-атвори, ҳолати ва ҳаракатини билишни талаб қилган. Хуллас, Сармишсой қояларида йиртқич ҳайвонларни ов қилиниши ифода этилган манзараларнинг кўплиги *эр авв* III—II минг йилликларда Қоратоғ ораларида ва унга туташ жойларда яшаган қадимги қабилалар ҳаётида овчилик катта ўрин эгаллаганлигини кўрсатади.

Бу жойларда яшаган қабилаларнинг иқтисодий ҳаётида овчилик билан бир қаторда чорвачилик ҳам муҳим аҳамият касб этган бўлиши керак. Бинобарин, Сармишсойнинг қоя тошларидаги қадимий расмлар орасида қўлга ўргатилган йирик шохли қорамолларнинг тасвирлари ҳам учрайди. Масалан, сойнинг чап қирғоғидаги силлиқ сиртли тошда ўндан ортиқ расм бор. Тошнинг юқори қисмида рақсга тушаётган ёки бирон диний маросимни ижро этаётган кишилар тасвири. Булардан қуйида эса қайрилма шохли сигир тасвири. Сигирнинг шохига узун арқон боғланган бўлиб, арқоннинг учидан бир киши тортиб турибди. Сигир эса тўрт оёғини ерга тираб турибди. Сигирнинг думи узун, туёқлари ўсиқ. Бу, унинг қўлга ўргатилганлигидан далолат беради. Бошқа бир қояда эса бир-бирига қарама-қарши турган йирик шохли буқа ва икки сигирнинг тасвири бор. Улар орасида бир қўли билан буқа, иккинчи қўли билан сигир шохидан ушлаб турган одам расми. Одамнинг икки ҳайвон шохидан тутганлиги, уларнинг одамга нисбатан итоаткорлик билан хотиржам туриши, уларни йирик шохли хонаки қорамол эканлигидан далолат беради (24-расм).

Сармишсой қояларида, шунингдек Қоратоғнинг бошқа жойларида ҳам қўлга ўргатилган йирик шохли қорамоллар тасвири ва чорвачилик билан боғлиқ бўлган баъзи манзараларнинг мавжудлиги бу ерларда яшаган қадимги қабилалар йирик шохли қорамоллар боқиб, чорвачилик билан ҳам шуғулланганлар, деган фикрни айтишга имкон беради.

Эр авв III—II минг йилликларда Ўрта Осиё, Яқин Шарқ, Қозоғистон ва уларга туташ бўлган жойларда яшаган қадимги кишиларнинг иқтисодий ҳаётида чорвачилик, хусусан йирик қорамол боқиш ва уни кўпайтириш одамларни гўшт ҳам сут билан таъминлабгина қолмасдан, шу билан бирга деҳқончилик хўжалигини интенсиф ривожланишига ҳам ёрдам берди.

Маълумки, *эр авв* III—II минг йилликларда ҳозирги мавжуд уй ҳайвонларининг ҳаммаси қўлга ўргатилган ва хонакилаштириб бўлинган эди. Лекин, Сармишсойнинг бу даврга оид расмлари орасида от, туя, қўй, эчки каби ҳайвонларнинг тасвири учрамайди. Буни қандай тушуниш керак?

Юқорида эслатиб ўтганимиздек, Сармишсойнинг қадимий суратлари орасида арслон, йўлбарс, қоплон, гепард ва бошқа йиртқич ҳайвонларнинг тасвирлари мавжуд экан, шубҳасиз бу ҳайвонлар қадимда

Қоратоғ ва унинг атрофларида яшаган. Шу туфайли ҳам ёввойи ҳайвонларга бой бўлган бу жойларда қорамол, қўй, эчки ва йилқи подаларини боқиш қийин эди.

Буни ҳисобга олган аجدодларимиз молларни бу жойларга камдан-кам олиб келиб, подаларни ўзлари учун қулай бўлган бошқа ўтлоқларда боққан бўлишлари мумкин. Негадир, Сармишсойнинг қадимий тасвирлари орасида қорамолларнинг суратлари камроқ учрайди, қўй, эчки, отлар ва туяларнинг расмлари эса учрамайди. Эҳтимол, бунинг ўзига хос бошқа бир сабаби бордир, аммо у ҳозирча бизга равшан эмас.

Археологик маълумотлар, ёзма манбалар ва бошқа қўшимча материалларга таяниб шуни айтиш мумкинми, *эр авв* II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг аввалидан бошлаб Урта Осиё ва Евросиёнинг бепоён даштида яшовчи қадимги қабилалар ҳаётида катта иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар содир бўлди. Бу ўзгаришларнинг негизида биринчи йirik ижтимоий меҳнат тақсимоти — чўпонлик билан шуғулланувчи қабилаларнинг бошқа варварлар жумласидан ажралиб чиқиши ётади. Лекин, биринчи йirik ижтимоий меҳнат тақсимоти ўз-ўзидан содир бўлгани йўқ, албатта.

Жамият ҳаётидаги зарурий ва қонуний ўзгаришлар — чорва моллари туёғининг орта бориши, деҳқончилик маданиятининг ривожланиши воҳаларда экин ерларининг нисбатан кенгайориши муносабати билан, бир ернинг ўзида ҳам деҳқончилик қилиш, ҳам кўп сонли чорва молларини боқиш мақсадга мувофиқ бўлмай қолди. Хўжаликнинг ҳар икки тармоғи бир-бирларининг ривожланишига тўсқинлик қила бошлади. Натижада аҳолининг бир қисми асосий оммадан ажралиб чиқиб, бошқача ҳаёт кечиришга мажбур бўлди. Бу, подачилик билан кун кечирувчи кишилар гуруҳи ёки қабилалар эди. Қабилалар молларни ҳайдаб кенг яйловларга чиқар эканлар, улар олдида катта имкониятлар очилди. Кенг дашт яйловлари, серсув ва серўт тоғ даралари чорва моллари туёғининг кўпайиши, чорвачиликнинг ривожланишига олиб келди. Айрим кишилар ва қабилалар ихтиёрида кўп сонли йилқи уюрлари, туялар, сон-саноқсиз майда ва йirik шохли қорамоллар тўплана бошлади. Шундай қилиб, ярим кўчманчи ва кўчманчи чорвачилик хўжалиги вужудга келди.

Эр авв I минг йилликда республикамизда яшаган қадимги қабилалар, хусусан чорвадорларнинг ижтимоий ҳаёти ва кундалик турмушининг баъзи томонларини ўрганишда қоя тошларга ишланган тасвирлар ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Маълумки, Ўзбекистоннинг, хусусан Сармишсойнинг *эр авв* VII—I асрларга оид тасвирларининг асосини одам, от, туя, ит, эчки, тоғ эчкиси, архар, йиртқичлардан — барс, қоплон, гепард, жайрон, тулки, бўри ҳамда ханжар, узун тўғри қилич, ўқ-ёйнинг содда ва мураккаб тури, ўқдон, бош кийимлар ва ноаниқ нарсаларнинг

расмлари ташкил қилади. Лекин, булар орасида ибтидоий буқалар, ёввойи отлар, йўлбарс ва шер каби ҳайвонларнинг тасвирлари ва уларни ов қилиш билан боғлиқ бўлган манзаралар учрамайди.

Саклар даврида ишланган отларнинг тасвири Қоратоғ, Нурота ва Оқтоғ ораларидаги қоя тошларда бўлибгина қолмай, Тошкент областининг Хўжакент қишлоғи яқинида, Қорақия сойининг юқори оқимида, Бошқизилсойда, Фарғона водийсининг жанубидаги Аравон, Айирмочтоғ ва Ачиксой дараларида ҳам бор.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистондан топилган қадимий тангалар, сопол идишлар, олтин, кумуш, темир, мис, тошдан ишланган зийнат ва хўжалик буюмларида ҳам моҳирлик билан ишланган отларнинг, чавандозларнинг тасвирлари жуда кўп учрайди.

Ўрта Осиёнинг қадимги қабилалари ҳаётида отларнинг муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатувчи далиллардан бири — турли даврларга хос бўлган археологик ёдгорликлардан ковлаб олинган от суяқларининг қолдиқлари ёки бутун скелетларидир. От суяқларининг қолдиқлари Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистоннинг ўзидан ҳам жуда кўп топилган¹⁶. Ўрта Осиёда етиштирилган зотли отларнинг суяк қолдиқлари, ҳар хил буюмларга ишланган уларнинг тасвирлари *эр авв* I минг йилликларга оид Олтой мазорларидан ҳам топилган¹⁷.

Шу нарса диққатга сазоворки, бу даврга оид мазорлардан от анжомлари — юган, жилов, нўхта, сувлиқ, тўқим, қуюшқон, кўкрак тасмаси ва бошқа от анжомлари топилган.

Ўрта Осиё отларининг тасвири ахмонийларнинг Персеполдаги Қсеркёс қасрини безовчи қабартма суратлар орасида ҳам учрайди. Унда Ўрта осиелик сакларнинг ахмонийларга олтин пул ва зотли отлар тортиқ қилиб бораётгани акс эттирилган¹⁸. Келтирилган далилларга таяниб, шуни айтиш мумкинки, Ўрта Осиёнинг қадимги қабилалари *эр авв* III минг йилликнинг охири ва II минг йилликнинг бошларидаёқ қўлга ўргатилган отни минганлар. Улардан хўжаликнинг турли соҳаларида фойдаланганлар. Лекин, чорвачиликнинг энг муҳим тармоғи бўлган йилқичилик *эр авв* II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг биринчи ярмидан бошлаб ривожлана бошлаган бўлиши керак. Йилномаларда Ўрта Осиёнинг қадимий Довон (Фарғона), Шош, Сўғдиёна, Бактрия, Хоразм, Парфия, Марғиёна ва унга туташ жойларда зотли отлар, арғумоқлар етиштирилганлиги ҳақида хабарлар бор. Бу

¹⁶ В. И. Цалкин. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии, М., Изд-во «Наука», 1966, стр. 132—138, табл. 40—41, приложение IV—V; Б. Х. Батыров. Костные остатки животных из слоев кушанской эпохи, В сб. «Древняя Бактрия», М., Изд-во «Наука», стр. 92—94.

¹⁷ В. О. Витт. Лошадь древнего Востока, М., Изд-во Всесоюзной академии сельскохозяйственных наук им. В. И. Ленина, 1937, стр. 15—23; Он же. Лошади Пазырыкских курганов, «Советская археология», 1952, вып. XVI, стр. 185.

¹⁸ М. И. Артамонов. Сокровища саков, стр. 9, рис. 3.

отлар шу ернинг ўзида ҳам, Ўрта Осиёдан ташқарида ҳам шуҳрат топган эди.

Эзма манбалар ва тарихий ҳужжатларнинг хабар беришича, эр авв: IX—VIII асрлардаёқ Оссурия подшоҳлари Ўрта Осиёдан кўп сонли йилқи уюрларини олиб кетганлар¹⁹, чунки милоддан аввалги VIII асрда Ўрта Осиёда яшаган сак, бактрия ва бошқа қабилаларнинг Оссурия билан алоқада бўлганликлари, Ўрта Осиёнинг баъзи областлари эса: Оссурия давлати составига кирганлиги ҳақидаги хабарлар бор²⁰.

Ксенофонтнинг хабар беришича, Эрон подшоси Кир даврида (эр авв VI аср) сак қабилалари иззат-икром қилинар эдилар. Вавилон шаҳрида Кир томонидан уюштирилган чавандозларнинг пойгаларида сак ўзининг фавқулодда чопқир оти туфайли ҳамма чавандозларни ортда қолдириб, ғолиб чиқади²¹. Ктесийнинг ҳикоя қилишича, сак подшоси Ажарг Кирга асир тушгач, унинг хотини Спаретра кўп қисми хотинлардан ташкил топган 20000 дан ортиқ отлиқ жангчини тўплаб Кирни тор-мор келтирган ва эрнини асирликдан озод қилган²².

Эр авв V—IV асрларда Ўрта Осиё халқлари эрон ахмонийларига тобе бўлган вақтларида фақат Бактриянинг ўзи ҳар йили уларга 30000 бош йилқи билан солиқ тўлаганликлари маълум²³.

Искандар Зулқарнай Доро қўшинларини енгиб, унинг устидан ғалаба қозонгач, шу ерда боқилаётган 50 мингдан ортиқ бияни қўлга киритишга муваффақ бўлган²⁴.

Қадимги муаллифлардан бири Оппиан ўзининг «Кинегетикона» номли асарида нисо ва паря отларини таърифлаб, қуйидагиларни ёзган: «Нисо отлари гўзалликда ва кўркамликда бошқа ҳамма отлардан устун туради. Қудратли шоҳларга лойиқ бўлган бу гўзал отлар суворий чавандоз остида енгил қадам ташлаб, жиловга енгил бўйсундилар. Улар дўнг пешона, бошларини баланд тутиб юрадилар. Олтин ёллари эса ҳавода ажойиб товланади».

Оппиан парфиён отлари ҳақида эса шундай деб ёзади: «Ажойиб товланувчи бу очиқ рангли асл тулпорлар жанговар бўлиб, ҳар қандай хавф-хатар ва даҳшатдан қайтмайдилар»²⁵.

¹⁹ В. И. Авдиев. Қадимги Шарқ тарихи, Тошкент, «Ўқувпеднашр», 1956, 593-бет.

²⁰ Ўзбекистон ССР тарихи, I том, 71-бет.

²¹ В. В. Григорьев. О скифском народе саках, Спб., 1871, стр. 24; Ўзбекистон ССР тарихи, I том, 73-бет.

²² Очерки истории СССР, М., Изд-во АН СССР, 1956, стр. 253; Ўзбекистон ССР тарихи, I том, 72-бет.

²³ С. Н. Боголюбинский. Происхождение и преобразование домашних животных, М., Изд-во «Советская наука», 1959, стр. 161.

²⁴ И. Г. Дрейзер. История эллинизма, т. I, кн. 4, гл. 3, 1890, стр. 383.

²⁵ О. В. Витт. Лошади Пазырыкских курганов, «Советская археология», 1952, № 16, стр. 199—200.

Искандар Урта Осиёга бостириб кириб, дастлаб унинг жанубидаги ўлкаларни босиб ола бошлади. Грек қўшинларини Хоразмга келишини истаган Хоразм шоҳи Фаразман 1500 дан иборат отлик аскар билан Искандар ҳузурига келади ва у билан иттифоқ тузишга муваффақ бўлади²⁶.

Шундай қилиб, Урта Осиёнинг қадимги халқлари ўз йилқилари ва ажойиб тулпор отлари билан шуҳрат қозонган эдилар. Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, Геродод замонасида йилқичилик фақат Нисо даштларидагина эмас, балки Урта Осиёнинг ахмонийлар эронига тобе ва тобе бўлмаган шарқий ва шимолий чеккаларида ҳам шуҳрат топган эди²⁷. Бунда қадимги Шош, Довон ва унга туташ бўлган жойлардаги йилқичилик кўзда тутилади.

Сайёҳлар ва йилномачиларнинг хабар беришича, қадимги фарғоналиклар ва унга туташ жойларнинг аҳолиси чорвачиликнинг муҳим тармоғи бўлган йилқичилик билан ҳам шуғулланганлар. Улар ўзларининг машҳур зотли отлари билан фахрланганлар.

Фарғонада (Довон) зотли арғумоқлар кўп. Довонликлар отлар учун махсус ўсимлик — беда экадилар. Довонликлар узумдан қилинган шаробни қандай севиб ичсалар, уларнинг отлари бедани шундай севиб ейдилар²⁸. Довон аҳолиси 60000 оиладан иборат, аскарлари эса ўқ-ёй ва найзалар билан қуролланиб от устида туриб ўқ-ёй отишга моҳир²⁹.

Қадимда қўй, айниқса отларнинг баҳоси шунчалик юқори бўлганки, йилномачиларнинг ёзишича, ўлимга маҳкум қилинган кишилар от ва қўй бериш ҳисобига авф этилиши мумкин³⁰.

Қадимги Довон, Сўғд, Бактрия, Марғиёна, Хоразм, Парфия ва бошқа жойларда йилқичиликни кенг тарқалганлигини ва отларнинг қадимги Урта Осиё халқлари ҳаётида муҳим аҳамият касб этганлигини кўрсатувчи далиллардан бири зардуштийларнинг «Овесто» китобида келтирилган маълумотлардир.

Маълумки, *асп (от)* сўзи Виштасп, Авурватасп каби қўпгина «Овесто» қаҳрамонлари исмининг ажралмас қиёмини ташкил қилади³¹.

Асп (от) сўзи Урта Осиё ва Эрондаги қадимий жой ва шахсий исмларнинг энг сеvimли қўшимчаларидан бири ҳисобланади. Қадимий Бактриядаги Зареасп (олтин отли), кўҳна Хоразмдаги Хазорасп (минг

²⁶ Ўзбекистон ССР тарихи, I том, 103-бет.

²⁷ О. В. Витт. Лошади Пазырьских курганов..., стр. 200.

²⁸ Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, М.—Л., т. II, 1950, стр. 113.

²⁹ Ўзбекистон ССР тарихи, I том, 139-бет.

³⁰ Н. Я. Бичурин. Уша китоб, 144-бет.

³¹ Ўзбекистон ССР тарихи, I том, 121—122-бетлар; А. Фирдавсий. Шоҳнома, I китоб, Тошкент, Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975, 715, 728-бетлар.

чотли) каби воҳа ва шаҳар номларида *асп* сўзининг учраши диққатга сазовордир.

Қадимги Бактриядаги дарёлардан бири ҳам Зареасп деб аталган³².

Ўрта Осиё халқлари томонидан яратилган қадимий дostonлар, эр-таклар, латифалар ва афсоналарнинг кўпчилигида эр йигитларнинг доимий йўлдоши бўлган ажойиб арғумоқлар, учқур тулпорлар ва уюр-уюр йилқиларнинг мароқ билан мадҳ қилиниши ҳам, илк даврдан бошлаб отларнинг қадимий қабилалар ва давлатларнинг ҳарбий, иқтисодий, маданий, ижтимоий ва сиёсий ҳаётида муҳим аҳамият касб этганлигини кўрсатади.

Топилган археологик материаллар — отларнинг сополдан, жездан, темирдан, тилладан, кумушдан, тошдан ва бошқа буюмлардан ишланган ҳайкалчалари, бадий хўжалик буюмларига ишланган тасвирлари, *эр авв* III—I асрларга оид мазорлар, шаҳар, қишлоқ харобаларидан топилган суяк қолдиқлари ёзма манбалар ва халқ оғзаки ижодидан келтирилган далилларга таяниб, Ўрта Осиёда отларни қўлга ўргатиб хонакилаштириш, улардан хўжаликда фойдаланиш *эр авв* III—II минг йилликларга бориб тақалади дейиш мумкин. Лекин, йилқичиликнинг вужудга келиш даврини *эр авв* II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг бошларига тааллуқли деб қараш лозим. Шунинг учун бўлса керакки, Сармишсойнинг *эр авв* I минг йилликка оид тасвирлари орасида миниладиган салт отларнинг ва отлиқ чавандозларнинг тасвири кўп учрайди.

Ўрта Осиёдан ташқарида, *эр авв* IV—III минг йилликда Шарқий Европа³³ ва Жанубий Уралда³⁴ яшаган қабилалар ҳам хонаки отларни билганлар. К. Ф. Смирновнинг фикрича, Волгабўйи ва Қозогистон қабилалари орасида отлардан миниб юриладиган ҳайвон сифатида фойдаланиш *эр авв* II минг йилликнинг биринчи ярмида вужудга келди³⁵. Кавказ қабилалари орасида ҳам йилқичилик ва отлардан кенг фойдаланиш жез даврига тўғри келади³⁶.

Кавказда зотли отларнинг етиштирилиши йилқичиликнинг шаклланиши ва ривожланишида қадимий Ўрта Осиё, хусусан, Туркменистоннинг таъсири айниқса кучли бўлган³⁷. Чунки, Сирдарё билан Амударё оралиғи ва унга туташ бўлган жойлар отларни хонакилаштиришнинг энг қадимий ўчоқларидан бири бўлган³⁸.

³² С. П. Толстов. Древний Хорезм, стр. 303.

³³ В. И. Цалкин. Древнейшие домашние животные Восточной Европы, М., 1970, стр. 198.

³⁴ Г. И. Матюшин. У колыбели истории, М., 1972, стр. 229.

³⁵ К. Ф. Смирнов. Вооружение саврамагов, стр. 46.

³⁶ Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, 1957, стр. 100.

³⁷ Т. А. Бунятов. Земледелие и скотоводство..., стр. 98.

³⁸ Д. Н. Анучин. К вопросу о диких лошадях и об их приручении в России, СПб., 1896, стр. 46.

Шундай қилиб, Урта Осиёнинг қулай географик шароити жуда қадим замондан бошлаб чорвачиликнинг ҳамма тармоқларини, шу жумладан йилқичиликнинг ривожланишини таъминлади.

Шундай экан, Сармишсой қояларидаги расмлар орасида от тасвирларининг кўп бўлиши тасодифий ҳодиса эмас. Юқорида айтганимиздек, от миниб юриладиган ҳайвон сифатида Сармишсой қояларида ҳам ўз ифодасини топган. Қоялардан бирида қўй, эчки ва йилқиларни ҳайдаб кетаётган икки отлиқ чавандознинг тасвирлари моҳирлик билан ишланган. Чавандозларнинг бири кичикроқ, иккинчиси эса катта, келишган арғумоқ минган, отларнинг ёли қирқилган. Чавандозларнинг бирининг бошида қадимги сақлар киядиган тепаси чўққи учли бош кийим ёки дубулға. Чавандозлар юган урилган от жиловидан тортиб бормоқдалар. Чавандозларнинг оёқлари от қорнидан пастга осилиб турибди, яъни отлар узангисиз. Узанги от анжомларининг ажралмас қисми бўлиб, отга миниш, унда мустаҳкам ўтириш, жанг қилиш ва отдан тушишда чавандоз ва жангчига қулайлик туғдиради. Лекин, узанги, от анжомлари — юган, жилов, қуюшқон, тўқим ва кўкрак тасмаларига нисбатан бирмунча кейинроқ вужудга келган бўлса керак. *Эр авв* II минг йилликнинг охири ва I минг йилликда яратилган моддий-маданий ёдгорликларда ифода этилган чавандозларнинг тасвирларига қараб ҳукм чиқарилса, қадимги сақлар, массагетлар, бактриялар, парпийлар, мидияликлар, осурияликлар, лидияликлар, эронийлар, Урта ва Яқин Шарқ мамлакатларида яшаган қабилалар узангидан фойдаланмаганлар, тўғрироғи ҳали улар узангини билмас эдилар деган фикрга келиш мумкин³⁹. Урта Осиёдан шимолий ғарб, шимолий шарқ ва шарқ томонда яшаган қадимги қабилаларда ҳам худди шундай манзарани кўрамиз.

Буюк Евросиё, Жанубий Сибирь, Марказий ва Шарқий Осиёдаги *эр авв* I минг йилликка оид моддий-маданий ёдгорликларда — Салоха мазоридан топилган тароқдаги икки жангчи билан олишайтган чавандоз отида ҳам, Петр I нинг Сибирь коллекциялари орасидан топилган бандакларга ишланган, жангдан қайтиб келаётган суворийлар отида ҳам, тўнғизни қувиб бораётиб, унга ўқ узаётган овчи отида ҳам, камондан ўқ отаётган чавандоз отида ҳам, Кўлоба мазоридан чиққан суяк парчасидаги, ўз эгасини судраб кетаётган отда ҳам узангининг тасвири кўрсатилган эмас. Позориқ 5 мазоридан чиққан гиламга ишланган

³⁹ В. О. Витт. Лошади Пазырыкских курганов, стр. 166, 200, рис. 4, 19, 22; И. М. Дьяконов. История Мидии, стр. 146—320, рис. 26, 27, 36, 55, 57; С. И. Руденко. Искусство Алтая и Передней Азии, рис. 17, табл. I, рис. 1; табл. III, рис. 4; С. П. Толстов. Древний Хорезм, табл. 85, 86, 87, рис. 85—87; Он же. По древним дельтам Окса и Яксарта, стр. 124—125, рис. 65; К. В. Тревер. Памятники Греко-Бактрийского искусства, рис. 22, 23, 24, 36.

чавандознинг остидаги отда жез бандакдаги кураш тушаётган икки пол-
вон отида ҳам узанги кўринмайди.

Эр авв VI аср топилмаси бўлиб ҳисобланган вазада от чоптириб
бораётган киммерий чавандозларининг тасвири бор. Чавандозлар ёни-
да уларнинг итлари ҳам чолиб бормоқда. Чавандозлар орқа томонга
ўгирилиб камондан ўқ узмоқда, уларнинг оёғи от қорнидан пастга оси-
либ турибди. Бундан кўринадики, киммерийлар ҳам отларни эгарсиз
ва узангисиз минганлар.

Келтирилган далилларга асосланиб айтиш мумкинки, *эр авв I* минг
йилликда яшаган Урта Осиё, Улуғ Евросиё дашти, Жанубий Сибирь
ва Яқин Шарқдаги қадимги қабилаларда узанги ишлатилмаган. Мута-
хассисларнинг фикрича, узанги I—IV асрларда ҳам маълум эмас эди⁴⁰.
Лекин, от анжомларининг ажралмас қисми бўлган эрамизнинг V асри-
да Жанубий Сибирнинг қадимий чорвадор қабилалари орасида пайдо
бўлиб, V—VI асрларда Қорея, Хитойдан Венгриягача бўлган улкан тер-
риторияда кенг тарқалади⁴¹. Узанги Урта Осиёга Олтой турклари билан
бирга кириб келган бўлса ҳам ажаб эмас. Шундай экан, Сармишсой
қояларидаги чавандозлар минган отларининг узангисиз ифодаланганига
шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Чунки, *эр авв I* минг йилликда Урта Осиё-
нинг бошқа жойларидаги каби Қоратоғ ва унинг атрофларида яшаган
қадимги қабилаларга ҳам узанги маълум бўлмаган.

Шундай қилиб, Урта Осиёда чорвачиликнинг энг муҳим тармоқ-
ларидан бири ҳисобланган йилқичилик *эр авв II* минг йилликнинг охи-
ри ва I минг йилликнинг бошларида вужудга келди ва ривожланди де-
сак, тарихий ҳақиқатга тўғри келади.

Дастлабки меҳнат тақсимооти — чўпонлик билан шуғулланувчи қа-
билаларнинг бошқа варварлар жумласидан ажралиб чиқиши, чорва
моллари туёғининг ортиши муносабати билан кенг дашт, тоғ олди ва
тоғ яйловларининг ўзлаштирила бориши, илк қулдорлик давлатлари-
нинг вужудга келиши, улар орасидаги сиёсий, иқтисодий, маданий ало-
қалар ва талончилик, босқинчилик урушлари отга бўлган талабни оши-
риб юборди. Буларнинг барчаси йилқичиликнинг ривожланишини та-
қозо этар эди.

Туялар ҳам қадимдан уй ҳайвони ҳисобланади ва қадимий халқ-
лар ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Бу ҳайвоннинг ёввойи тури жуда қа-
дим замондан бошлаб Марказий Осиё, Қозоғистон ва Урта Осиёнинг
дашт ва саҳроларида яшаган. Туяларнинг бир ўрқачли (диамедор) ва
икки ўрқачли (бактриана) тури маълум. Баъзи олимларнинг фикрича,

⁴⁰ С. И. Руденко. Культура населения Центрального Алтая в скифское время, стр. 171—300, рис. 107, 112—114, 121, 152, 153; М. И. Артамонов. Сокровища са-
ков, стр. 60—143, рис. 76, 78, 81, 184, 185, 189, 190, 191; И. М. Дьяконов. История
Мидии, стр. 233—235, рис. 40, 41.

⁴¹ С. И. Вайнштейн. Историческая этнография тувинцев, М., 1972, стр. 130.

Марказий Осиёда икки ўрқачли туя хонакилаштирилган⁴². Унинг ёввойи тури ҳозир ҳам шу ерларда яшайди.

Жанубий Туркменистондаги Олтинтепанинг илк жез даврига оид қатламидан олд томонига туя боши ишланган тўрт ғилдиракли аравача моделининг топилмиши⁴³ ҳамда Сурхондарёнинг Сополлитепа харобаларини қовлаш вақтида ҳар хил ҳайвон суяқларининг қолдиқлари орасида хонаки туя суягининг учраши⁴⁴ фикримизнинг далилидир.

Туяларнинг суяқ қолдиқлари *эр авв* I минг йилликка оид археологик ёдгорликларда айниқса кўп учрайди. Чунончи, уларнинг суяқлари Қовунчитепадан⁴⁵, Енбошқалъадан, Қўйқирилган қалъадан, Кўзалиқирдан, Кўҳна Ургенчдан ҳамда Хоразм ва Қорақалпоғистоннинг бошқа жойларидан кўплаб топилган⁴⁶. Туянинг суяқ қолдиқлари Жанубий Ўзбекистонда⁴⁷ — Фарғона воҳасидаги *эр авв* I минг йиллик ва эрамизнинг I минг йиллигига оид қатор археологик ёдгорликлардан ҳам чиққан.

Бу ҳайвоннинг суяқ қолдиқлари Ўрта Осиёнинг кўп жойларида, Қозоғистон, Жанубий Сибирь, Мўғулистон, Евросиё дашти, Кавказ ва Яқин Шарқ мамлакатларида ҳам кўп учрайди⁴⁸. *Эр авв* I минг йилликда яшаган қабилалар турмушида ва илк қўлдорлик жамиятида туяларнинг аҳамияти чексиз эди. Чунки, туялар 350—400 кг юкни кўтариб, иссиқ-совуққа, очлик ва сувсизликка чидаб узоқ масофага юра олар, бу жиҳатдан унга тенг келадиган ҳайвон йўқ эди. Шунинг учун бўлса керак, Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Марказий Осиёнинг *эр авв* I минг йилликда яратилган қоя тош тасвирлари орасида туяларнинг расми ҳам салмоқли ўринлардан бирини ташкил қилади. Туяларнинг тасвири кўпроқ саҳро ва дашт билан туташган тоғлик, тоғ олди районларида кўпроқ учраб, баланд тоғлик жойларда камдан-кам учрайди.

⁴² Он же. Некоторые вопросы истории древнетюркской культуры. «Советская этнография», № 3, 1966, стр. 62—69; Он же. Историческая этнография тувинцев, М., 1972, стр. 129—132.

⁴³ В. М. Массон. Расцвет и упадок культуры земледельцев юго-запада. В сб. «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», стр. 164, рис. 38 (1).

⁴⁴ Б. Х. Батыров. Фауна поселения Сапаллитепа, ИМКУ, 1974, вып. II, стр. 135—138.

⁴⁵ В. И. Громова. Материалы к изучению древнейших домашних животных в Средней Азии, Изв. УзФАН ССР, 1940, стр. 41.

⁴⁶ В. И. Цалкин. Фауна античного и раннесредневекового Хорезма. Археол. и этног. работы Хорезмской экспедиции 1945—1948 г., М., 1952, стр. 234; В. И. Цалкин. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии, стр. 141—142, табл. I, II, III, IV, V, VI.

⁴⁷ Б. Х. Батыров. Костные остатки животных из слоев Кушанской эпохи на юге Узбекистана, в сб. «Древняя Бактрия», стр. 92—94.

⁴⁸ О. А. Кривцова-Гракова. Алексеевские поселения и могильник, Тр. ГИМ, М., 1948, стр. 120; А. Х. Маргулан и др. Древняя культура Центрального Казахстана, стр. 163—176.

Уларни Жанубий Сибирнинг Байкал бўйларида, Тувада, Мўғулистонда, Олтой тоғлари орасидаги дараларда, Иртиш дарёсининг юқори оқимларида, Чу-Или дарёсининг воҳаларида, Тўрғайда, Улуғ тоғда, Тамғали, Кетмон дараларида, Қозоғистон Қоратоғида ва Қашқабулоқда учратиш мумкин. Қизилқум ораларидаги Букантоғ, Томдитоғ, Овминзатоғ ва Султон-Увайс тоғи ораларидаги дара тошларида жуда ҳам кўп туя тасвирлари бор. Булар орасида Сармишсой қояларига ишланган туяларнинг тасвири алоҳида ўринни ишғол қилади, чунки, фақат Сармишсойни ўзидагина илк темир даври ва ўрта асрларда ишланган туя тасвирларининг сони 50 дан ошиқдир. Булар орасида икки ўрқачли туяларнинг тасвири кўпчиликни ташкил қилади. Улар якка-якка ҳолда ҳам, карвонлар тарзида ҳам ифода этилган.

Қоратоғ, хусусан Сармишсой дарасидаги қояларда туя тасвирларининг шунчалик тўпланиши тасодифий ҳодиса эмас албатта. Биринчидан, Қоратоғ ва унинг атрофлари Қизилқум саҳроси билан туташ бўлиб, туя боқиш ва туячилик учун табиий-географик шароит мавжуд эди. Иккинчидан эса, бу жойлар Қадимий Шарқ билан кўҳна Евросиё дашти ҳамда Марказий Осиёни боғловчи қадимий карвон йўли устида ётар эди. Шундай экан, туя қадимги кўчманчи қабилаларнинг чорваси орасида асосий ўринлардан бирини эгаллаган, акс ҳолда Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистоннинг *эр авв* VII—I асрларга оид расмлари орасида туяларнинг тасвири шунчалик кўп бўлмас эди. Шу нарса ҳам диққатга сазоворки, *эр авв* I минг йилликларда яратилган моддий, маданий, хўжалик ва зийнат буюмлари орасида туянинг ҳайкалчалари ва тасвирлари ҳам учрайди. Бу жиҳатдан, Сармишсойдан унча узоқ бўлмаган Чўли-Маликдаги Ловандак мазоридан чиққан камарбанд диққатга сазовордир. Камарбандда йўлбарснинг икки ўрқачли туяга човут солиб, унинг бўйнидан тишлаб тургани акс эттирилган⁴⁹. Туя билан йўлбарснинг олишуви ифода этилган манзара Қозоғистоннинг Қорамурун II қабристонидagi I мазордан ҳам топилган⁵⁰. Туянинг ҳаққоний тарзда ишланган ҳайкалчалари қадимги саклардан қолган моддий-маданий ёдгорликлар орасида ҳам учрайди⁵¹. Демак, археологик материаллар ҳам Ўрта Осиё ва Қозоғистонда туялар боқилганлиги ва туячиликнинг ривожланганлигини инкор этмайди.

Эр авв IX асрда Оссурия шоҳи Ўрта Осиёдан минглаб туяларни олиб кетган⁵².

«Туялар тез югуришда чопқир отлардан қолишмайдилар⁵³, ҳатто

⁴⁹ О. В. Обельченко. Лявандакская пряжка, ОНУ, 8, 1968, стр. 53—56.

⁵⁰ А. Х. Маргулан и др. Древняя культура Центрального Казахстана, стр. 364, 402.

⁵¹ М. И. Артамонов. Сокровища саков, рис. 51, 57, 201, 207.

⁵² В. И. Авдиев. Қадимги Шарқ тарихи, 593-бет.

⁵³ Геродот. История, т. III, стр. 102.

узоқ масофаларга чопишда энг яхши отларни ҳам ортда қолдирадилар»⁵⁴. Баъзи маълумотларга кўра, қадимги оссурияликлар, парфиёнлар, эронийлар ва бошқалар туялардан отлар сингари жанг ҳайвони сифатида фойдаланганлар. Шопур қўшинлари ихтиёрида 25 000 туя бўлган⁵⁵.

Клавдий Элиан ўзининг «Ҳайвонлар ҳақида» номли XVII китобида каспийларнинг чорвачилиги ҳақида гапириб шундай деб ёзган эди: «Бу жойда туялар жуда кўп..., усти сифатли жун билан қопланган, туяларнинг жун ҳарир ва юмшоқ бўлиб, бу жиҳатдан милетнинг олий сифатли жунидан қолишмайди, туя жунидан тикилган куйлақларни каспийларнинг қоҳинлари, энг бадавлат ва юқори мартабали кишилари кийганлар»⁵⁶.

Одамлар туя кучидангина фойдаланиб қолмай, унинг гўшtidан овқат сифатида фойдаланишган ҳам. Туя териси у қадар юқори баҳоланмасада, ундан кўчманчилар хўжалиги учун зарур бўлган нарсалар тайёрланган. Туя ҳар куни ярим челақдан кўпроқ сут берар экан. Туя сути қуюқ, оқсил ва ёғ моддаларига бой бўлганлиги учун тўйимли озуқа ва шифобахш ичимликдир. Туя сутини қимиз (қумрон) сифатида истеъмол қиладилар.

Маълумки *эр авв* I минг йилликда тоғ олди, тоғ ва даштлик районларда яшаган қадимги қабилаларнинг асосий машғулотини кўчманчи ва ярим кўчманчиликдан иборат бўлган. Кўчманчилар асосан майда ва йирик шохли моллар боқиб, шаҳар аҳлини ва ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланган кишиларни гўшт, ёғ, тери хом ашёси, жун ва ишчи ҳайвон — ҳўкиз билан таъминлар эдилар. Қадимги чорвачиликнинг бу соҳаси ўша даврдан қолган археологик ёдгорликларда ва баъзи ёзма манбаларда ҳам ўз ифодасини топган.

Лекин, Сармишсойнинг илк темир даврида, яъни дастлабки кўчманчи чорвадорлар даврида яратилган қоя тош суратларида чорвачиликнинг энг қадимги соҳаси ҳисобланган қўйчилик, эчкичилик ва айниқса қорамолчилик билан боғлиқ бўлган манзаралар мутлақо учрамайди. Республикамиз территориясидаги мавжуд қоя тош ёдгорликларини ҳар томонлама ўрганмасдан туриб, бу саволга қатъий бир жавоб бериш қийин.

Юқорида эслатиб ўтганимиздек, Сармишсойнинг илк темир даври суратлари орасида от, туялар билан бирга тоғ эчкиси, ит, жайрон, бўри, тулки ва бошқа ҳайвонларнинг тасвирлари ҳамда уларни ов қилиш билан боғлиқ бўлган манзаралар учрайди. Лекин, булар орасида иб-

⁵⁴ Д. Н. Қашкаров. Животные Туркестана, стр. 98.

⁵⁵ Е. Е. Кузьмина. Древнейшая фигурка верблюда из Оренбургской области и проблема доместикации бактрианов, «Советская археология», 1963, № 2, стр. 42.

⁵⁶ В. В. Латышев. Известия древних писателей Скифии и Кавказа, ВДИ, № 2, 1948, стр. 226.

тидой буқалар, йўлбарс ва бошқа йиртқичларни ов қилиш билан боғлиқ бўлган манзаралар мутлақо учрамайди, аксинча от ва туяларнинг тасвирлари ҳамда йилқичилик ва туячилик билан боғлиқ бўлган манзаралар кўпчиликни ташкил қилади. *Эр авв* I минг йилликнинг охири ва эрамиз аввалидан бошлаб, қоя тош суратларини ишлаш соҳасида тушқунлик содир бўлади. Бу ҳодиса фақатгина республикамиздагина рўй бермай, Урта Осиёнинг бошқа жойларида ҳам, Қозоғистон ва Сибирда ҳам, шунингдек Совет Иттифоқининг бошқа жойларида ҳам содир бўлди.

Сармишсойнинг *эр авв* III—II ва I минг йилликларига оид расмлари орасида одам, бизон, ибтидой буқа, қулон, шер, йўлбарс, қоплон, тоғ эчкилари, тўнғиз, от, туя, жайрон, буғи, қуроллардан — ўқ-ёй, қилич, ханжар ва бошқа нарсаларнинг тасвирлари ва ёввойи ҳайвонларни ов қилиш тасвирлари, туячилик ва йилқичилик билан боғлиқ бўлган манзаралар ташкил қилади. Лекин, эрамизнинг I минг йиллигида яратилган суратларнинг асосини эчки, от, ит ва бошқа нарсаларнинг қўпол қилиб ишланган тасвирлари ташкил этади. Улар орасида овчилик билан боғлиқ бўлган манзараларни кўрмаймиз. Бу тушқунлик расмларнинг услубида ҳам кўзга ташланади. Сармишсойнинг энг қадимий ва илк темир даври суратлари соя, контур ва нақшдор-безакли услуб билан ишланган бўлса, сўнгги даврда яратилган тасвирларнинг аксарияти схематик услуб билан ишлангандир.

Қоя тош суратларидаги тушқунликни ўша даврдаги иқтисодий ҳаётда юз берган ўзгаришлар билан боғлиқ бўлган воқелик деб қарамоқ керак. Чорвачилик ва деҳқончиликнинг тобора ривожлана бориши овчиликнинг сусайишига олиб келган бўлиши мумкин. Бу жиҳатдан С. А. Семеновнинг «Жамият узил-кесил ўтроқ деҳқончилик ва чорвачиликка ўтгандан сўнггина овчилик ўз аҳамиятини йўқота бошлайди»,— деган фикри диққатга сазовордир⁵⁷.

Сармишсой қоя тошларидаги *эр авв* I, эрамизнинг I минг йилликларида яратилган тасвирларнинг асоси от, туя, тоғ эчкилари, архар, ит, жайрон, йиртқич ҳайвонлар ва бошқа нарсалар ташкил қилади, чорвачилик, қисман эса овчилик билан боғлиқ манзаралар кўзга ташланиб туради. Бундай манзаралар республикамизнинг бошқа жойларидаги қоя тош суратлари орасида ҳам кенг тарқалган. Бу расм ва манзаралар қадимда мазкур жойларда яшаган кишилар хўжалигининг асосий негизини чорвачилик ташкил қилиб, овчилик ёрдамчи аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади. Республикамизнинг турли жойларидан *эр авв* I ва эрамизнинг I минг йилликларига оид қадимий осори-атиқа буюмлар, улар орасидан чиққан уй ва ёввойи ҳайвонларнинг

⁵⁷ С. А. Семенов. Развитие техники в каменном веке, Л., 1968, стр. 300.

суяк қолдиқлари, бутун-бутун скелетлари ҳам баъзи ёзма манбалар, ҳам юқорида айтиб ўтилган фикрларнинг тўғрилигига монелик билдирмайди.

Ҳозирга қадар республикамизнинг ҳайвонот олами тарихини, асосан уларнинг суяк қолдиқларига қараб ўрганилар, археологик ёдгорликлардан топилган моддий-маданий ва безак буюмларига ишланган ҳайвон суратлари ва қоя тошдаги тасвирларга ҳам аҳамият берилар эди.

Ўрта Осиёнинг, Ўзбекистоннинг, хусусан Сармишсой қояларидаги суратларнинг ўрганила бориши муносабати билан бу соҳада янги имкониятлар очилди. Сармишсой дараси бўйлаб сайр этар экансиз, сой узра кўкка қад кўтарган азамат қояларнинг силлиқ сиртига ўз замонасининг моҳир тоштарош усталари томонидан ишланган расмларни кўрасиз. Булар ўлкамизнинг ҳайвонлари — йўлбарс, шер, қоплон (леопард, гепард), архар, тоғ эчкилари, жайрон, тўнғиз, асл буғи, қулон, бўри, тулки, зоти аллақачонлар қирилиб битган ибтидоий буқа ва бизонларнинг тасвирларидир. Юқорида зикр қилиб ўтганимиздек, Сармишсой қояларида ўз даврининг энг йирик ҳайвонларидан бўлган ибтидоий буқа ва бизонларнинг тасвирлари ва уларни ов қилиш билан боғлиқ манзаралар жуда кўп учрайди. Палеозоологлар, бу ҳайвонлар Ўрта Осиёда яшаган, лекин ибтидоий даврнинг сўнги босқичларига келиб, уларнинг сони камайиб, оқибат натижада қириб юборилган бўлса ҳам ажаб эмас, деган фикрни билдирмоқдалар⁵⁸. Бу ҳайвонлар суягининг *эр авв* I минг йилликка оид ёдгорликларидан топилган ҳайвон суяклари орасида учрамаслиги юқоридаги фикрни тасдиқлашга имкон беради⁵⁹. Демак, Сармишсой қояларидаги суратлар республикамизнинг ҳайвонот олами тарихини ўрганишда ҳам қимматли манбалардан бири ҳисобланади.

Маълумки, ибтидоий ва қадимий кишилар ҳар жиҳатдан хавф остида яшар эдилар. Улар ёввойи ҳайвонларни ов қилиш, ўзларини, бутун қабила аъзоларини, чорва молларини бошқа қабилалар ҳужумидан, йиртқичлар хуружидан сақлаш, аynи вақтда ўзга қабилалар устига бостириб боришда содда ҳам мураккаб ўқ-ёй, ханжар, қилич, найза ва бошқа қуроллардан фойдаланганлар.

Сармишсойнинг *эр авв* III—II минг йилликларга оид расмлари орасида ўқ-ёйнинг содда ва мураккаб тури билан қуролланган кишилар тасвирларининг кўп учраши биз яшаб турган даврдан 4500—5000

⁵⁸ Б. Х. Батыров. Фауна поселения Сапаллитепе, ИМКУ, 1974; № 11, стр. 135—138.

⁵⁹ В. И. Цалкин. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии, стр. 108—154; Б. Х. Батыров. Костные остатки животных из слоев Кушанской эпохи на юге Узбекистана. В сб. «Древняя Бактрия», Л., 1974, стр. 92—94.

йил муқаддам Қоратоғ ҳамда унинг атрофларида яшаган қадимги қабилаларнинг энг асосий ов ва жанг қуроллари содда ва мураккаб-ёй бўлганлигидан далolat беради.

Лекин, Сармишсойнинг илк темир даври суратлари орасида содда ҳам мураккаб ёйдан ташқари ханжар ва узун, тўғри қилич билан қуролланган кишилар тасвири ҳам учрайди. Бу ўша даврда яшаган кишиларнинг хўжалик ва ҳарбий ҳаётида ўқ-ёй билан бирга ханжар ва узун, тўғри қилич катта аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади. Қисқаси, Сармишсой қояларида ифода этилган ўқ-ёй, ханжар ва қиличларнинг тасвирлари ибтидоий ҳам қадимги давр кишилари ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган ов, жанговар қуроолларнинг вужудга келиши, шаклланиши ва такомиллашуви тарихини ўрганишда қимматли ёдгорлик ҳисобланади.

Қоялардаги кишилар тасвирига назар ташдасак, улар бош кийимининг хилма-хил ифода этилганини кўрамиз. Бу жиҳатдан уларни бир неча гуруҳга бўлиш мумкин:

- а) юмалоқ бошли кишилар тасвири. Улар бош яланг бўлишлари ёки тепаси юмалоқ шаклдаги бош кийим кийган бўлишлари мумкин;
- б) икки шохли ёки икки қулоқли бош кийим кийган кишилар тасвири;
- в) тепаси қайрилма учли бош кийим кийган кишилар тасвири;
- г) тепаси учли телпак ёки дубулға кийган кишилар тасвири.

Эр авв III—II минг йилликка оид расмлар орасида юмалоқ бош кийим кийган кишилар тасвири кўпчиликини ташкил қилса, илк темир даври суратлари орасида эса дубулға, тепаси учли, икки қулоқли ёки шохли ва тепаси қайрилма учли бош кийим кийган кишиларнинг тасвири кўпчиликини ташкил қилади. Худди шундай шаклга эга бўлган бош кийимларни Ўрта Осиё ва унга туташ бўлган қадимий қабилалар кияр эдилар.

Шундай экан, Сармишсой суратлари Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистоннинг ибтидоий, қадимий қабилалари ва халқларининг бош кийимлари тарихини ўрганишда этнографик нуқтаи назардан қимматли манба бўлиб хизмат қилади. Сармишсой қояларидаги тасвирлар *эр авв* III минг йилликдан бошлаб, эрамининг I минг йиллигигача бўлган катта давр мобайнида республикамизнинг қадимий территориясида, хусусан Қоратоғ ва унинг атрофларида яшаган ибтидоий кишилар қадимги қабилалар ҳам этник гуруҳларнинг ижтимоий ҳаёти, турмуш тарзи ҳамда ғоявий қарашларининг баъзи томонларини ўрганишда қимматли археологик ёдгорлик ва тарихий маъбаларнинг бири сифатида беқиёс улкан аҳамиятга эгадир.

‘САРМИШСОЙ СУРАТЛАРИНИНГ ҒОЯВИЙ МАЗМУНИ ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Ўзининг хушманзара табиати, зилол суви ва сой узра қад кўтарган сервиқор қоялари билан кишини ўзига мафтун этадиган Сармишсой дараси аждодларимиздан қимматли маълумотларни биз учун, келажак авлод учун сақлаб келаётган очиқ осмон остидаги музейдир.

Сармишсой ва унга туташ бўлган дараларнинг ўзида 10000 дан ошиқ мазмунан бой, мавзу жиҳатидан хилма-хил расмлар сақланадики, уларнинг энг қадимгиси *эр авв* III—II минг йилликка бориб тақалади.

Республикамиздаги қоя тош суратлари чиқиб бориш машаққатли бўлган, кишилар оёғи камдан-кам тегадиган овлоқ ерларда, саратонда ҳам қори аримас баланд тоғлар, юксак чўққиларнинг қоя тошларида, даралар бағридаги ғор, унгур ва камар деворлари ҳамда шипларида, шунингдек, унча баланд бўлмаган тоғ ораларида ва тоғ олди районларида ҳам кенг тарқалган. Шуни ҳам айтиш керакки, суратларнинг аксарияти табиатнинг энг сўлим, оромбахш, соя-салқин, серўт, сувга мўл, ям-яшил дарахтлар билан қопланган, ҳайвонот оламига бой бўлган, ўзининг қулай географик муҳити билан ажралиб турувчи хушманзара жойларида тўпланиши кишини ҳайратда қолдиради. Масалан, Помирдаги Шахта ғори деворларига қизил охра билан чизилган бўёқли расмлар океан юзасидан 4000 метр, Тянь-Шандаги Оқ чўнқир ғорининг суратлари 3500 метрдан зиёд, Қурама тоғлари тепасидаги уриб-ўйиб ишланган Терсахон тасвирлари 3200 метрдан зиёд, Чотқол тизмаси орасидаги Тераклисой суратлари 300 метрдан зиёд, Қоржонтоғ, Қатронтоғ қояларидаги суратлар 3000 метрга яқин, Зарутсойдаги бўёқли расмлар 2000 метрдан зиёд, Қоратоғ, Оҳангарон, Оқтоғ ва бошқа жойлардаги расмлар 600—1000 метр баландликдаги жойларда тўплангандир.➤

Ана шу ўринда, қоя тош суратлари ибтидоий ва қадимги кишилар, қабилалар томонидан қандай мақсадни кўзлаб ишланган, нима учун улар кишилар назаридан олисдаги овлоқ, кимсасиз, баланд тоғлардаги дара қояларига, ғорлар, унгурлар ҳамда камарларнинг деворларига ишланган, бунда қандай сир бор, деган саволлар туғилиши табиий.

Қоя тош суратларининг ғоявий мазмуни мазкур ёдгорликларни ўрганишнинг асосий негизларидан бирини ташкил қилиб, тарихчилар, этнографлар, археологлар, санъатшунослар, кишиликнинг ибтидоий маданияти тарихи билан шуғулланган ва шуғулланаётган мутахассислар эътиборини жалб этаётган энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Агар, у ёки бу ўлкадаги қоя тош суратлари озми-кўпми ўзининг ўрганилиш тарихига эга бўлса, Урта Осиёда бу ишга XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб киришилган.

Шарқшунос олим В. В. Бартольд Тянь-Шань тоғларидаги Норин дарё дарасининг баъзи жойларидаги қоя тош суратларини кўрар экан, «Расмлар рамзий, диний маънога эга бўлиши мумкин»,— деб ёзган эди⁶⁰.

Н. Г. Хлудов эса Саймалитош суратлари негизида қадимги овчи қабилалари ҳаётидан олинган бир бутун манзараларни кўрди. Қоя тош суратлари у давр кишиларининг ёзуви ёки қандайдир шартли белгилари бўлган бўлиши ҳам мумкин⁶¹. Ана шу Саймалитош суратларини текширган И. Т. Пославский эса уларнинг ғоявий мазмунига эҳтиёткорлик нуқтаи назаридан ёндошиб, расмлар негизида бизга равшан бўлмаган жумбоқли мақсад яширинган, деб ҳисоблайди⁶².

Октябрь инқилобидан сўнг Ўрта Осиёда, шунингдек Ўзбекистонда қоя тош суратларини ўрганишга бўлган қизиқиш кучайди. Ўрта Осиё, хусусан, республикаимизнинг айрим жойларидаги қоя тош суратлари билан жиддий равишда Г. В. Парфенов, М. Е. Массон, А. П. Окладников, А. А. Формозов, А. Н. Бернштам, Ю. А. Заднепровский, Л. Р. Қызласов, Ю. А. Голендухин ва бошқалар шуғулландилар. Олим ва тадқиқотчилар суратларнинг баёни, даври, ишланиш техникаси, услуб хусусиятларига эътибор берибгина қолмай, уларнинг ғоявий мазмунини ҳам жиддий ўрганишга киришдилар.

Олиб борилган тадқиқотлар, изланишлар натижасида қоя тошлардаги суратлар ва ифода этилган манзаралар қандайдир сеҳрли маънони билдиради, улар негизида ибтидоий ва қадимги давр кишиларининг кундалик турмуши, диний эътиқоди билан боғлиқ бўлган тасаввурлари ётади, деган фикрлар келиб чиқди. Бироқ, олимлар мазкур фикрни мустақамлаш учун этнографик маълумотларни жалб қилмадилар.

Ўрта Осиё, Ўзбекистон, хусусан Сармишсой суратларининг мазмуни ва мавзуси юқоридаги олимларнинг фикрини мантиқий жиҳатдан ҳақиқатга яқин деб билишга имкон беради.

Республикаимиздаги қоя тош суратларининг аксарияти кишилар назаридан узоқроқ бўлган овлоқ жойларда марказлашган бўлиб, бундай жойлар ибтидоий ва қадимги қабилаларнинг энг муқаддас даргоҳлари, қадамжойлари ҳисобланади. У давр кишилари маълум вақтлардан бу муқаддас даргоҳдаги расмли қоялар ёнида ибодат қилиб, диний удумлар, ирим-сиримларни бажо келтирган бўлишлари мумкин. Ана шу ирим-сиримлардан бири — қояларга расмлар чизиш одати эмасми-

⁶⁰ В. В. Бартольд. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893—1894 гг. Императорской Академии наук, т. I, вып. 4, Спб. 1897, стр. 51—52.

⁶¹ Н. Г. Хлудов. Перевал Саймалыташ, на котором найдены камни с надписями. ПТКЛА (Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии), вып. VII, Ташкент, 1903, стр. 40—43.

⁶² И. Г. Пославский. Из поездки на Саймалыташ, ПТКЛА, вып. XIII, Ташкент, 1903, стр. 301.

кин? Баъзи этнографик маълумотларга таяниб шуни айтиш мумкинки, кишиларнинг фикрига кўра, қояларга ва ҳар хил буюмларга ишланган расмлар кишиларга бахт келтиради, чорва моллари ва ёввойи ҳайвонларнинг сонини кўпайтиради.

Республикамизнинг тоғ қояларидаги, хусусан Сармишсой дарасидаги турли даврларга мансуб бўлган сон-саноқсиз расмлар, хилма-хил манзаралар ҳиссий гўзаллик учун ёхуд унгур, ғор деворлари ва қоя тошларини безаш учун ишланган эмас, албатта. Алоҳида-алоҳида ишланган расмлар ҳам, айрим воқеа ва ҳодисаларни ифода этувчи манзаралар ҳам ҳали табиат олдида ожиз бўлган қадимги давр кишиларининг ибтидоий тушунчаси ва диний эътиқоди билан боғлиқ бўлган сеҳрли маънони англатади десак, ҳақиқатдан олис бўлмас.

Лекин, бу нарсаларнинг барчаси у давр кишиларининг кундалик турмуши билан боғлиқ бўлган меҳнат жараёнида шаклланиб, ривож топди. Бу ҳақда қуйироқда батафсил тўхталамиз.

Сон-саноқсиз қадимий расмлар сақланаётган Сармишсой дараси ҳам Қоратоғ ва унинг атрофларида яшаган ибтидоий кишилар ва қадимги қабилаларнинг энг мўътабар даргоҳларидан бири бўлган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Республикамизнинг тоғлик районларида ҳамон «муқаддас» саналиб келаётган даралар, унгурлар, ғорлар, булоқлар, дарахтлар ва тошлар учрайдики, уларнинг негизи узоқ замонларга бориб тақалувчи қадимий қабилаларнинг диний эътиқоди ва тушунчаларининг асрдан-асрга, наслдан-наслга ўтиб келаётган қолдиги бўлиши мумкин.

Қоя тошлардаги расмлар, кўринишлар, овчи ўқи ёки найзасидан яраланган ҳайвонлар тасвири ва хилма-хил манзаралар ҳамда уларнинг ғоявий мазмуни хусусидаги гап фақат республикамизга тааллуқли эмас албатта.

Маълумки, Ўрта Осиёда, шунингдек, Совет Иттифоқининг бошқа жойларида ҳам қоя тош суратлари жуда кенг тарқалган. Бу иш билан тарихчилар, этнографлар, археологлар, санъатшунослар, зоологлар ва бошқа мутахассислар шуғулланганлар, шуғулланмоқдалар.

В. А. Городцов Тўрғай областидаги қоя тош суратлари ҳақида сўзлаб, қоялардаги тасвирлар овнинг расмдагидек муваффақиятли бўлиши, чорва моллари ва ёввойи ҳайвонлар сонини кўпайтириш мақсадида ишланган бўлиши мумкин, деб ҳисоблаган эди⁶³. Зарутсой суратлари макон ва бошпаналарни безаш учун ишланган эмас албатта. Ибтидоий кишилар расмларни ёввойи ҳайвонларни осонликча ўлдириш ва овнинг муваффақиятли бўлишини кўзда тутиб чизган бўлишлари мумкин, деб тахмин қилади Г. В. Парфёнов⁶⁴.

⁶³ В. А. Городцов. Скальные рисунки Тургайской области, М., «Труды Государственного исторического музея», вып. I, 1926, стр. 52.

⁶⁴ Г. В. Парфёнов. Картинная галерея первобытного искусства, Ташкент, В сб. «Следопыт Средней Азии», 1963, стр. 201.

Зарутсой суратлари билан шуғулланган йирик мутахассислардан А. П. Окладников⁶⁵ ва А. А. Формозовлар⁶⁶ ҳам расмлар негизида ўша давр кишиларнинг ижтимоий ҳаётидан олинган ҳаққоний воқеалар ва ибтидоий қабилаларнинг сеҳри-жодуси билан боғлиқ бўлган диний тушунча ётади, деб баён қилдилар. Бу жиҳатдан 1958 йилда В. А. Ранов томонидан Шарқий Помирнинг Куртақасой дарасидаги Шахта ғори деворларидан охра билан ишланган бўёқли расмларнинг топиллиши ҳам диққатга сазовордир.

Ғор деворларига одам, тўнғиз, айиқ, найза ва бошқа нарсаларнинг тасвирлари туширилган. В. А. Рановнинг фикрича, мазкур расмлар ўрта ва янги тош асрига мансуб бўлиб, Зарутсой суратлари билан замондошдир. Ҳайвонларнинг баъзилари найза зарбидан яраланган. В. Д. Ранов, шахта ғори суратларидаги яраланган ҳайвонлар тасвирига тўхталиб, бу манзара ибтидоий кишиларнинг овчилик сеҳри билан боғлиқ бўлган воқеликдирки, уни ёрдамчи далиллар асосида тушунтириб ўтиришга зарурат йўқ, деб ҳисоблайди⁶⁷.

Боку шаҳридан 60 км чамаси ғарбий жанубдаги Қобистон тоғлари орасидаги ҳам кўп сонли қадимий расмлар сақланиб қолган. Қобистондаги Жингиртоғ, Беюкдош, Кичикдош тоғлари ва Язили тепалигининг қоя тошларида ҳам ёввойий буқа, тоғ эчкиси, буғи ва бошқа ҳайвонлар тасвири ва уларни овлаш билан боғлиқ бўлган манзаралар жуда кўп. Баъзи манзараларда ҳайвонлар яраланган, овчилар томонидан нишонга олинаётган ва ўлжа сифатида қўлга туширилиб, олиб кетилаётган тарзда ифода этилган⁶⁸.

Қобистон суратларини ўрганаётган И. М. Жафарзода ҳам мазкур суратлар, ундаги ов манзаралари ўша замон овчилари томонидан овнинг бароридан келишини кўзлаб ижро этган сеҳрли удумлари бўлиши мумкин,— деб ёзади⁶⁹ ва бу фикрни тасдиқлаш учун баъзи этнографик маълумотларни келтиради. Озарбайжон ССР Фанлар академияси Тарих институтининг илмий ходими С. М. Қазиевнинг гувоҳлик беришича, деб ёзади,— у, Катта Кавказ тизмаси ён бағридаги Варташан райони овчилари буғи ёки ёввойий эчки изини кўришлари билан унинг

⁶⁵ А. П. Окладников. Верхнепалеолитическое и мезолитическое время, М.—Л., В сб. «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», 1966, стр. 70.

⁶⁶ А. А. Формозов. О наскальных изображениях Зараут-камара в ущелье Зараут-сая, «Советская археология», 1966, № 4, стр. 16.

⁶⁷ В. А. Ранов. Рисунки каменного века в гроте шахты, «Советская этнография», 1961, № 6, стр. 77; Он же. Археологи на «Крыше мира», Душанбе, Изд-во «Ирфон», 1967, стр. 120—122.

⁶⁸ И. М. Джафарзода. Гобустан, Баку, Изд-во «Элм», 1973, рис. 9, 13, 38, 47, 100, 134.

⁶⁹ Он же. Гобустан. Языли, рис. 9, 13, 25, 38, 47, 100, 134; Беюкдаш, рис. 12, 30, 34, 45, 46, 66, 118, 128, стр. 15—16.

изига дарҳол қозик қоқадилар. Уларнинг тушунчасига, шундай қилинса, ҳайвон узоққа кетолмай, тезда овчилар қўлига тушар эмиш⁷⁰.

Маълумки, Лена, Ангара, Амур дарёси, Байкал кўли бўйларида, Олтой, Тува, Томск, Оқ денгиз, Онега кўли, Чукотка ярим ороли ва бошқа жойларда ҳам қоя тош суратлари жуда кўп. Мазкур жойлардаги қояларда ҳам шу район учун характерли бўлган лось, шимол буғиси, денгиз ҳайвонлари ва уларни ов қилиш билан боғлиқ манзаралар оз эмас.

Бу жиҳатдан Ангара дарёсининг қирғоқ тошларига ишланган тасвирлар киши диққатини ўзига тартади. Иккинчи тош орол қояларидан бирида жуда қизик манзара бор. Унда кетма-кет кетаётган икки лосдан олдингисининг пешонасига, елкасига ва думғазасига камон ўқи қадалган. Ўқлардан бири эса ортда бораётган лось елкасига яқинлашмоқда. Бу манзара ҳақида А. П. Окладников шундай деб ёзади: «Қаршимизда ибтидой кишиларнинг икки ҳайвонни ўқ-ёй билан рамзий ўлдириш, жонсизлантириш билан боғлиқ бўлган сеҳрли ов манзараси гавдаланади»⁷¹.

Камон ўқлари ва найзадан яраланган ёки ўлдирилган лось, шимол буғиси ва бошқа ҳайвонларнинг тасвири Томск суратлари орасида янада кўпроқ учрайди⁷². Шунини қайд қилиб ўтиш керакки, бу ердаги тасвирларда ҳам камон ўқлари ва найзаларнинг аксарияти ҳайвонларнинг энг нозик аъзоси — юрак ва унинг атрофларига қадалган.

Ҳеч шубҳа йўқки, деб таъкидлашади мутахассислар, мазкур суратлар заминида ҳам ибтидой овчиларнинг ёввойи ҳайвонларни ўлжа сифатида қўлга киритишга интилиш, унга эга бўлиш билан боғлиқ ибтидой ов ирими — сеҳри яширинган⁷³.

Маълумки, Мўғулистоннинг ғарбидаги Хойт-цэнкер ғори деворлари ва шипларидан ҳам фил, ибтидой буқа, ёввойи от, антилопа, тоғ эчкиси, туяқуш, туя, найза, камон ўқлари ва бошқа нарсаларнинг тасвирлари топилган⁷⁴. Булар орасида ҳам Сармишсойдаги каби найза, камон ўқи санчилик ярадор бўлган ҳайвонларнинг тасвирлари учрайди⁷⁵.

Хойт-цэнкер ғори суратлари ҳам Осиё, Африка, Европа ва бошқа жойлардаги қоя тош ҳамда ғорлардаги бўёқли тасвирлар сингари замонасининг кишилари томонидан ёввойи ҳайвонларнинг кўпайиши:

⁷⁰ Он же. Гобустан, стр. 15.

⁷¹ А. П. Окладников. Петроглифы Ангары, стр. 42, 125, табл. 9, рис. 1; табл. 13, рис. 3; табл. 38, рис. 1; табл. 40, рис. 1; табл. 144, рис. 1.

⁷² А. П. Окладников, А. И. Мартынов. Сокровища томских писаниц, М., Изд-во «Искусство», 1972, рис. 87, 122—125, 142, 173.

⁷³ Он же. Сокровища томских писаниц, стр. 194.

⁷⁴ А. П. Окладников. Центральнo-Азиатский очаг первобытного искусства, Новосибирск, 1972, табл. 1—19.

⁷⁵ Уша асар, 1—3, 5, 7, 8-жадваллар.

ҳамда овнинг ўнгидан келишини кўзлаб ирим-сирим ва сеҳр-жоду учун ишланган бўлиши мумкин⁷⁶. Қозоғистон⁷⁷, Тува⁷⁸, Чукотка⁷⁹, Доғистон⁸⁰ ва бошқа жойлардаги қоя тош ёдгорликлари билан шуғулланган тадқиқотчи олимлар ҳам мазкур суратларнинг ғоявий мазмуни ҳақида сўз юритар эканлар, улар негизда ўша замон учун хос бўлган айрим ҳаққоний воқеалар ҳамда ўша давр кишиларининг диний тушунчалари билан боғлиқ бўлган сеҳр-жоду ётади, деган фикрни баён қиладилар.

Ғарбий Европа, Африка, Австралиянинг археология, этнография, тасвирий санъат ва ибтидоий маданиятига доир адабиётлари варақ-ланар экан, уларда кишилиқнинг ибтидоий босқичида, яъни ҳозирги кунимиздан 15—30 минг йил муқаддам яратилган бебаҳо расмларни, ажойиб ҳайкаллари кўриб ҳайратда қоласан киши. Булар Франция, Испания, Португалия, Италия, Саҳрои Кабир ва бошқа жойлардаги фил, буйвол, каркидон, бизон, тур, буғи, тўнғиз, ёввойи от, тоғ эчкилари, айиқ, антилопа, жирафа, зебра, ит, сигир каби ҳайвонларнинг тасвирлари ҳамда лойдан ишланган ҳайкаллари дидир.

Шу нарсани такрор таъкидлаш керакки, қоя тошлардаги, ғорлардаги ва бошқа буюмлардаги тасвирлар баъзи тадқиқотчилар ўйлаганидек, фақат эрмак учун, турар жойларни, девор ва шипларни, буюмларни, ҳатто ўз таналарини безаш мақсадидагина ишланган эмас, балки унинг негизда ибтидоий кишиларнинг диний эътиқоди билан боғлиқ бўлган тушунчалари ётади, деган фикрни асослаган эди немис олими Г. Обермайер⁸¹.

Бошқа бир немис олими Ж. Хаукис ҳам тош асри тасвирий санъатининг дастлабки намуналари ҳисобланган ҳайкаллар ва ғор деворларидаги бўёқли расмлар афсунгарлик мақсадида ишланган бўлиб, улар диний-афсунгарлик ғоялари ва тушунчалари билан суғорилган, деган фикрни олға сурди⁸².

Саҳрои Кабирдаги қоя тош суратларини ўрганган таниқли француз олими Анри Хот ҳам тасвирларнинг ғоявий мазмунига тўхталиб қуйидагиларни ёзган эди: «Саҳрои Кабирдаги расмларнинг айримлари

⁷⁶ Уша асар, 46-бет.

⁷⁷ Л. Р. Кызласов. Сары-Булакская писаница в Бетпак-деле. КСИИМҚ, вып. 35, 1950, стр. 143; А. Г. Максимова. Наскальные изображения ущелья Тамгалы. ВАН КазССР, 1968, № 9, стр. 109; С. С. Черников. Наскальные изображения верховий р. Иртыша, «Советская археология», 1947, № 9, стр. 280.

⁷⁸ А. Д. Грач. Петроглифы Тувы I, В сб. МАЭ, XVII, М.—Л., 1957.

⁷⁹ А. Н. Диков. Наскальные загадки древней Чукотки, М., Изд-во «Наука» (Петроглифы Пегтымеля), 1971, стр. 51—52.

⁸⁰ В. И. Марковин. Дагестан и горная Чечня в древности, М., Изд-во «Наука», 1969, стр. 109—112.

⁸¹ Г. Обермайер. Доисторический человек, Издание Брокгаузъефрон, Спб. 1913, стр. 251—254.

⁸² I. N a w k e s. Prchistory N. Y. 1963, стр. 208—210.

«сеҳрли маънога эга бўлмай, у, давр рассомларининг мушоҳадаси бўлиши мумкин, лекин айрим расмлар тўғридан-тўғри сеҳрли-диний маънога эгадир»⁸³.

Қоя тош суратларининг ғоявий мазмуни ҳақидаги шу каби фикрларни Г. Кюн, А. Брейл, Н. Қастере ва бошқа тадқиқотчилар ҳам илгари сурдилар.

Шундай қилиб, кўпгина совет олимлари ва ғарбий Европа тадқиқотчиларининг қоя тош суратларининг ғоявий мазмуни ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ўзаро ҳамоҳангдир.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ибтидоий ва қадимги даврдан қолган тасвирий санъатнинг нодир намуналари бўлмиш қоя тош суратларининг моҳиятига бир томонлама қаровчи, уларни моддий-маданий ёдгорлик сифатида тан олмовчи олимлар ҳам йўқ эмас.

Жумладан, профессор Г. Г. Генкелнинг ёзишича, «Қоя тош суратлари ва расмлар тасодифий характерга эга бўлиб, кишиларнинг бўш вақтларида кўнгил очиш учун, шунчаки эрмак ва қизиқчилик учун қилинган ишларнинг самарасидан бошқа нарса эмас»,— эмиш⁸⁴.

Тўғри, ибтидоий ва қадимий даврга мансуб бўлган расмлар орасида, энг сўнгги даврга мансуб суратлар ҳам учраб туради. Лекин, улар жуда озчиликни ташкил қилади.

Ғарбий Европа, Африка тош асри тасвирий санъатининг дастлабки намуналари бўлган ҳайкаллар ва ғор деворларидаги бўёқли расмлар диний-афсунгарлик мақсадида ишланган, деган фикрни олға сурувчи Г. Кун, А. Брейль, А. Лот, Н. Қастере, А. П. Окладников каби олимлар фикрига эътироз билдириб, В. Ф. Зыбковец тош асри санъатининг бу намуналари диний тушунчаларга алоқаси бўлмаган тарзда вужудга келди, уларнинг негизида ҳеч қандай сеҳргарлик ғояси йўқлигини таъкидлайди⁸⁵.

Ўз бағрида тош асри тасвирилари ва ҳайкалларини сақлаб келаётган ғорлар, унгурлар диний ёки сеҳрли ирим-сирим ижро этиладиган муқаддас даргоҳ эмас, балки ёшларга таълим ва тарбия берадиган марказлардир. Ҳайкаллар ва расмлар эса ўша ибтидоий давр ёшларига таълим-тарбия бериш, улар билан амалий машғулотлар олиб бориш мақсадида ишлангандир, деган фикр В. Ф. Зыбковец қарашларининг асосини ташкил қилади⁸⁶. Бироқ, В. Ф. Зыбковецнинг бу қараш-

⁸³ А. Лот. В поисках фресок Тассили, М., Изд-во «Восточная литература», 1962, стр. 45; А. Лот. В поисках фресок Тассилин Аджера, Л., Изд-во «Искусство», 1973, стр. 39—50.

⁸⁴ Г. Г. Генкель. Происхождение и жизнь человеческого языка, Л., 1929, стр. 60.

⁸⁵ В. Ф. Зыбковец. Человек без религии, стр. 69.

⁸⁶ Он же. Дорелигиозная эпоха, М., Изд-во АН СССР, 1959, стр. 240; Он же. Человек без религии, стр. 67—79.

лари мантиқий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди.

Мутахассисларнинг ёзишича, Фарбий Европада ҳозиргача 100 дан ортиқ расмли ғорлар топилган ва текширилган.

Машҳур француз ғоршуноси Норбер де Кастере ғорлар ҳақидаги маълумотларга жуда бой. У тош асри тасвирий санъати ёдгорликларининг нодир намуналари билан безатилган ғорларнинг киши кўзидан жуда яхши яширинган бўлишини алоҳида таъкидлайди. Ғорларнинг ичига кириш ниҳоятда ҳавfli ва машаққатлидир. Ҳамма тасвирлар ва ҳайкаллар ғорларнинг ёруғ тушмайдиган энг ичкари бурчакларидадир. Масалан, Морсула ғоридаги тош асрига мансуб бўлган расмларни кўрмоқ учун ер остида эмаклаб юришга тўғри келади. Испаниядаги Пасейга ғоридаги расмлар ёнига эса ғор, чуқур қудуқ орқали ўтиш мумкин бўлса, Пиндель ғорига кириш жойи тик бағирли баланд қирғоқнинг юқори қисмида бўлиб, унга чиқиш ниҳоятда машаққатлидир. Фон де Гом ғорининг ичкарасидаги турли рангли бўёқлар билан ишланган шимол буғиси, бизон ва каркидон тасвирлари олдига Рубикон деб аталмиш узун, тор туйнукдан сиқилиб ўтиш мумкин. Камбрелль ғорининг жиравериши ҳам узун, тор, қоронғи йўлакдан иборат бўлиб, ғорнинг расмли хоналарига эмаклаб ўтишга тўғри келади.

Ля Мут ғорига кириш учун ҳам қорин билан ётган ҳолда судралиб боришга тўғри келади. Нио ғорининг расмлар билан безатилган хонаси ғор оғзидан бир километр ичкаридадир.

Труа Фрер ғори кўпсонли йўлаклар, хоналардан ташкил топган бўлиб, расмлар билан безатилган жойига бориш учун ярим соат ер остида юриш керак. Баъзи ғорлар эса ер ости дарёлари, қўлларининг нариги томонида бўлиб, ғорга кирмоқ, учун сув кечиб, шўнғиб ёки қайиқда ўтишга тўғри келган. Булар, Франция, Испания ва Алжирдаги ғорларни топиш, уларга кўтарилиш ҳамда кириш машаққатларини кечирган Н. Кастеренинг ғоршуносликка бағишланган қатор асарларидан олинган баъзи мисоллар холос⁸⁷.

Демак, Н. Кастере ва унинг ҳамроҳлари мазкур ғорларнинг баъзиларига XX асрнинг энг мукамал техникаси билан қуроолланган ҳолда фавқулудда оғир машаққат остида киришган экан, ибтидоий кишилар бундай ғорларга ёш ўсмирларни қандай қилиб олиб кирганлар? Наҳотки, ибтидоий даврда ёшларга, ўсмирларга таълим-тарбия бериш, улар билан амалий машғулотлар ўтказиш, кириш машаққатли бўлган, офтоб нури тушмайдиган, тим қоронғи ва зах ғорларда амалга оширилган бўлса. Расмларнинг, ҳайкалларнинг киши назаридан холи

⁸⁷ Н. Кастере. Десять лет под землей, М., Географгиз, 1956, стр. 160—161; Он же. Зов бездны, М., Географгиз, 1963; Он же. Моя жизнь под землей, Изд-во «Мысль», 1974; Он же. Полвека под землей, М., Изд-во «Детская литература», 1975.

бўлган пинҳон ғорларда жойлашганлигининг ўзиёқ мазкур обидаларнинг қандайдир сирли маънога эга эканлигини билдирмасмикин?!

Расмларнинг мазмуни, мавзуси, тузилиши, жойланишига қараб ҳукм чиқарилса, улар ибтидоий кишилар томонидан афсунгарлик, сеҳргарлик ва қандайдир диний тушунчалар мақсади билан ишланган бўлиши мумкин деган фикрга олиб келиши мумкин. Лекин, уларнинг негизда ўша давр кишиларининг турмуши, машғулоти билан боғлиқ бўлган ҳаётий воқеалар ётишини ҳам унутмаслик керак.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Сармишсой, Зарутсой, Такатош, Биронсой, Суратлисой, Тамғалитош дараси, Сибирь, Кавказ, Урал, Карелия ва бошқа жойлардаги қоя тош ёдгорликлари орасида найза ва камон ўқи зарбидан яраланган ҳайвон тасвирлари жуда кўп учрайди. Найза, камон ўқи ва бумеранг тегиб ярадор бўлган ёввойи ҳайвонлар тасвири «Уч биродар», Ляско, Альтамира, Пиндель, Монтеспан, Кастилье ва бошқа жойлардаги ғор деворларига ишланган расмлар орасида жуда кўп учрайди.

Маълумки, А. Брейль Испаниянинг Сантандера яқинидаги Кастилье ғоридан бўёқ билан ишланган расмлар топган. Улар орасида ёни билан турган филнинг тасвири киши диққатини ўзига тартади. Фил тасвирининг кураги устида юракнинг расми ҳам бор⁸⁸.

Н. Кастере 1922 йили Шимолий Перенейдаги Монтеспан ғорига кирар экан, ғор деворларида от, мамонт, бизон ва бошқа нарсаларнинг тасвири билан бирга, икки шер ва яна қандайдир ҳайвон ҳайкалчаларини кўради. Шернинг бўйни ва кўкракларида майда излар бўлиб, афсуски, ҳайкалларнинг баъзилари бўлакларга бўлиниб ётарди. Ҳайкаллардаги изларга қараб ҳукм чиқарилса, улар найза билан урилганлигига қаноат ҳосил қилиш мумкин⁸⁹.

Франциядаги «Уч биродар» ғори деворларига ишланган ҳайвон расмлари орасида бир айиқнинг тасвири ҳам бор. Унинг баданида сонсаноксиз жароҳатлар. Яраланган айиқ танаси қонга беланган, у қон қусмоқда⁹⁰.

Пиндаль ғори деворига ишланган бизон тасвири, Қаломбор ғоридан қорнига найза қадалган каркидон тасвири, Нио ва бошқа жойлардаги яраланган бизон тасвирлари характерлидир⁹¹.

Найзаларнинг ва жароҳат изларининг аксарияти ҳайвонларнинг боши, бўйни, кўкраги ва қорни атрофларидадир. В. Ф. Зыбковецнинг фикрига кўра, найзалар санчилган, баданида жароҳат изи бўлган ҳайвон тасвирлари негизда ибтидоий кишиларнинг билишга, тарбияга,

⁸⁸ Н. Обертоуер. *The fossil man in Spain*, London, 1925, p. 61, рис. 19; В. Ф. Зыбковец, *Человек без религии*, стр. 68—70, рис. 7.

⁸⁹ Н. Кастере. *Десять лет под землей*, стр. 16, 17, 61, рис. 11.

⁹⁰ А. П. Окладников. *Утро искусства*, Л., 1967, стр. 16—17, 61, рис. 11.

⁹¹ Он же. *Утро искусства*, рис. 5, 14—16, 17, табл. 26.

амалий тажрибага оид ғоялари ётади. Уларга диний афсунгарлик тусини бериш эса нотўғри, уйдирма ва янглиш фикрдан бошқа нарса эмас⁹².

Ибтидой санъат, хусусан қоя тош суратлари борасида иш олиб борган жуда кўп олимларнинг фикр-мулоҳазалари, этнографик маълумотлар ва қоя тошлардаги айрим ҳайвонларнинг овлаш манзараси, ўлдирилган ва ярадор қилинган ҳайвонларнинг тасвири, овнинг бароридан келиши, ҳайвонларнинг кўпайиши учун қилинган афсунгарлик мақсадида ишлангандир.

Шуни ҳам айтиш керакки, жароҳатланган ҳайвонлар тасвири фақатгина қоя тош суратларигагина эмас, балки турли даврларга мансуб бўлган археологик ёдгорликларнинг маданий қатламларидан топилган ҳар турли ҳайвонларнинг лойдан ясалган ҳайкалчаларига ҳам хосдир. Масалан, Бухоро областининг Ромитон районидаги қадимги Қизилқир харобасини ковлаш вақтида маданий қатламларнинг биридан лойдан ясалган архар ҳайкалчаси топилган. Эътибор бериб қаралса, унинг устида юмалоқ шаклдаги майда чуқурчалар ва ботиқчалар кўзга ташланади⁹³. Шу сингари ҳайкалчалар Жанубий Туркменистоннинг қадимий деҳқончилик маданиятига доир археологик ёдгорликларидан ҳам топилган. Бу ҳайкалчалар устида ҳам майда ботиқчалар борки, улар рамзий жароҳат излари бўлиб, ўша давр кишиларининг сеҳрли иримларидан бир кўриниш бўлиши мумкин⁹⁴.

Қоя тош суратларининг ғоявий мазмунини тушуниш, тушунтириш ва тўғри талқин қилишда турли халқлар ҳаётидан олинган баъзи этнографик маълумотлар ҳам қимматли аҳамиятга эгадир.

Урта Осиё, хусусан республикамизнинг баъзи жойларида айрим уй ва ёввойи ҳайвонларни улуғлаш, уларга эҳтиёт кўзи билан қараш ҳамон сақланиб қолган. Бу одат этнографик маълумотларда ҳам ўзифодасини топган. Масалан, помирликларда қоя тошларнинг силлиқ сиртига, уйларнинг деворларига тоғ эчкилари, уй ҳайвонлари, шунингдек ёлдуз, ой ва чинорларнинг тасвирларини чизиш одатлари ҳамон мавжуд. Шу ерда яшаган маҳаллий аҳолининг айрим кекса намоёндаларининг тушунчасига кўра бу тасвирлар кишиларга бахт-саодат, мўлкўлчилик, ободончилик келтирар, чорва моллари сонининг ошишига, соғин молларнинг серсут бўлишига олиб келар эмиш⁹⁵.

Урта Осиё, хусусан республикамизнинг баъзи жойларидаги айрим мазорлардаги мақбаралар пештоқида архар, тоғ эчкиси ва кийиклар-

⁹² В. Ф. Зыбковец. Человек без религии, стр. 69—70, 70, 78.

⁹³ В. А. Нильсон. Кызыл-кыр, ИМКУ, № 1, 1959, Ташкент, стр. 70—73, рис. 7.

⁹⁴ В. И. Сариянди. Тайны исчезнувшего искусства Каракумов, М., Изд-во «Наука», 1967, стр. 17; В. М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток, стр. 36.

⁹⁵ М. С. Андреев. Таджики долины Хуф, Сталинабад, Изд-во АН ТаджССР, 1958, стр. 475, 126, 127; Н. А. Кисяков. Бурх-горный козел, «Советская этнография», 1934, № 1—2, стр. 186—187.

нинг шохларини учратиш мумкин. Баъзи кийимлар, шолчалар, наматлар ва бошқа хўжалик буюмларини тоғ эчкилари ва архар шохларининг тасвири билан безаш туркманларда, қозоқларда ва қирғизларда ҳам қадим замондан одат тусини олган⁹⁶.

Ана шулар ҳам мазкур ҳайвонларга бўлган қадимий эътиқоднинг бизгача сақланиб келаётган кичик бир кўринишидир.

Республикамизнинг тоғ олди ва тоғлик районларидаги баъзи кекса овчиларда мингдан ортиқ тоғ эчкиси, архар, буғи ва бошқа ҳайвонларни овлаш қатъиян ман қилинади, деган тушунча мавжуд. Лекин, ҳамма овчилар ҳам бу удумга риоя қилабермаганлар. Удумга хилоф равишда бир мингинчи ҳайвонни нишонга олган овчи қаршисида мазкур ҳайвон икки орқа оёғида туриб мерганни огоҳлантирар эмиш. Минг биринчи архар ёки тоғ эчкисига дуч келиб, уни отишга шайланган овчи қаршисида ҳайвон бошини ерга қўйиб, орқа оёқларини баландга кўтарар, бу — мазкур ҳайвон томонидан овчининг энг сўнгги огоҳлантирилиши бўлармиш. Агар шунга ҳам қарамай, овчи ҳайвонни отса, ўзи ҳам албатта оғир бахтсизликка дучор бўлар экан.

1967 йили Фарғона водийсининг жанубидаги Сўх-Хайдаркон воҳасида археологик қазув ва қидирув ишларини олиб борар эканмиз, Чашма қишлоғида истиқомат қилувчи 80 ёшлик Мерганбободан қизиқ бир ҳикояни эшитдик.

— Инқилобдан илгари эди,— деб сўз бошлади бобо,— Сўх қишлоғида Абдулламерган исмли толмас, моҳир овчи яшар эди. У Олой ва Қатронтоғ ораларида юриб, жуда кўп ёввойи ҳайвонларни овлаган. Унинг бирорта ўқи зое кетмаган. У умри давомида тоғ эчкисининг ўзидан 1000 тасини отган. Кунларнинг бирида Катта Лазар ва Кичик Лазар чўққисига кўтарилган. Овчи қаршисидан тоғ эчкиси чиққан. Абдулламерган эчкини нишонга олган вақтда ҳайвон бошини ерга қўйиб орқа оёғини кўтарган. У минг биринчи эчки эди. Огоҳлантирилишга қарамай, мерган ҳайвонга қарата ўқ узган. Отилган ўқ нишонга тегиши билан Абдулламерганнинг ўзи ҳам баланд тоғ қоясидан пастга учиб кетиб, ўша заҳоти тил тортмай ўлган.

Шундай ҳодисадан сўнг Туркманистоннинг Қоракўл қишлоғидаги бир мерган кўр, Бенденсон қишлоғидаги бошқа бирови эса шол бўлиб қолган.

Аввало, бу гапларнинг негизида ёввойи ҳайвонларнинг қирилиб кетмаслиги билан боғлиқ ҳақиқат ётса, иккинчидан ҳайвонларни улуғлаш, ирим-сирим, афсунгарлик, тотемизм ва бошқа ғоявий тушунчалар билан алоқадор бўлган диний қарашлар ҳам ётади.

⁹⁶ А. С. Морозова. Головные уборы туркмен. Труды ИИАЗ АН ТуркССР, т. VII, 1963, стр. 86, рис. 2; В. Н. Башилов. О пережитках тотемизма у туркмен, там же; Л. Ф. Моногорова. Материалы по этнографии язгулемцев, М., Труды Ин-та этнографии им. Миклухо-Маклая, Новая серия, т. XVII, 1959, стр. 76.

Помирда яшовчи Езгулемликлар тоғ эчкиси — нахчирга алоҳида эътибор билан қараганлар. Тоғ эчкисини отган овчи ҳеч қачон уни бутунлигича қишлоққа олиб келмайди. Овчи ҳайвон терисини шилиб, бошини ва оёқларини тиззасидан кесиб ташлайди. У ҳайвоннинг енгил ошқозонини кесиб, гўштидан 2—3 кг олади. Улжанинг қолган қисмини эса тоғдаги маълум жойда турли ҳайвонлардан эҳтиёт қилган ҳолда қолдиради. Эртаси куни яшириб қолдирилган ўлжани олиб келиш учун овда иштирок этмаган бошқа бир овчи юборилади. Шу тариқа, эчки танаси қишлоққа, унинг ўлдирилишида айбсиз бошқа киши томонидан келтириладик, шундай қилинган тақдирда эчки қишлоқ аҳлидан ва овчидан ўч ололмас эмиш⁹⁷.

Л. Ф. Моногорованинг ёзишича, у ердаги кекса овчилар орасида шундай тушунча мавжудки, агар овчи овга чиқиш олдидан туш кўриб, тушида унга кимдир бирор нарса тортиқ қилса, эрта саҳар — қуёш чиқмай қуролини олиб тоққа кетади, гўё у шундан кейин албатта тоғ эчкисини отиб келади.

Агар овчи туш кўрса-ю, тушида ҳеч ким унга ҳеч нарса тортиқ қилмаса, эрталаб бирор нарсани мўлжаллаб отади. Ўқ мўлжалга тек-кач, у овга жўнаб кетади⁹⁸.

Ов олдидан бажариладиган бундай ирим-сиримлар Ўрта Осиёдан ташқарида, унга туташ бўлган жойларда яшовчи халқлар этнографиясида ҳам маълум. Яна шу нарса маълумки, звенклар овлари муваффақиятсиз бўлган вақтларда лось, буғи, айиқ ва бошқа ҳайвонларнинг, шунингдек ўқ-ёйнинг кичик макетини ишлаганлар. Шундан сўнг улар тайгага кириб, ҳайвон макетларини дарахтга ўрнатиб, кичик ёйдан уларга қарата ўқ узганлар. Ўқлар нишонга тегиб, ҳайвончалар дарахтдан ерга қулаб туша бошласагина ов ўнгидан келишига ишониб ов қилишга киришганлар⁹⁹.

Шу сингари манзаралар ўтмишда Сибирда яшаган ёқут халқлари турмушида ҳам кенг тарқалганлиги тадқиқотчилар томонидан кузатилган.

Хуллас, Совет Иттифоқи халқлари, шунингдек ер юзининг турли бурчакларида яшайдиган халқларда бўлган ана шундай ирим-сиримларнинг барини баён қилишнинг ҳожати йўқ. Айтмоқчимизки, ана шу тариқа мисолларни Сармишсой дарасидаги баъзи тошларда ҳам учратамиз. Масалан, отларнинг урушаётгани ифода этилган манзаралар ҳам учрайдики, қоя тошдаги бундай манзаралар қадимги муаллифлар келтирган этнографик маълумотларнинг акс садоси эмасмикин? Сармишсой қоя тош суратларининг мазмуни, мавзуси ва улардан олинган этно-

⁹⁷ Л. Ф. Моногорова. Материалы по этнографии язгулемцев, М., 1959, стр. 76.

⁹⁸ Уша китоб, уша бет.

⁹⁹ З. П. Соколова. Культ животных в религиях, М., Изд-во «Наука», 1972, стр. 58.

график далилларга таяниб, шуни айтиш мумкинки, мазкур дарадаги тасвирлар негизда ибтидоий кишилар, қадимги қабилаларнинг кундалик турмуши билан боғлиқ бўлган баъзи ҳаётий воқеалар, уларнинг ғоявий тушунчалари билан алоқадор бўлган диний эътиқодлари ётади, десак, ҳақиқатдан олис бўлмас. Чунки, қоя тошга ишланган суратлар ҳам юқорида баён қилинган ирим-сиримлар, сеҳр-жодуларнинг бир кўриниши бўлган бўлиши мумкин.

Шу нарса маълумки, ибтидоий кишилар табиат олдида жуда ожиз эдилар. Улар овчилик ва термачиликдан келадиган маҳсулотлар эвазига машаққатли кун кечирар, ов эса ҳамма вақт бароридан келабермас, оқибат натижада улар бир-неча кунлаб оч-наҳор яшашга мажбур эдилар. У давр кишиларига табиатдаги кўп нарсалар, воқеа ва ҳодисалар ғайри табиий кўринар, улар бундай ҳодисалар олдида ожиз эдилар. Кишиларнинг бу ожизлиги нарса ва ҳодисаларга, шунингдек ов манбаи бўлган ёввойи ҳайвонларга ҳам сеҳрли маъно беришларига олиб келди. Бироқ, ибтидоий овчилар оч қолмаслик илинжида ҳар нима бўлса-да, овдан қуруқ қайтмаслик учун бутун чораларни кўришар, шу жумладан, овга чиқиш олдидан ўтказиладиган баъзи удумлар, ирим-сиримларни ижро этишарди.

Бу удумлар, ирим-сиримларнинг бир кўриниши муайян даврда яшаган кишилар гуруҳи ва қабилалар учун муқаддас даргоҳ ҳисобланган даралар, даралар узра салобат билан қад кўтариб турган қоя тошларнинг силлиқ сиртига, ғор, унгур ва камарларнинг шил ҳамда деворларига ишланган одам, ҳайвон, қурол-яроғ ва бошқа нарсаларнинг тасвирлари эмасикин. Жойларда сон-саноқсиз қоя тош суратларининг тўпланиши, уларни кишилик жамияти тарихининг узоқ давом этувчи турли босқичлари даврида яратилганлигига тасодифий ҳодиса, деб қараб бўлмайди, албатта. Бундай суратлар ишланган ғорлар, унгурлар, қоялар, шунингдек 3500 дан ортиқ суратни ўз бағрида сақлаб келаётган Сармишсой дараси ҳам, ўтмишда ибтидоий ва қадимги қабилаларнинг энг муқаддас жойлари ва саждагоҳлари бўлган бўлса ажаб эмас.

Сармишсой суратларининг ғоявий мазмуни ҳақида баён этилган фикр-мулоҳазалар муаллифнинг дастлабки мушоҳадалари бўлиб, келгусида мазкур масалани алоҳида тадқиқот асосида муфассал ва изчил ўрганиш жойиздир.

ХУЛОСА

Ўзбекистон — қоя тош расмларига бой ўлка. Республикамизнинг тоғли ерларида ҳозирга қадар 100 дан ортиқ қоя тош ёдгорликлари аниқланган. Лекин ҳанузгача текширилмаган, ўз тадқиқотчиларини кутаётган қоя тош расмлари ҳам оз эмас. Шундай бўлсада, Қоратоғ бағрида жойлашган Сармишсойдаги сервиқор қоя тошларига ишланган расмлар алоҳида ўринни эгаллайди ва республика қоя тош тасвирларининг гултожи ҳисобланади. У ўзининг бой мазмуни ва ранг-баранг манзаралари билан Ўрта Осиё, Қозоғистон, Сибирь ва бошқа жойлардаги энг машҳур қоя тош ёдгорликларидан қолишмайди.

Таъкидлаб ўтганимиздек, дара тошларида одамлар, бир қанча ҳайвонлар, ов ва жанг қуроллари ҳамда сон-саноқсиз манзаралар ифодаланганки, расмларнинг аксарияти жез, темир, пўлат ва тошдан ясалган асбоблар билан ишланган бўлиши мумкин.

Сармишсой дарасида ўтказилган амалий тажриба ишларимиз натижасида расмларнинг излари қадимий расмларнинг излари каби юмалоқ, томчисимон, узунчоқ, учбурчак, тўртбурчак ва ноаниқ шаклга эга эканлиги аниқланди.

Қадимий Сармишсой суратларини ишланиш услубига кўра беш гуруҳга бўлиш мумкин. Булар: схематик, контур, соя, контур-соя ва нақшдор-безакли усул билан ишланган расмлардир.

Қоя тош расмлари, шунингдек Сармишсой қояларидаги тасвирларнинг яратилган даврини аниқлаштирган тақдирдагина, у қимматли археологик ёдгорлик ва тарихий манба бўлиб қолади. Бироқ, қоя тош расмларининг даврини аниқлаш бошқа археологик ёдгорликларнинг даврини аниқлашга нисбатан мушкулроқлигини унутмаслик лозим.

Сармишсой қояларидаги расмларнинг мазмуни, мавзуси, ишланиш техникаси, услуби, сақланиши ҳамда жойланиши, шунингдек расм сиртининг куйиш даражасини баъзи расмларнинг устига бошқа расмларнинг ишлаб юборилганлигига кўра, уларнинг бир вақтда эмас, балки бир неча тарихий давр мобайнида вужудга келганлиги аниқланди.

Қоялардаги расмларнинг мазмун ва мавзусидан келиб чиқиб, улар тубандаги уч тарихий давр давомида вужудга келган, деган фикрга келдик.

1. Сармишсойнинг энг қадимий тасвирларининг асосий мазмунини одам, содда ва мураккаб ўқ-ёй, йўлбарс, қоплон (леопард, гепард), тоғ эчкиси, қулон, асл буғи, тўнғиз, ит, хонаки буқа, сигир, қадим замон-

лардаёқ қирилиб битган шер, ёввойи буқа, бизон ва бошқа нарсаларнинг тасвирлари, ёввойи ҳайвонларни ов қилиш, қисман эса чорвачилик ҳамда ибтидоий кишиларнинг кундалик турмуш тарзи билан боғлиқ бўлган манзаралар ташкил қилади. Шунинг ҳам айтиш керакки, қадимий расмлар орасида от, туя, майда шохли моллар ва кейинги даврлар учун хос бўлган буюмларнинг тасвирларини кўрмаймиз.

Расмларнинг усти офтоб нурида куйиб, табиатнинг турли ҳодисалари натижасида қаттиқ емирилиб, синиб, силлиқлашиб кетган. Бу эса мазкур расмларнинг қадимийлигини кўрсатувчи белгилардан биридир. Баъзан, қадимий расмлар устига кейинги давр учун хос бўлган расмлар ишланганлиги кузатиладики, бу ҳам кейинги даврга хос бўлган тасвирлар остидаги расмнинг қадимийлигини билдиради.

Қадимий суратлар услуб жиҳатидан ҳам кейинги давр суратларидан фарқ қилади. Агар кейинги давр расмларининг қўпчилиги соя ва схематик тарзда ишланган бўлса, қадимий даврга хос бўлган расмларнинг аксарияти нақшдор-безакли, контур ва соя услуби билан ишлангандир.

Сармишсойнинг энг қадимий тасвирлари каби суратлар республикамизнинг Моргузар тоғидаги Такатош дарасида, Сўх дарёси воҳасидаги Суратлисой қояларида, Қирғизистоннинг Саймалитош деган жойида Қозоғистон, Қоратогда, Тамғалитош дарасида, Жанубий Сибирда, Озарбайжоннинг Қобистон тоғларидаги *эр авв* III—I минг йилликларга оид қоя тош ёдгорликларидан топилган ҳар хил ҳайвонларнинг ҳайкалчалари, уларнинг сопол идишлардаги тасвирлари ҳам диққатга сазовордирки, Сармишсой суратлари билан улар орасида ўзаро ўхшаш томонлари бор.

Қўлга киритилган барча далил ва маълумотларга таяниб, Сармишсой қояларидаги энг қадимий суратлар *эр авв* III—II минг йилликларга мансуб деган фикрда тўхталдик.

2. **Илк темир даври суратлари** қадимий расмлардан кейинроқ вужудга келган. Илк темир даври суратларининг асосий мазмунини одам, от, туя, эчки, ит, тоғ эчкиси, архар, қоплон, бўри, ўқ-ёйнинг содда ва мураккаб тури, ханжар, узун қилич, бош кийимлар ва ноаниқ нарсаларнинг тасвирлари, йилқичилик, туячилик, чорвачиликнинг бошқа тармоқлари, ҳамда ов билан боғлиқ бўлган манзаралар ташкил қилади. Булар орасида ибтидоий буқа, бизон, шер, йўлбарс, қулон ва бошқа йирик ҳайвонларнинг тасвирлари учрамайди.

Илк темир даври учун хос бўлган расмларнинг сирти ҳам офтоб нурида унқиқиб кетган, табиатнинг турли ҳодисалари оқибатида нураган, емирилган ва ёрилган. Сармишсойдаги илк темир даврида яратилган тасвирлар, қадимий расмлардан фарқли ўлароқ, соя тарздаги услуб билан ишланган бўлиб, шу сингари одам, ҳайвон, ўқ-ёй, қилич ва ханжарларнинг тасвирлари Каспий бўйларидан бошлаб Сибирнинг

Байкал кўли атрофларигача бўлган майдонда кенг тарқалган қоя тош суратлари орасида жуда кўп учрайдики, бу расмлар *эр авв* VII—I асрларда вужудга келган.

3. Кейинги давр суратлари сон, мазмун ва мавзу жиҳатидан ҳам ўзидан олдинги даврда ишланган расмлардан фарқ қилади. Кейинги давр учун хос бўлган расмларнинг асосини схематик тарзда ишланган тоғ эчкилари, от, туя ва бошқа нарсаларнинг тасвирлари ташкил қилади. Булар орасида хилма-хил услуб билан ишланган турли-туман ҳайвон, қурол-яроғларнинг тасвири, бой мазмунга эга бўлган манзаралар учрамайди. Уларнинг усти офтоб нурида у қадар куймаган, турли ҳодисалар оқибатида емирилмаган. Бу расмларнинг баъзилари *эр авв* VII—I асрларда яратилган суратлар устига ишлаб юборилганлиги, уларнинг илк темир даври расмларидан сўнг ишланганлигини билдиради.

Сармишсойнинг кейинги давр учун хос бўлган расмларига ўхшаш тасвирлар республикамизнинг бошқа жойларида, шунингдек Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Олтой, Тува ва Марказий Осиёнинг I—X асрларда ишланган расмлари орасида ҳам кўп учрайди. Расмларнинг мазмуни, ишланиш техникаси ва сақланишини ҳисобга олиб ҳамда бошқа жойлардаги тасвирларга ўхшашлигига асосланиб Сармишсойнинг кейинги даврда ишланган расмларини эрамизнинг I минг йиллигига тааллуқли, деб айтиш мумкин.

Кўп йиллик кузатишларимиз шуни кўрсатдики, Сармишсой қояларидаги тасвирлар кўп асрлар давомида хилма-хил қабила, халқ ва этник гуруҳларнинг моҳир rassomлари томонидан ишланган. Шунинг учун ҳам улар мазмун ва мавзу жиҳатидан бир-бирларидан фарқ қилади. *Эр авв* III—II минг йилликларга оид расмларнинг асосини Ўрта Осиёнинг ҳайвонот олами учун хос бўлган ибтидий буқа, бизон, қулон, шер, йўлбарс, қоплон (гепард, леопард), асл буғи, тоғ эчкиси, тўнғиз ва бошқа нарсаларнинг тасвири ҳамда уларни ов қилиш билан боғлиқ бўлган манзаралар ташкил қилади. Чунки, бу йирик ҳайвонларнинг ёғи, гўшти тўйимли озуқа сифатида истеъмол қилинган. Терисидан иссиқ кийим-кечак, палос, ўқ-ёй ғилофи, хўжалик учун зарур бўлган буюмлар; шохи, суяги ва тишларидан эса ов, меҳнат қуроллари ҳамда зийнат буюмлари тайёрлаган бўлишлари мумкин. Булар орасида баъзан йирик шохли қорамолларнинг суратлари, уларни кўпайтириш билан боғлиқ бўлган манзаралар ҳам учрайди. Мазкур расмларнинг мазмун ва мавзусига кўра ҳукм чиқарилса, Қоратоғнинг ибтидий қабилалари ҳаётида овчилик ва чорвачилик муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ўрта Осиёнинг турли жойларидан топилган ва топилаётган археологик материаллар ҳамда уй ҳайвонларининг, хусусан йирик шохли қорамолларнинг суяк қолдиқлари ҳам юқоридаги фикрни инкор этмайди.

заксинча чорвачилик янги тош даврдан бошлабоқ хўжаликнинг муҳим тармоқларидан бири бўлиб ҳисобланганлигидан далолат беради.

Эр авв II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг бошларида Урта Осиёнинг даштлик, тоғ олди ва тоғлик районларида яшовчи қабилалар ҳаётида катта иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар юз берди. Бу ўзгаришларнинг энг муҳими ярим кўчманчи ва кўчманчи чорвачиликнинг шаклланиши ҳам вужудга келиши бўлиб, жамият ҳаётида юз берган биринчи йирик меҳнат тақсимотининг натижаси эди. Лекин, кўчманчи чорвачиликни йилқичилик ва туячиликсиз тасаввур қилиш қийин албатта. Чорвачиликнинг ана шу тармоғи республикамиз, хусусан Сармишсой қоя тошларидаги расмларда ўз ифодасини топган. Акс ҳолда, Урта Осиёнинг тоғлик районларидаги тошларда от ва туяларнинг тасвирлари бунчалик кенг тарқалмаган бўлар эди.

Эр авв I минг йилликда Урта Осиёда чорвачиликнинг энг муҳим тармоқларидан бири ҳисобланган йилқичилик ва туячиликнинг ривожланганлиги, шу даврдан қолган моддий-маданий ёдгорликларда ҳам, қадимги грек, лотин, хитой тарихчилари ва сайёҳларининг йилномаларида ҳам ўз ифодасини топган.

Шубҳасиз, илк кўчманчилар подасининг асосини майда ва йирик шохли қорамоллар ташкил этган. Лекин, чорвачиликнинг бу тармоғи билан боғлиқ бўлган манзаралар Сармишсой қояларидаги суратларда акс эттирилмаган. Масаланинг бу томони ҳозирча бизга қоронғи.

Кўчманчи чорвачиликнинг, айниқса йилқичилик ва туячиликнинг ривожланиши, ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши муносабати билан Урта Осиёда илк қулдорлик давлатларининг шаклланаётган даврига тўғри келди.

Қулдорлик давлатлари ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, маданий алоқалар ва ҳарбий муносабатларда энг муҳим алоқа воситаси от ва туя эди. Шундай экан, Урта Осиёда ва унга туташ бўлган жойларда йилқичилик ҳам туячиликни ривожланиши тасодифий ҳодиса бўлмай, бу ерлардаги қўлай табиий шароит йилқичилик ва туячиликни ривожланишига мос келар эди.

Миниб юриладиган асл зотли ахал-така, ёвмут ва қорабайир отлар жуда қадим замонлардан бошлаб Урта Осиёнинг қуруқ иқлимли шароитида кўпайтирилган. Минг йиллар давомида Урта Осиё ва Яқин Шарқ бутун дунё учун миниладиган отлар етиштиришнинг бирдан-бир манбаи сифатида хизмат қилиб келганлигини, алоҳида таъкидлаган эди, йилқичилик бўйича йирик мутахассис, проф. А. С. Красников¹.

Мавжуд бўлган имкониятларга таяниб шуни айтиш мумкинки, Урта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда кўчманчи чорвачилик, хусусан йилқи-

¹ А. С. Красников. Породы лошадей, «Коневодство», М., Изд-во «Қолос», 1973, стр. 220—243.

чилик ва туячилик *эр авв* I минг йиллик бошларига келиб кенг тарқалган экан, унинг шаклланиш жараёни маданиятимиз тарихининг узоқ ўтмишига бориб тақалади. Чорвачиликнинг ривожланиши муносабати билан овчилик ўзининг дастлабки вақтдаги ўрнини йўқота бориб, қадимги қабилалар хўжалигида ёрдамчи аҳамиятга эга бўлиб қолди. Бу нарса Сармишсой қояларидаги ва республикаимизнинг бошқа жойларидаги қоя тош суратларида ҳам акс эттирилганини кўрамиз. Ов, меҳнат ва жанговар қуроллар ибтидоий ҳамда қадимги қабилаларнинг зарурий тирикчилик воситаларидан бири ҳисобланган. Шунинг учун ҳам қоя тошларда ов, меҳнат ва жанговар қуролларнинг тасвирлари тез-тез кўзга ташланиб туради. Сармишсойнинг энг қадимий суратлари орасида содда ва мураккаб ўқ-ёй билан қуролланган кишиларнинг турли қиёфа ва ҳолатда ифода этилгани, *Ўрта Осиё*да мураккаб ёйнинг қўлланида бошлаган даври *эр авв* III минг йилликнинг охири ва II минг йилликка мансублигини англатади.

Эр авв IV—III минг йилликларда Жанубий Сибирь ва Яқин Шарқда мураккаб ёй қўлланилган экан, Сармишсойнинг энг қадимий қатламлари орасида бу жанговар қуролнинг мавжудлиги тасодифий ҳодиса эмас. Сармишсойнинг *эр авв* I минг йилликда яратилган суратлари орасида содда ва мураккаб ўқ-ёй билан бир қаторда ханжар ҳамда узун, тўғри қиличлар билан қуролланган кишилар тасвири ҳам учрайди. Бу даврда ўқ-ёйнинг ҳар икки тури ва ханжарларнинг *Ўрта Осиё*нинг қадимги қабилалари орасида кенг тарқалганлиги маълум. Лекин узун, тўғри қиличнинг маҳаллий қабилалар учун хос эканлиги маълум эмас. Темирдан ясалган узун, тўғри қилич сарматлар, киммерийлар ва Евросиё даштида яшаган қадимги қабилалар орасида кенг тарқалган эди. Бу қабилалар эса *Ўрта Осиё*нинг қадимги аҳолиси билан ёнма-ён, қўшни сифатида яшаб, ўзаро иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий муносабатда бўлганлар. Шундай вақтлар ҳам бўлганки, Оролбўйи даштларида, *Ўрта Осиё*нинг марказий ва жанубий қисмларида яшаган қабилаларнинг бирлашган кучлари мидияликларга, Эрон ахмонийларига, Искандар қўшинларига ва салавхийларга қарши кураш олиб борганлар. Бинобарин, Сармишсой қояларида бу жанговар қурол тасвирининг бўлиши тарихий ҳақиқатга зид эмас. Сармишсой яқинидаги Чўли Маликдан, Бухоро, Самарқанд ва Хоразмдаги қадимий мозорлардан топилган узун, тўғри қиличлар фикримизнинг ёрқин далилидир. Сармишсой дарасидаги тошларнинг ўзида 200 дан ортиқ ўқ-ёй, 16 та узун қилич ва 5 та ханжар, 1 та болта ҳамда бошқа меҳнат қуролларининг тасвирлари бор.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, қояларда хилма-хил бош ва оёқ кийим кийган кишилар тасвири учрайдики, бу ҳол республикаимизда яшаган ибтидоий ва қадимги қабилаларнинг усти-бошлари, қурол-яроғлари, уларнинг келиб чиқиши, тарқалиши ва фойдаланилиши тари-

хини ўрганишда қимматли этнографик маълумот бўлиб хизмат қилади.

Қоя тошга ишланган расмлар фақатгина Ўрта Осиёдагина бўлиб қолмай, ер юзидаги олти қитъанинг бештасида кенг тарқалган. Бу расмлар нима учун, қандай мақсад билан ишланган? Қоя тош суратлари билан шуғулланувчи мутахассислар олдида турган энг муҳим масала ҳам ана шу саволга жавоб топиш, уларнинг ғоявий мазмунини аниқлашдир.

Республикамизда, шунингдек фақат Сармишсой дарасидаги у қадар катта бўлмаган майдонда 3500 дан ортиқ расмнинг тўпланиши тасодикий ҳодиса эмас. Қоялардаги расмларнинг мазмуни ва мавзусини ҳар томонлама ўрганиш, этнографик маълумотлар, ёзма манбалар ва адабиётларда мавжуд бўлган илмий фаразларга таяниб шунини айтиш мумкинки, улар ибтидоий ва қадимги кишиларнинг кундалик ҳаёти билан боғлиқ бўлган баъзи манзараларнигина эмас, балки ўша замон кишиларининг диний эътиқоди, ғоявий қарашлари ҳамда баъзи ирим-сиримлар билан боғлиқ бўлган воқеликни акс эттирган бўлиши мумкин. Қоялардаги расмларнинг аксарияти ана шундай тантанали маросимлар вақтида ёки ов олдидан ишланган бўлиши ҳам мумкин. Кўп сонли қоя тош суратларини ўз бағрида сақлаб келаётган Сармишсой дараси Қоратоғ ва унинг атрофларида яшаган ибтидоий ва қадимги қабилаларнинг муқаддас жойлари, саждагоҳлари бўлган бўлиши мумкин.

Уруғлар, айрим гуруҳлар, қабилалар йил фаслининг маълум белгиланган даврида вақти-вақти билан бу муқаддас даргоҳга келиб диний маросимларни, ўйинларни ва баъзи ирим-сиримларни ижро этган бўлишлари мумкин. Уларнинг эътиқодича, бу тантанали маросимлар овни ўнгидан келишига, уй ва ёввойи ҳайвонларни кўпайишига ҳамда кишиларни табиатнинг ҳар хил даҳшатли ҳодисаларидан сақлашга ёрдам берган. Бу жиҳатдан Осиё, Австрия, Африка ва Американинг маҳаллий халқлари ҳаётдан олинган баъзи этнографик маълумотлар диққатга сазовордир.

Бу ерлардаги халқлар ҳам сафарга, овга боришдан олдин ва қурғоқчилик йилларида ёмғир ёғдириш мақсадида табиатдаги жонли, жонсиз буюмлардан нажд тилаб, расмлар ишлаганлар, ҳар хил ирим-сиримларни ижро этганлар. Шундай экан, Сармишсой қояларидаги тасвирлар қадимий авлодларимизнинг диний эътиқоди ва ғоявий қарашларининг баъзи томонларини ўзида акс эттирган бўлса ажаб эмас.

Сармишсой қояларидаги расмларнинг аҳамияти бу билан кифояланиб қолмай, юқорида таъкидлаганимиздек, биз ўрганаётган суратлар ўзининг мазмуни, мавзуси, ишланиш техникаси, услуб хусусиятлари, тузилиши ва даври жиҳатидан Ўрта Осиё, Қозоғистон, Марказий Осиёдаги қоя тош суратларига ўхшаб кетади. Чунки бу ўхшашлик замирида катта маъно ётади. Мазкур жойлар бир-бири билан туташ бўлган.

бир қитъада жойлашгани учун ҳам жойларнинг табиий шароити, ўсимлик ва ҳайвонот олами ўзаро яқин. Бу, қадимий қабилаларнинг ижтимоий тузуми ва ғоявий қарашларида ўхшашлик борлигидан далолат берадики, мана шу катта территорияда яшаган қабилалар ўзаро алоқадорликда яшаганлар, деган хулосани чиқаришга кафолат бўла олади. Улкан майдондаги расмларнинг бир-бирига ўхшашлигининг сабабини ҳам ана шу хулосадан излаш керак.

Археологик, этнографик, лингвистик, фольклор материаллар ва ёзма манбалар ҳам Урта Осиёнинг ибтидоий, қадимий қабилалари жуда илк даврдан бошлаб Евросиё, Марказий Осиё ва Яқин Шарқ халқлари билан иқтисодий, сиёсий, моддий алоқада бўлиб келганлигини кўрсатмоқда.

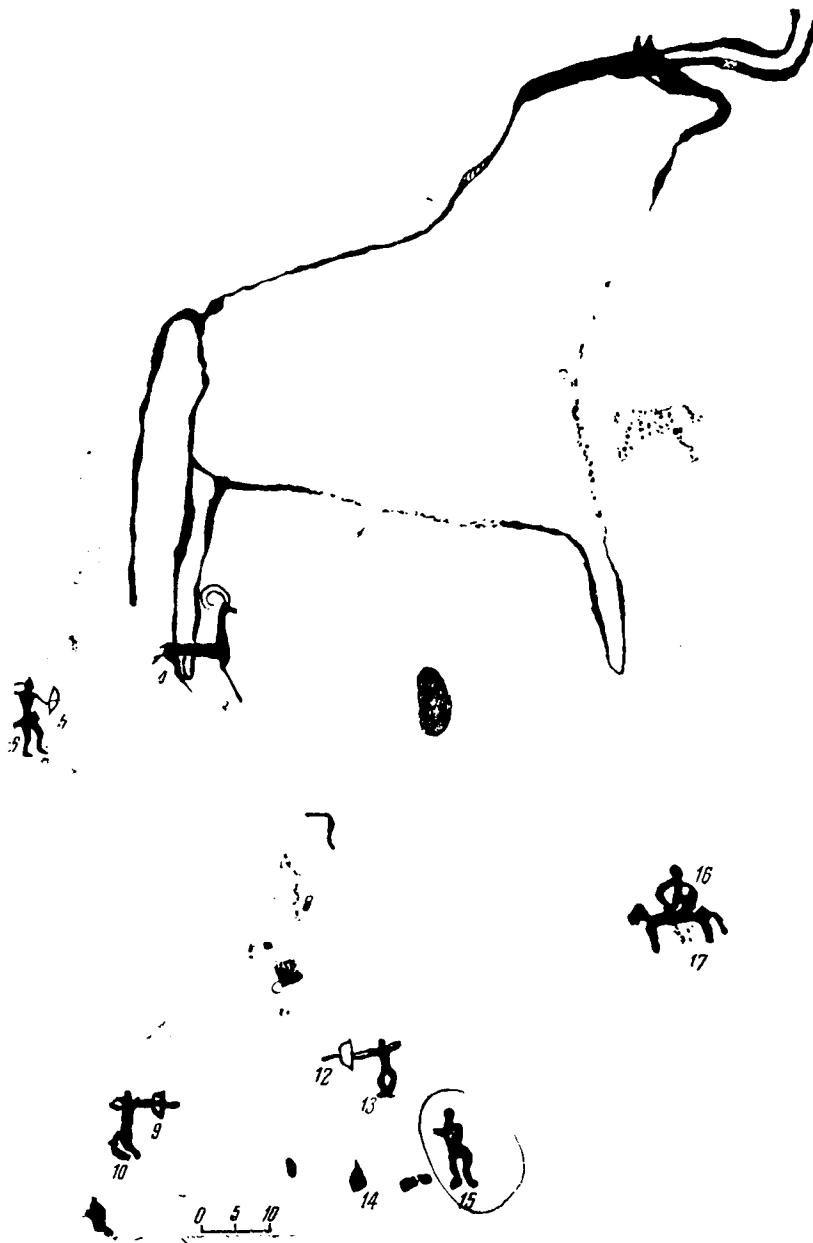
Айни вақтда, Сармишсой қояларидаги тасвирларда ўзига хослик ва алоҳидалик хусусиятлари ҳам йўқ эмас. Бу нарса аввало, расмларнинг маҳорат билан ишланишида, услубда ва ифода этилган манзараларнинг ранг-баранглигида кўзга ташланади.

Республикамизнинг тоғлик районларида кенг тарқалган қоя тош суратлари ҳам тасвирий санъатнинг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади. Зараутсой, Сармишсой, Такатош ва Суратлисой дарасидаги расмлар бу санъат обидасининг энг нодир намуналари бўлиб, уларнинг энг қадимгиси ўрта тош даврига — *эр авв XII—VII* минг йилликларга бориб тақалади. Қоя тош суратларини санъатшунослик нуқтаи назардан ўрганиш алоҳида илмий тадқиқот ишларини талаб этади.

Шундай қилиб, республикамиздаги, хусусан Сармишсой қоя тошларидаги расмлар ўлкамизда яшаган ибтидоий ва қадимий қабилаларнинг ижтимоий ҳаёти, маданияти, санъати ва ғоявий қарашларининг баъзи томонларини ёритишда ҳамда Урта Осиёнинг ҳайвонот олами тарихини ўрганишда қимматбаҳо ёдгорлик ҳам тарихий манба бўлиб хизмат қилади.

САРМИШСОЙНИНГ ҚОЯ
ТОШЛАРИДАГИ
РАСМЛАРДАН НАМУНАЛАР

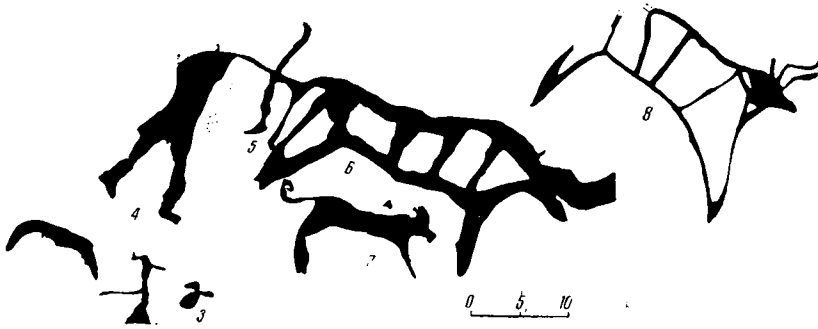
1-расм.

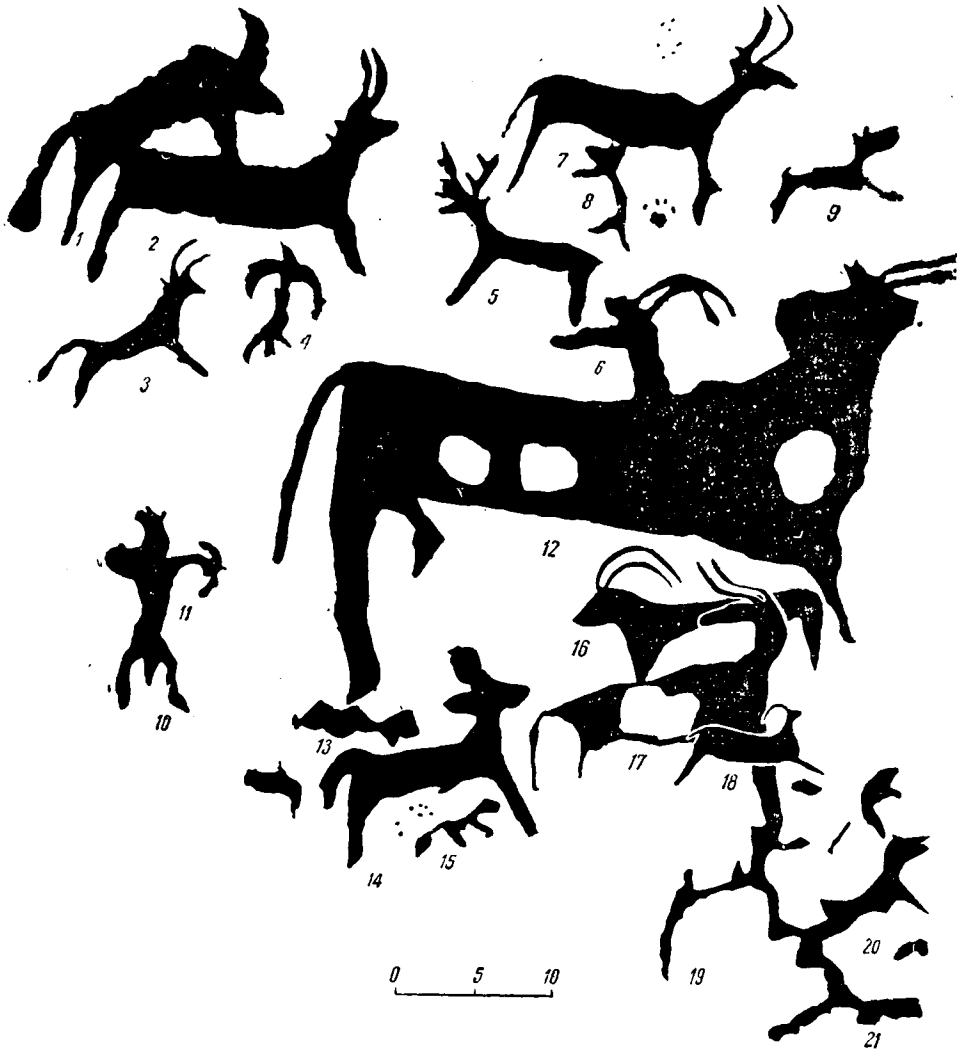
2-рasm.

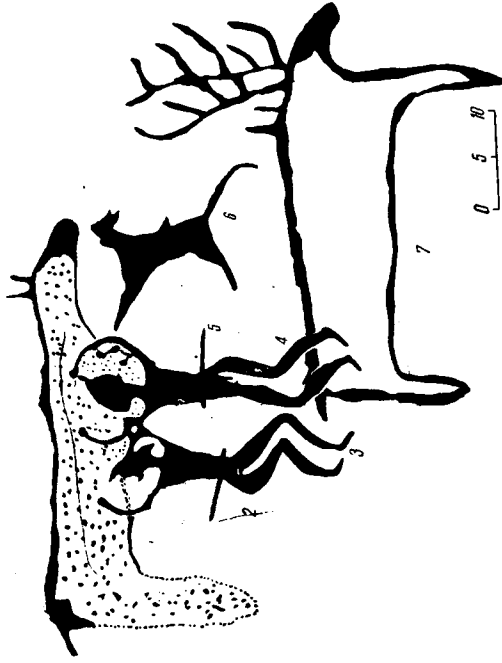
6-расм.
3-расм.

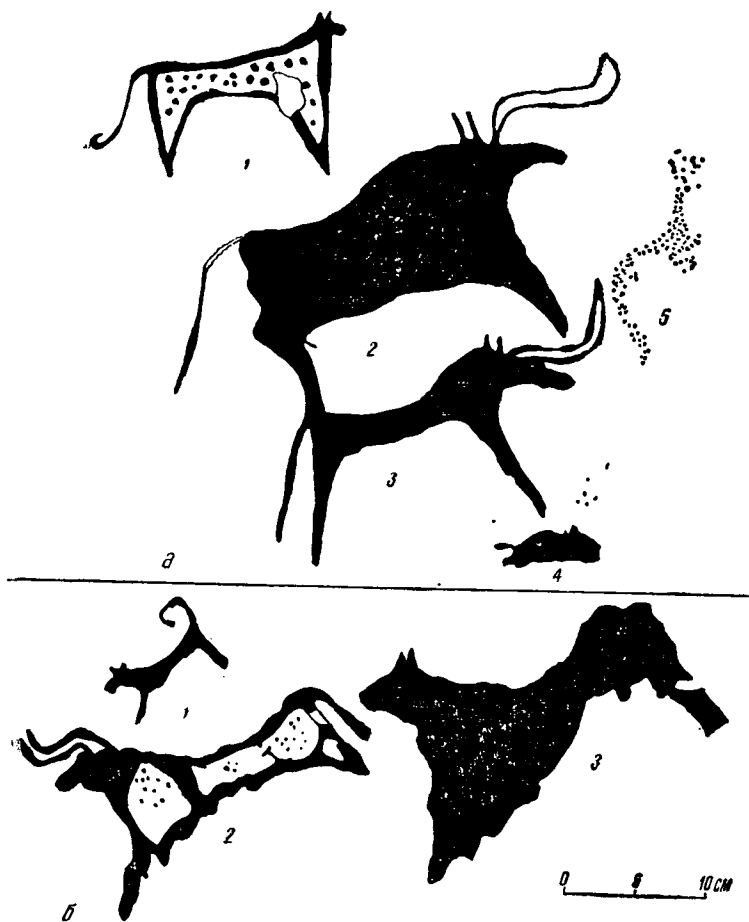

4-реч.

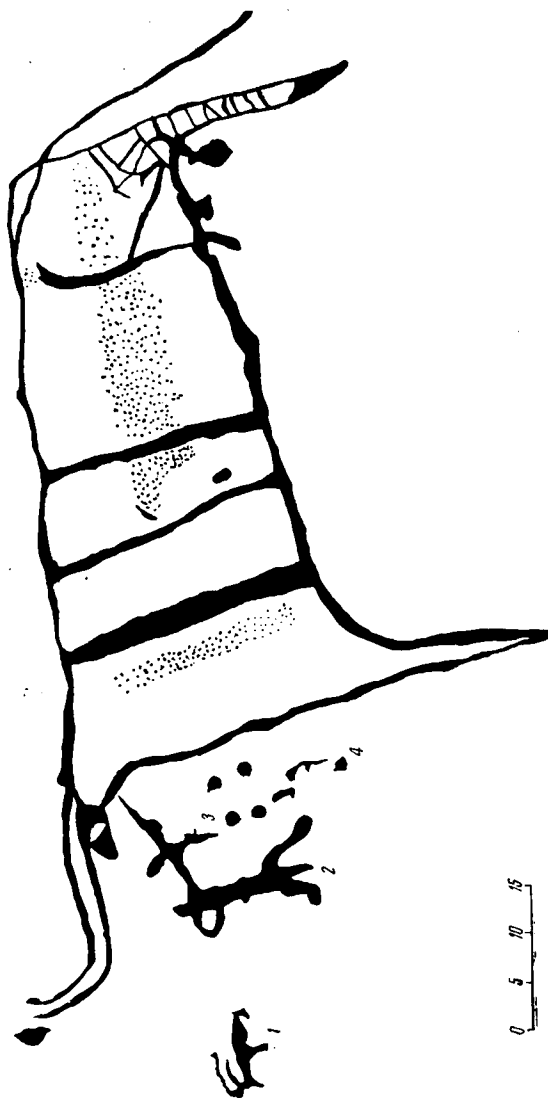

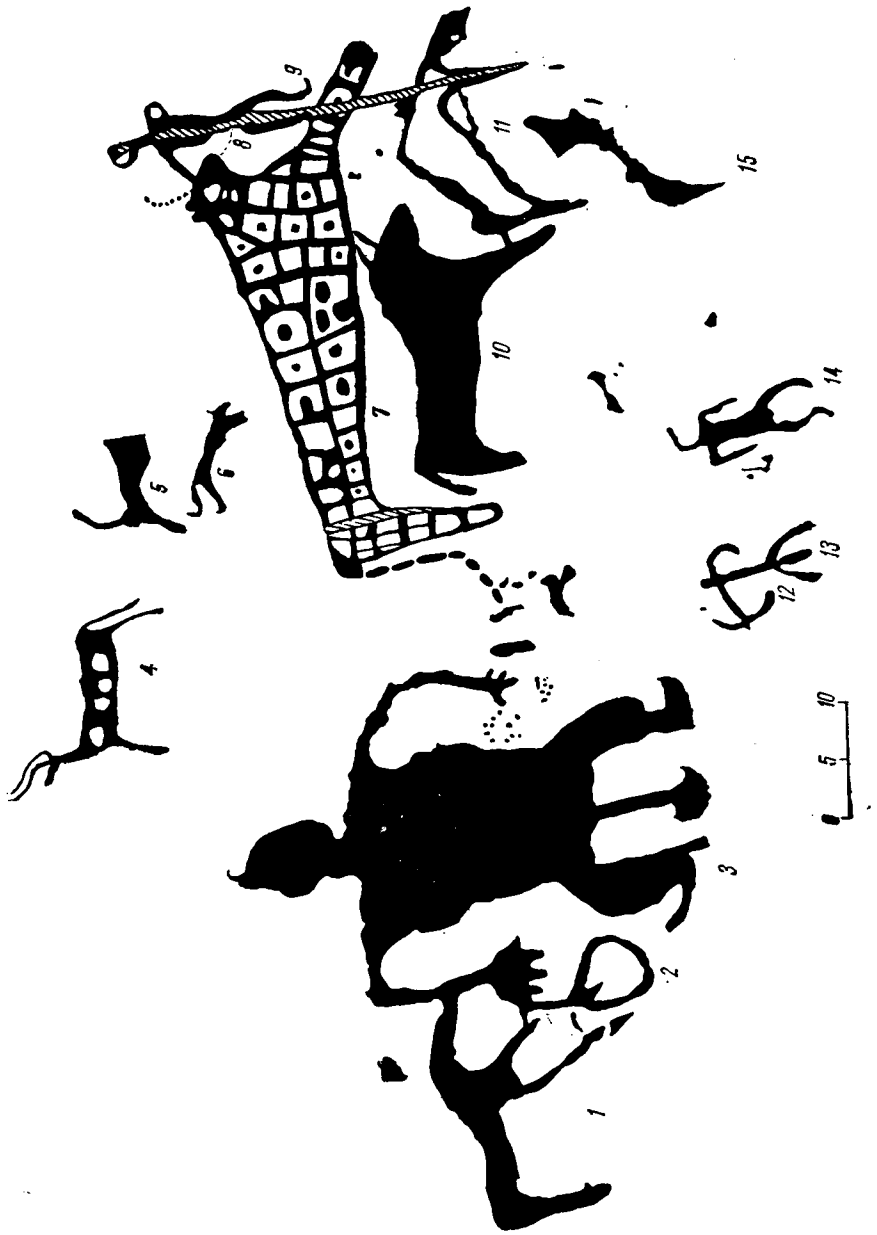

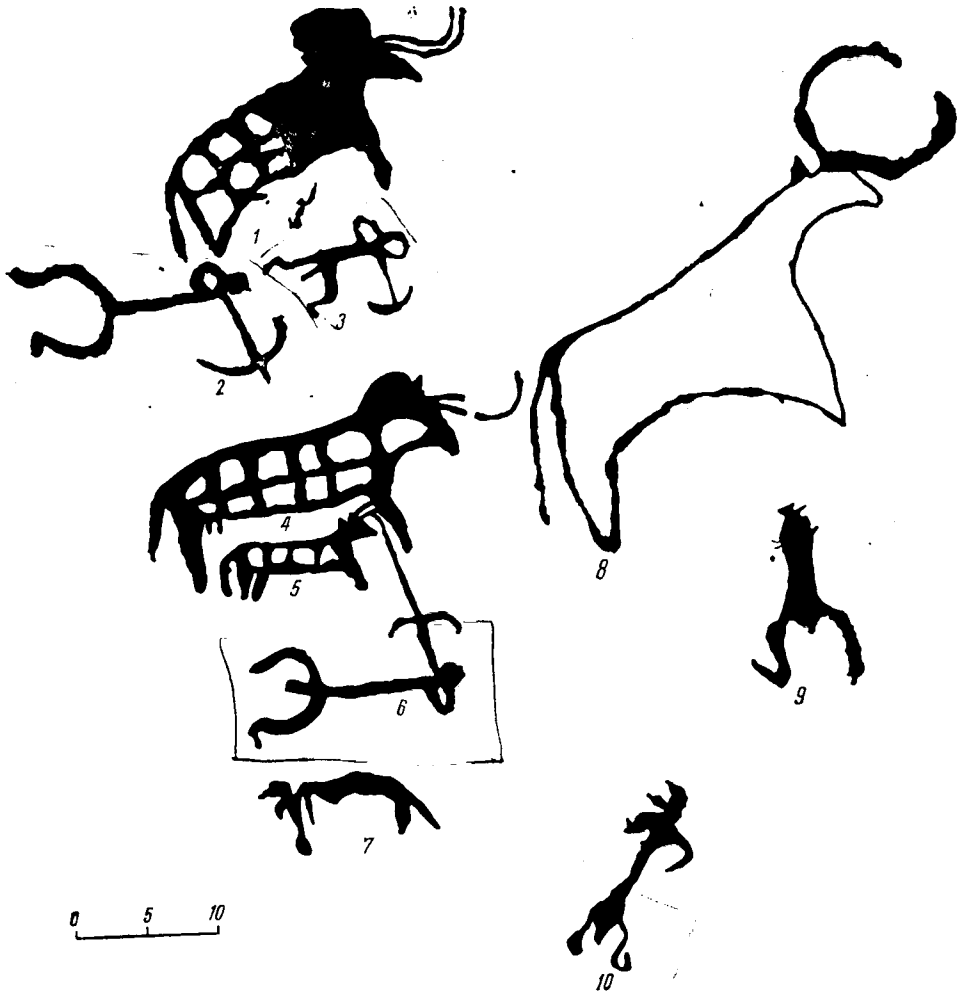

9-расм.

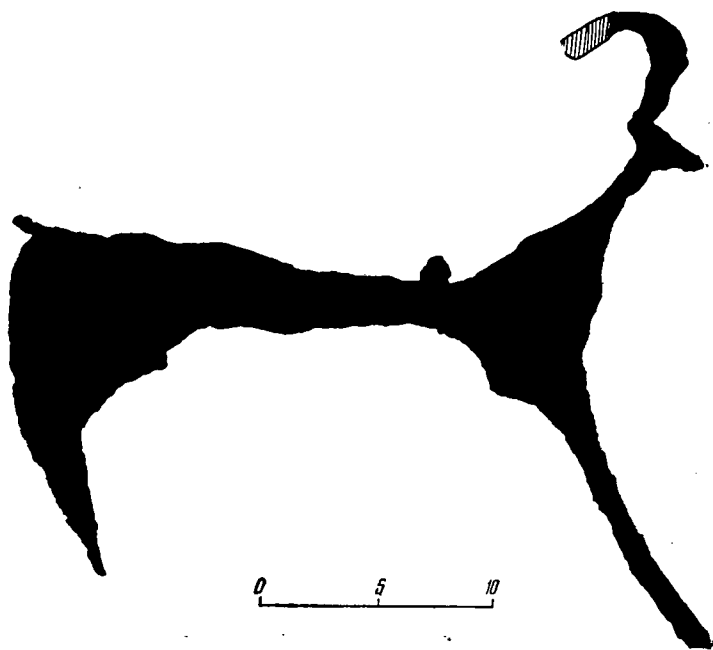

13-расм.

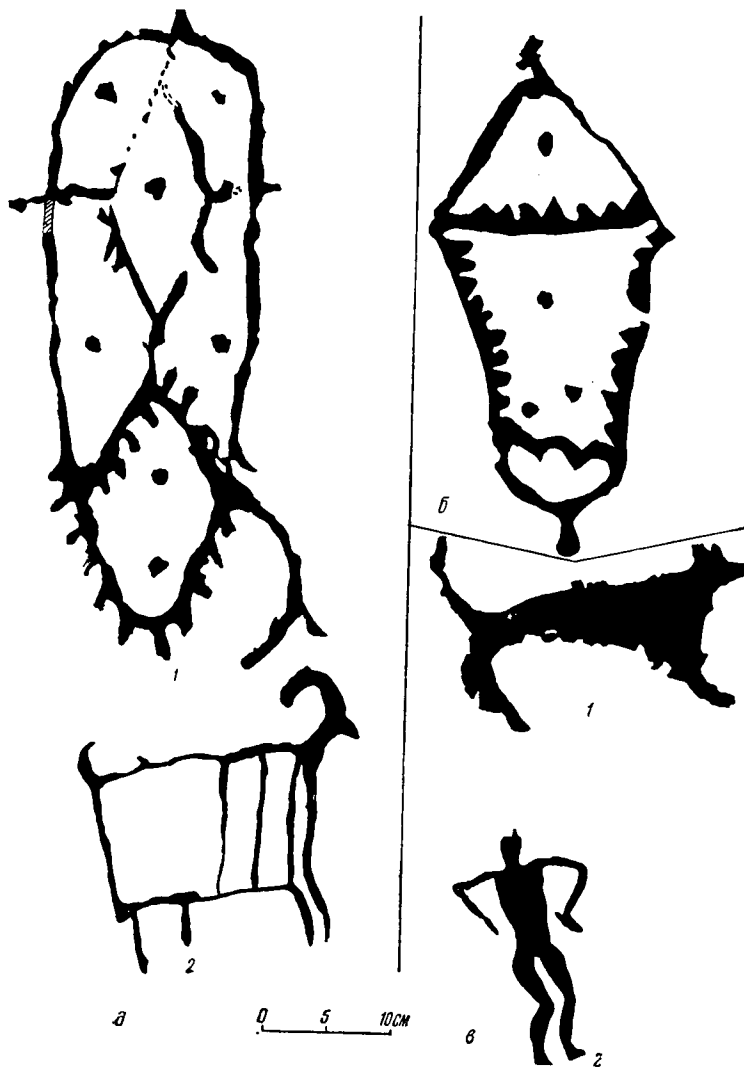

15-раск.

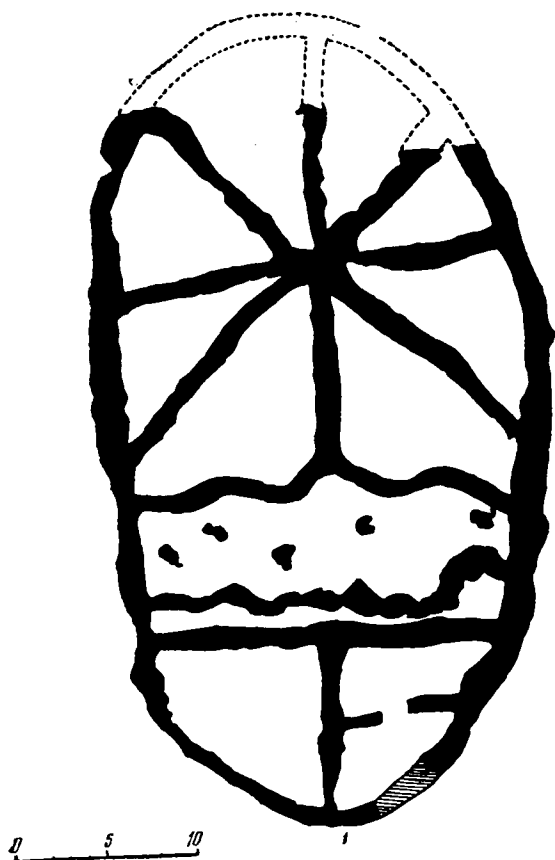

17-рasm.

19-расм.
20-расм.

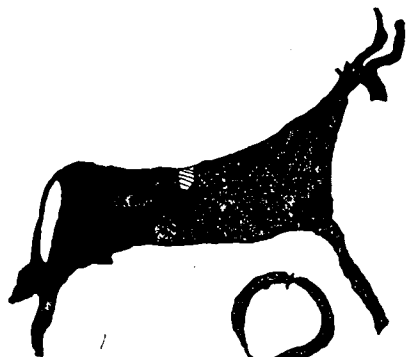
3

5

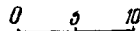
6

7

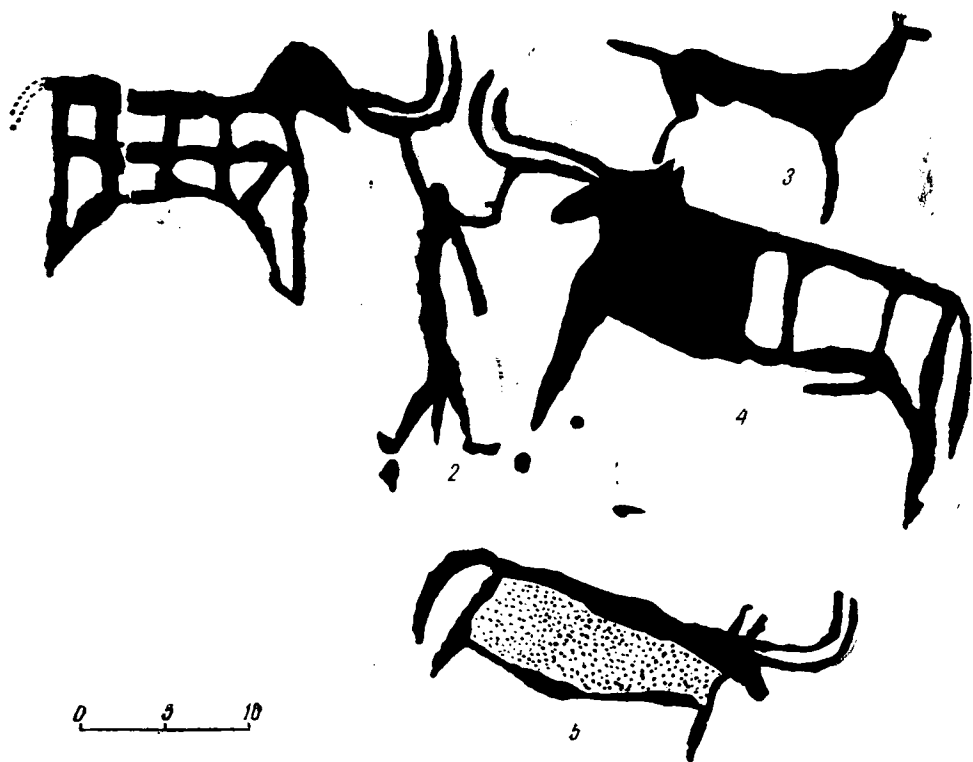

8

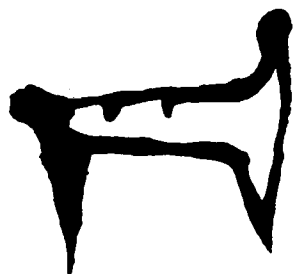

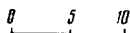
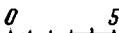
24-расм.

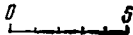
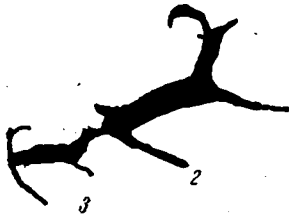
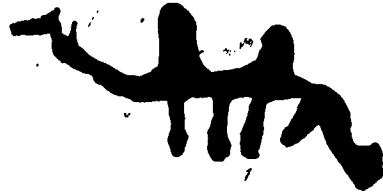
25-расм.
26-расм.

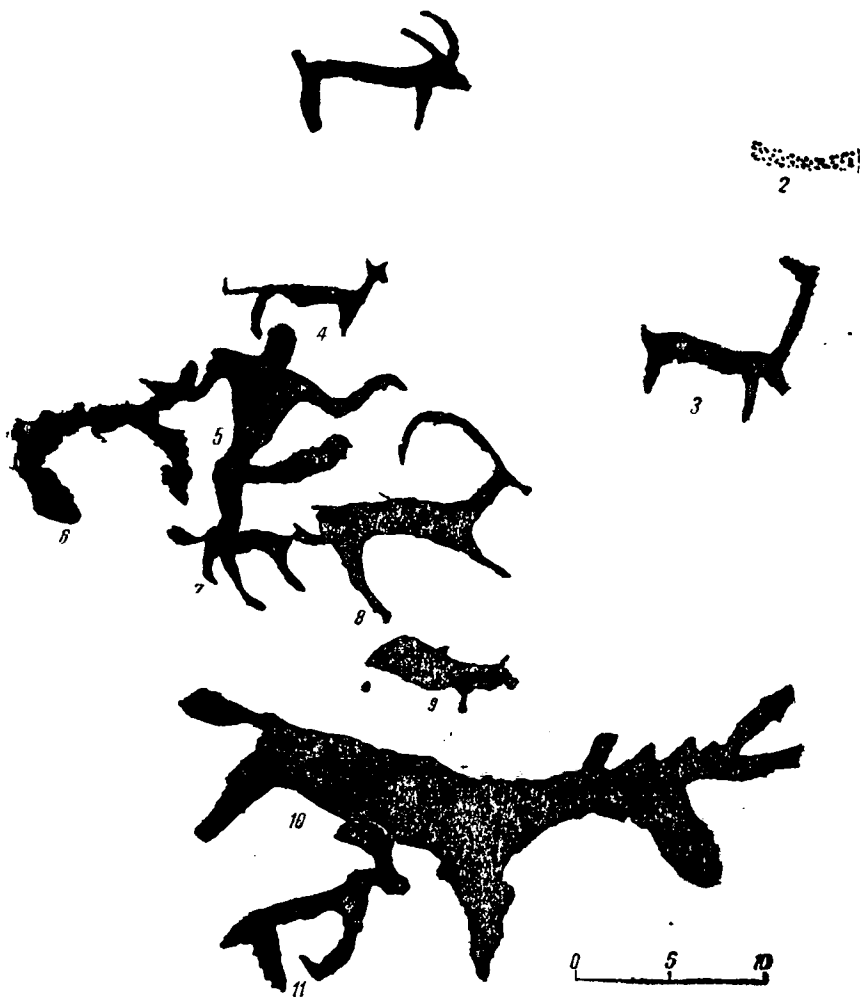

2

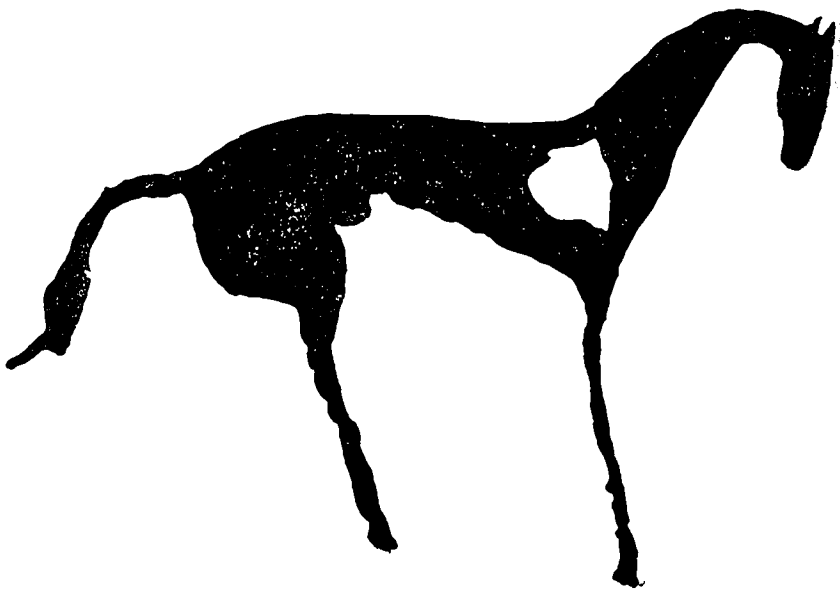

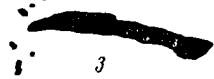

33-расм.

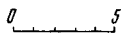

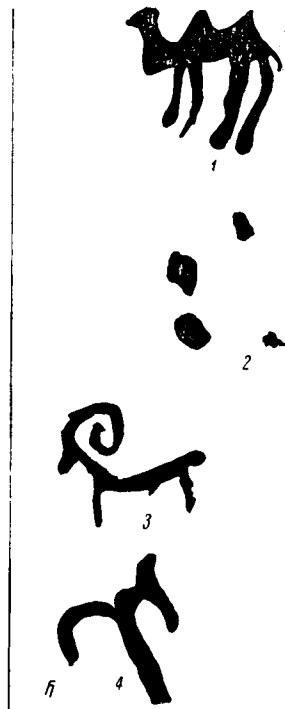
a

3

5

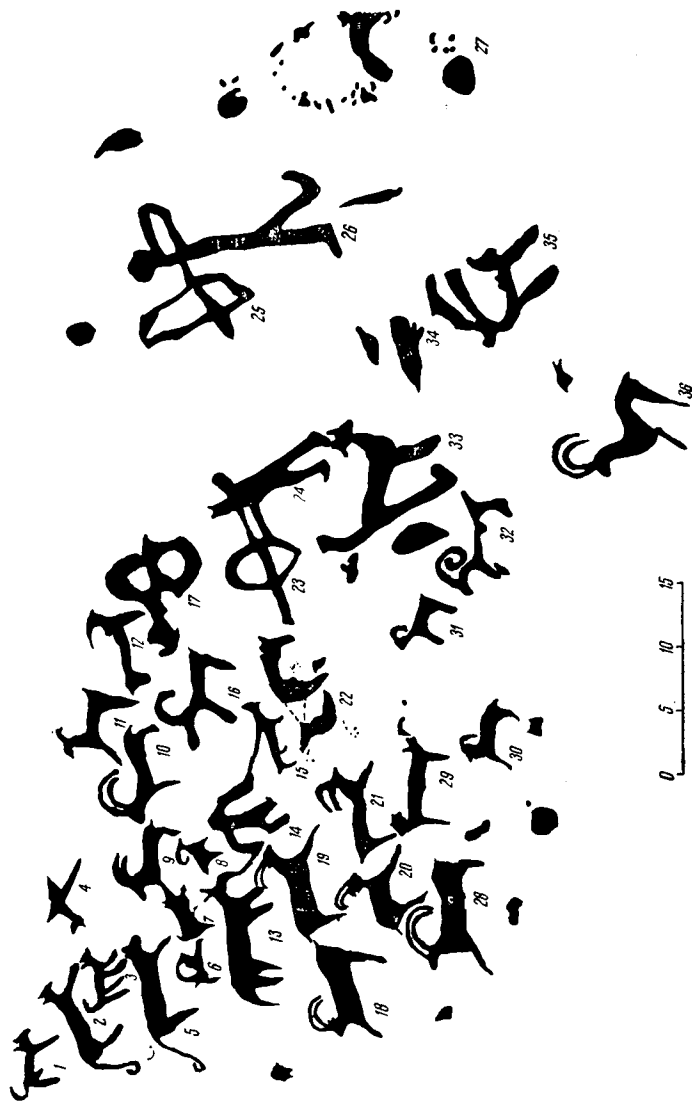

1

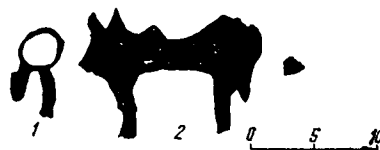
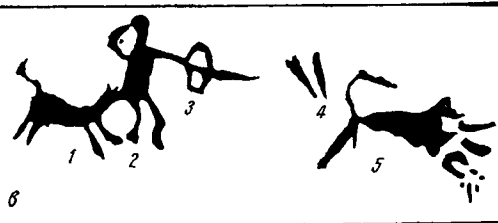
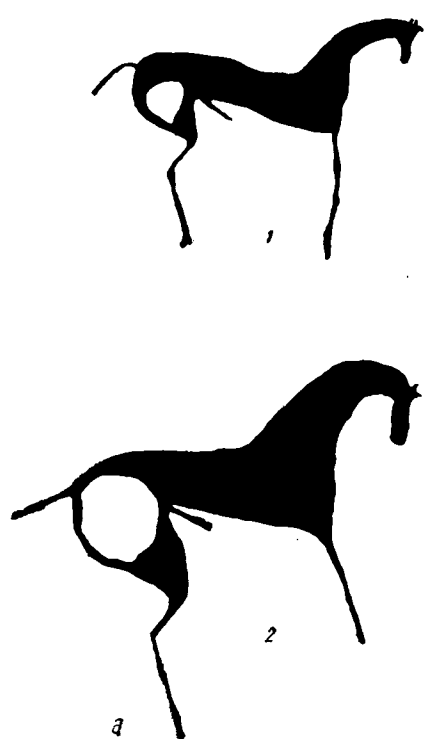
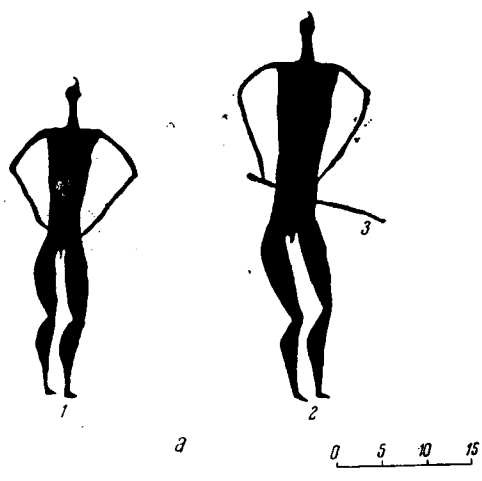
2

3

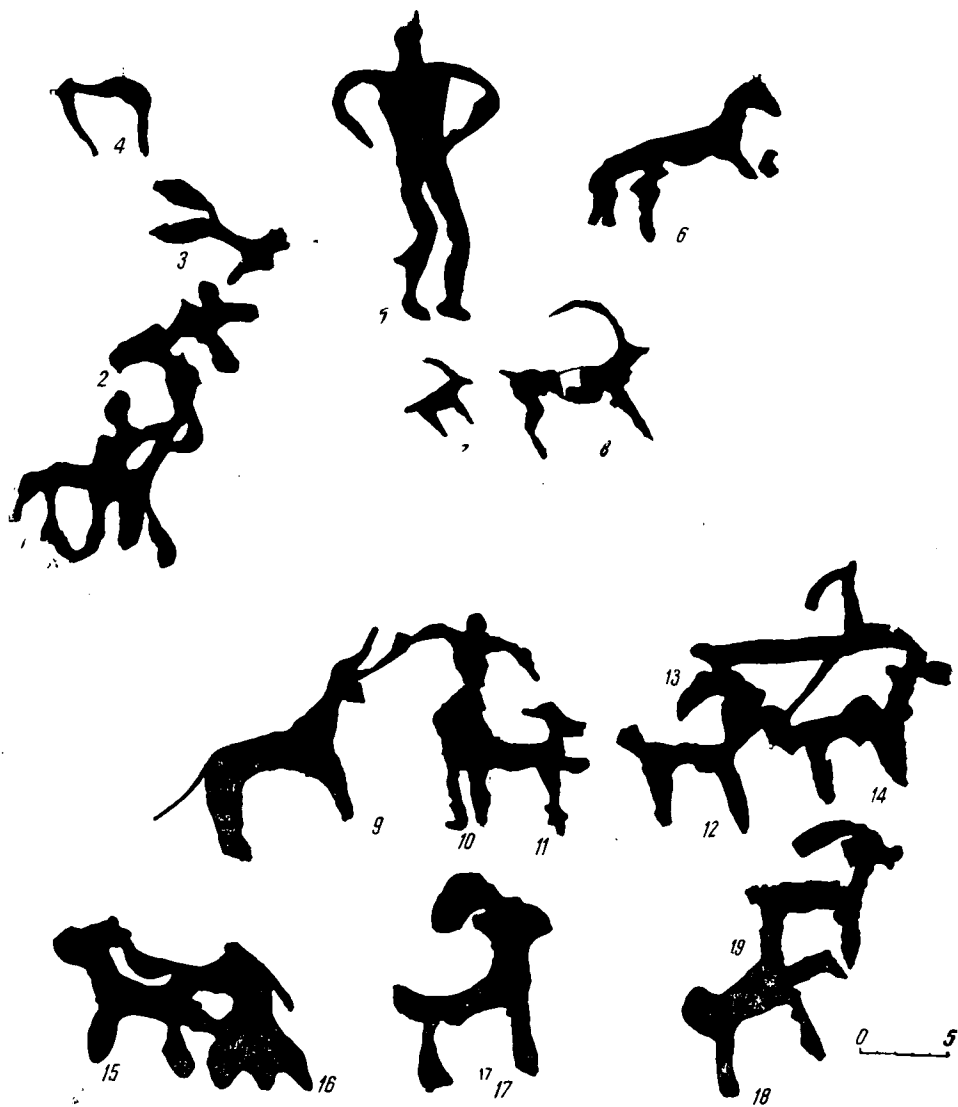
4

36-расм.
38-расм.

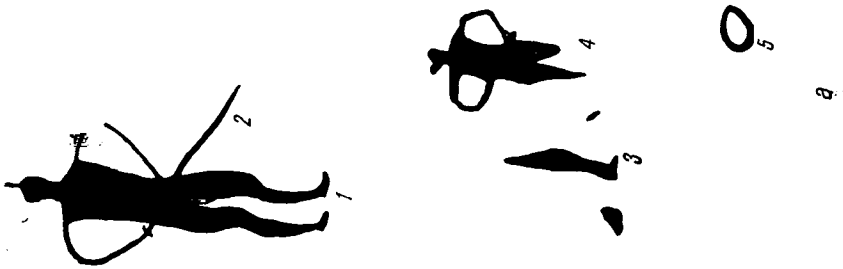
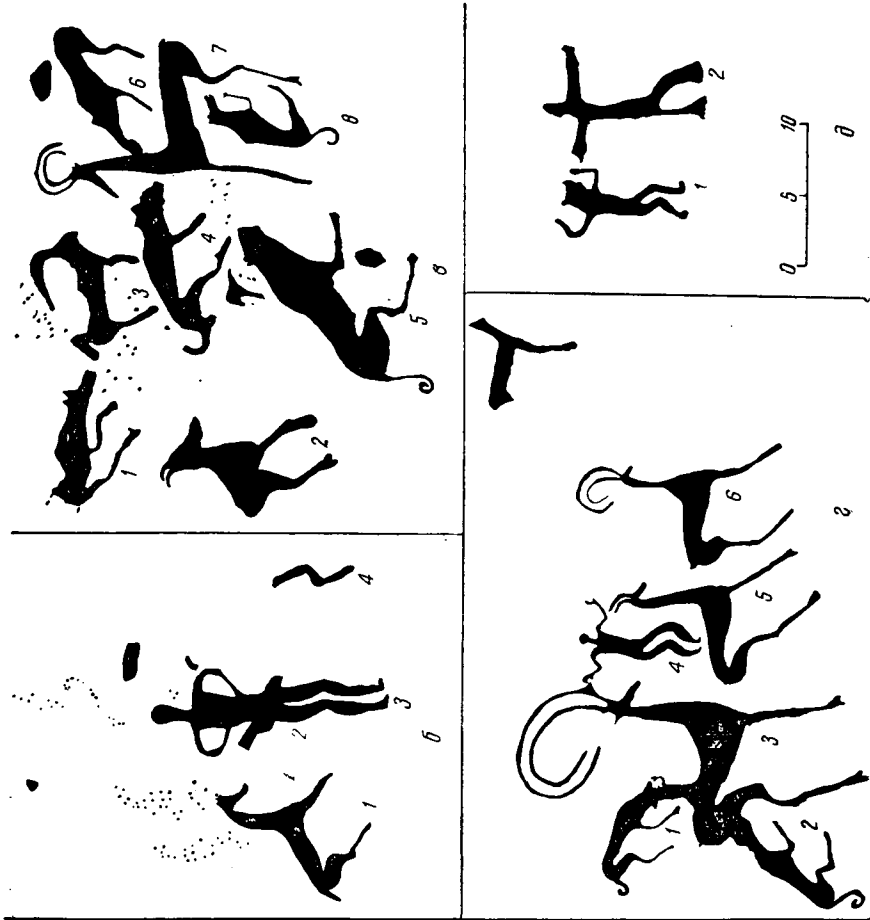

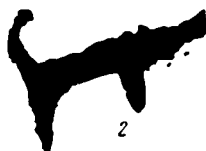
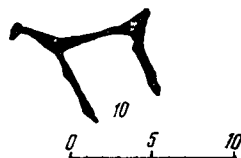
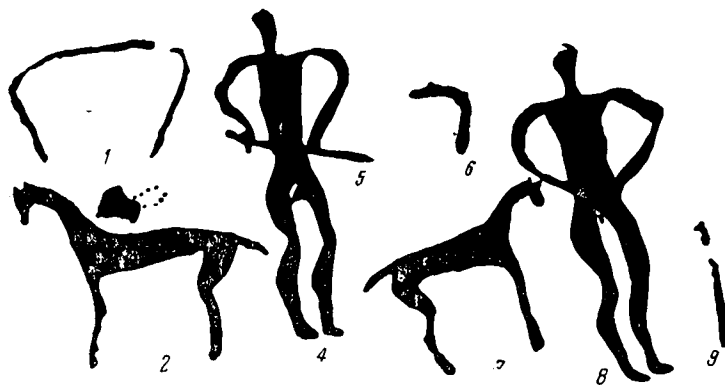
40-расм.
41-расм.

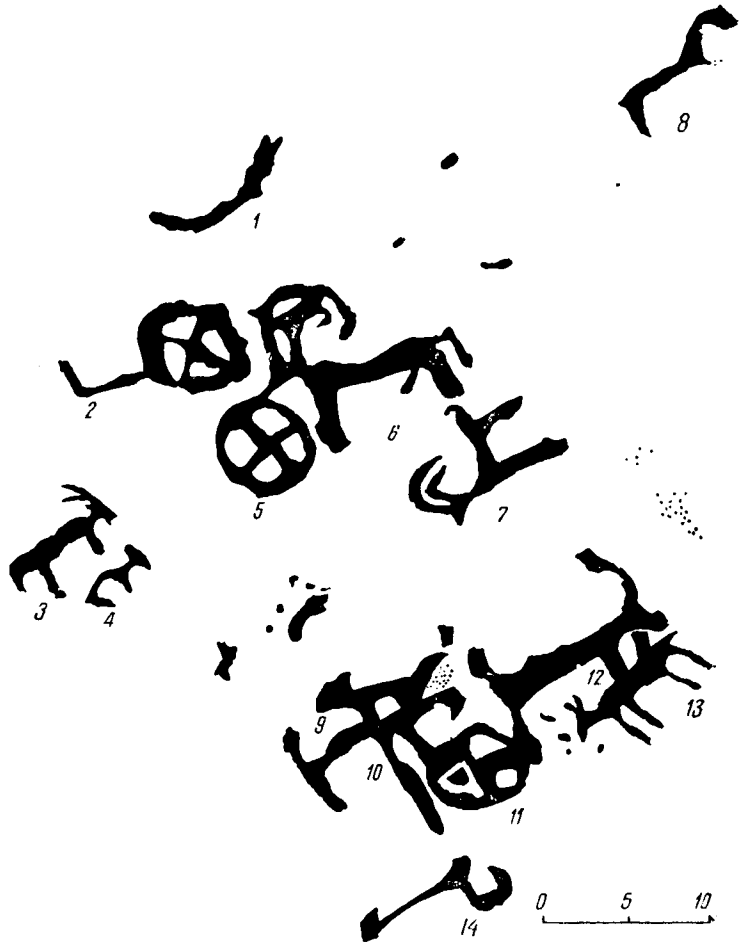

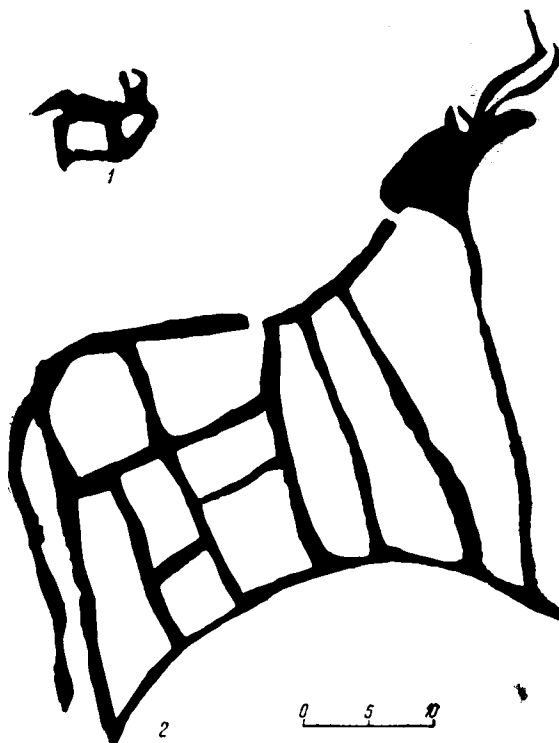

44-расм.
47-расм.

45-рasm.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Сармишсой дараси ва қоя тошлардаги расмлар	8
Расмларнинг баёни	11
Сармишсой расмларининг тури ва ифода этилган манзаралар	17
Қоя тошдаги расмларнинг ишланиш техникаси ва услуб хусусиятлари	23
Расмларнинг ишланиш техникаси	23
Қоя тош расмларининг ишланиш техникасини ўрганишда амалий-тажриба ишларининг аҳамияти	26
Суратларнинг услуб хусусиятлари	28
Сармишсой суратларининг даврларга бўлиниши	31
Сармишсойнинг қадимий суратлари	32
Илк темир даври суратлари	41
Кейинги давр расмлари	66
Сармишсой суратлари тарихий манба сифатида	70
Сармишсой суратлари расм ижодкорларининг турмуши ҳақида	70
Сармишсой суратларининг ғоявий мазмуни ҳақида баъзи мулоҳазалар	90
Хулоса	103
Сармишсойнинг қоя тошларидаги расмлардан намуналар	111

На узбекском языке

ДЖАББАР КАБИРОВ

ПЕТРОГЛИФЫ САРМИЧСАЯ

*Ўзбекистон ССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими,
ЎзССР ФА Археология институти илмий совети томонидан
нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *Х. Дустмуҳамедов*
Рассом *В. С. Тий*
Техмуҳаррир *А. Шепельков*
Корректор *М. Саидова*

Р08394. Теришга берилди 25/VIII-76 й. Босишга рухсат этилди 20/X-76 й. Формати 70×90^{1/16}.
Босмахона қоғози № 1. Босма л. 9,75. Қоғоз л. 4,87. Ҳисоб-нашриёт л. 10,0. Нашриёт № 1952.
Тиражи 700. Баҳоси 1 с. 35. Заказ 219.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кучаси, 70.